

Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke / 2009 / **03** / 36. årgang

ISRAELS HISTORIE I DET GAMLE TESTAMENTE: Jens Bruun Kofoed / Hans-Ole Bækgaard / Carsten Vang / Nicolai Winther-Nielsen / Tremper Longman / Kurt E. Larsen

200 kr

Redaktør	Jeppe B. Nikolajsen
Redaktion	Leif Andersen, Peter Thise, Morten H. Jensen, Andreas Ø. Nielsen, Klaus Vibe og Per D. Pedersen
Redaktionssekretær	Henrik H. Hansen
Regnskabsfører	Walther P. Hansen
Layout og sats	Graphic Care
Trykkeri	Handy-Print
Oplag	500
ISSN	1903-6523
Hjemmeside	www.teologisk-tidsskrift.dk
Copyright	Forfatterne og Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke
Forsidebillede	Stockxpert.com

ABONNENTSPRISER

Studerende indland	DKK 150
Studerende udland	DKK 200
Privatpersoner indland	DKK 250
Privatpersoner udland	DKK 300
Institutioner indland	DKK 350
Institutioner udland	DKK 400

DANSK TIDSSKRIFT FOR TEOLOGI OG KIRKE

Menighedsfakultetet

Katrinebjergvej 75

DK-8200 Århus N

Telefon + 45 86 16 63 00

Telefax + 45 86 16 68 60

E-mail dttk@teologi.dk

Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke

Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke udgives af Menighedsfakultetet i Århus. Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke udkom første gang i 1974. Tidsskriftet udgives fire gange årligt. Relevante artikler optages i følgende indekser: Elenchus Bibliographicus, International Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete og New Testament Abstracts. Endvidere uploades artikler på tidsskriftets hjemmeside. Tidsskriftet udgives med støtte af undervisningsministeriets tips- og lottomidler og af Menighedsfakultetet i Århus. Enhver er velkommen til at indsende artikler og debatindlæg for optagelse i tidsskriftet. Retningslinier for manuskripter tilsendes på efterspørgsel.

INDHOLD

INTRODUKTION

Forord fra gæsteredaktøren Jens Bruun Kofoed	3

ARTIKLER

Prolegomena til Israels historie Jens Bruun Kofoed	5

Virkelig verden - eller? Om historisk troværdighed for patriarkfortællingen i Genesis Hans-Ole Bækgaard	25

Exodus - teologisk myte eller historisk begivenhed? Carsten Vang	47

Israels bosættelse - om generobring af en historisk forpost Nicolai Winther-Nielsen	69

Statsdannelsen Jens Bruun Kofoed	91

Eksilet og tiden efter Tremper Longman	113

ANMELDELSER

Når det regner på præsten Kurt E. Larsen	142

Hal Koch - en biografi Kurt E. Larsen	143

FORORD FRA GÆSTEREDAKTØREN

Det moderne Israels første premierminister David Ben Gurion sagde engang: ”Den, der tror, man ikke kan ændre historien, har aldrig prøvet at skrive sine erindringer!” Hermed peger Ben Gurion naturligvis først og fremmest på den kontrafaktiske pointe, at hvis ikke han og andre havde kæmpet hårdt og vedvarende for at realisere deres drøm, så havde han ikke den 14. maj 1948 kunnet udråbe den første selvstændige jødiske stat i mere end 2000 år. Samtidig antyder Ben Gurions berømte dictum det, som skulle vise sig at blive en grundlæggende erkendelse i postmoderniteten, nemlig at enhver genfortælling eller rekonstruktion af historien er subjektiv, eftersom historikerens valg og fravalg af kilder altid vil være præget af de spørgsmål, han ønsker at svare på, og fordi hans historieskrivning – hvor tilstræbt objektiv den end måtte være – altid i en eller anden grad vil være præget af den virkelighedsforståelse, ideologi og eksistentielle ”bagage”, som danner udgangspunkt for hans syntese. Af samme grund står al historieskrivning nu til diskussion i et omfang, der ikke tidligere er set.

Da den engelske arkæolog Sir Wheeler Mortimer i begyndelsen af sidste århundrede sagde, at ”arkæologi er ikke en videnskab, det er en *vendetta*,” tænkte han udelukkende på de blodtørstige fejder og *jalousies du metier*, som foregik mellem professionelle kollegaer uden de store ideologiske forskelle. Bare nogle få årtier senere begrænsede fejderne sig ikke længere til blot at være af faglig karakter, men indgik i stigende grad også i både den nationalpolitiske og religiøse diskurs. Mordet i 1992

på den amerikanske arkæolog Albert Glock, som i 1980 blev udnævnt til leder for det nyligt oprettede Institute for Palestinian Archaeology ved Birzeit University på Vestbredden, viste med al ønskelig tydelighed, at rekonstruktionen af regionens arkæologi og historie nu var blevet et betydningsfuldt våben i den politiske og religiøse kamp for retten til landet. Og selvom det ikke ligefrem er kommet til fysisk vold, så viser en række eksempler på nedsættende betegnelser som ”passing fad” (William G. Dever), ”circle of dillettantes” (Anson Rainey), ”virulent” (Hershel Shanks), ”anti-zionism approaching anti-semitism” (Gary Rendsburg), ”ideological clap-trap (...) ignorant pronouncements of neo-Nazi ’thought police’ (Kenneth A. Kitchen)” fra det seneste årtis ophedede diskussion mellem maksimalister og minimalister, at rekonstruktionen af Israels historie stadig kan få de politiske, ideologiske og religiøse blod i kog. Senest er Thomas L. Thompsons skeptiske holdning til den bibelske israelshistorie for eksempel blevet brugt i den politiske diskussion om, hvorvidt det efter Israels seneste invasion af Gaza er værd at fortsætte fredsprocessen. Professor i politisk videnskab ved Cairo University Hassan Nafaa skriver således i maj-udgaven 2009 af Al-Ahram: ”The researcher Thomas Thompson says that today’s Israel has no relation with historical Israel. The Israel that we know today has been invented through biblical writings. But modern excavations show that the old Israel sprouted from the local population living in the bronze Canaanite Age. Archaeologists couldn’t find any mate-

rial evidence backing the story of the Old Testament about the Exodus. To date, there is no proof that the Israelis were ever lost in Sinai”.

På den baggrund er det ikke overraskende, at det i dag er blevet almindeligt at indlede en rekonstruktion eller genfortælling af Israels historie med et historieteoretisk prolegomena, hvor historikeren kan gøre rede for sine egne virkelighedsteoretiske, ideologiske, politiske eller religiøse forudsætninger. Således også her, hvor første artikels formål er at pege på nogle af de springende punkter i arbejdet med at rekonstruere det gamle Israels historie og i kort form at formulere det forudsætningsgrundlag, som ligger til grund for resten af artiklerne i nærværende nummer af DTTK. Dermed vil læseren have mulighed for selv at vurdere, hvorvidt rekonstruktionen er mulig eller sandsynlig i hans eget videnskabssteoretiske paradigme. Fordi det især er den minimalistiske israelshistorieforskning repræsenteret af den såkaldte Københavnerskole, der har bragt disse springende punkter for dagen, vil det historieteoretiske prolegomena derfor også i høj grad tage udgangspunkt i netop disse forskeres bidrag til debatten. Og det bliver jo ikke mere uinteressant af, at det er en diskussion, der har haft sit akademiske udgangspunkt i en

dansk kontekst på Det Teologiske Fakultet i København.

En sidste indledende bemærkning skal gå på vinklen i artiklerne. Eftersom det ikke er muligt at give en tilbunds gående introduktion til de forskellige perioder af det gamle Israels historie, vil artiklerne fokusere på de faglige problemstillinger, som er forbundet med perioden. Det gælder ikke mindst artiklen om kongetiden, som næsten udelukkende fokuserer på den periode, der er omdiskuteret, nemlig den periode, hvor Israels stammer ifølge de bibelske kilder var samlet under Sauls, Davids og Salomos ledelse, eller – for at bruge den arkæologiske terminologi – begyndelsen af Senere Jernalder i det 10. årh. f.Kr. Så snart vi kommer ind i det 9. årh. f.Kr. har vi indiskutable, ikke-bibelske kilder til det gamle Israels historie, og så kan end ikke de mest skeptiske benægte dets eksistens. Når det gælder kongetiden, har vi derfor valgt udelukkende at fokusere på denne tidlige periode. I håbet om at såvel denne som de andre artikler vil klæde teologistuderende og andre ihærdige bibellæsere på til den faglige diskussion om det gamle Israel.

Karlsunde den 7. juli 2009
Jens Bruun Kofoed

PROLEGOMENA TIL ISRAELS HISTORIE

Lektor, ph.d. cand. theol. Jens Bruun Kofoed

RESUMÉ: Historievidenskaben har for snart længe siden mistet sin uskyld, og en historisk fremstilling må i dag være sig bevidst, at hvor de tilgængelige historiske data giver mulighed for forskellige rekonstruktioner af det historiske hændelsesforløb, så er det historikerens virkelighedsteoretiske, religiøse, eller politiske forudsætninger, som øver indflydelse på det konkrete valg af mulige tolkninger, og at diskussionen om den rigtige rekonstruktion af de tilgængelige data i postmoderniteten derfor også må omfatte en diskussion af historikerens kontekst. I stedet for at overgive historievidenskaben til den totale meningsmæssige pluralisme og lige-gyldighed, argumenteres der i stedet for, at historikeren lægger sine virkelighedsteoretiske forudsætninger åbent frem, så disse kan indgå i diskussionen om hvilke tolkninger, der giver den bedste forklaring af kildematerialet. Forskellen på kritiske og såkaldt konservative eller evangelikale israelshistorikere handler ikke om videnskabelighed men om hvilke grænser historikerens paradigme sætter for "tilladte" tolkninger. Overfor den fremstormende positivistiske israelshistoriskrivnings principielle mistænksomhed overfor kilderne argumenteres der for, at en mere åben og dialogisk holdning til kildematerialet er i bedre pagt med virkeligheden og derfor også et bedre udgangspunkt for at anvende de gammeltestamentlige tekster som historiske kilder.

Historiens sammenbrud og genopstandelse

Da den amerikanske filosof og økonomihistoriker Francis Fukuyama i 1989 annoncerede "The End of History", handlede det ikke om, at der ikke længere ville *ske* noget, men om, at den måde, historikere i modernismen havde *konceptualiseret* historien på i evolutionære, lineære metanar-

rativer, havde spillet fallit, og at historien som en kamp mellem ideologier derfor hørte op med afslutningen af den kolde krig (Fukuyama 1989 og 1992). Og selvom historikere har trodset tiden og fortsat med at rekonstruere og konceptualisere fortiden, så har filosoffer og historieteoretikere som Arthur C. Danto, Hayden White og Robert Berkhofer for længe siden gjort det klart, at

hvor de tilgængelige historiske data giver mulighed for forskellige rekonstruktioner af det historiske hændelsesforløb, så er det historikerens virkelighedsteoretiske, religiøse, eller politiske forudsætninger, som øver indflydelse på det konkrete valg af mulige tolkninger, og at diskussionen om den *rigtige* rekonstruktion af de tilgængelige data i postmoderniteten derfor også må omfatte en diskussion af den “overarching conception” (Danto 1985) eller “metastory” (Berkhofer 1995), som har øvet indflydelse på rekonstruktionens “emplotment” (White 1973), det vil sige den måde de tilgængelige data er blevet ordnet på, så de udgør en sammenhængende og meningsfuld historie.

Hvad er meningen?

Det springende historieteoretiske punkt er imidlertid, hvorvidt denne mening er til stede *i* et givent kildemateriale, eller om den først skabes ved at skære til efter en af de ovenfor nævne læster, og hvorvidt historieskrivning refererer til en virkelighed udenfor sig selv eller skal forstås som et autonomt og udelukkende subjektivt forsøg på at genskabe en bestemt fortolkningstraditions kollektive forståelse af fortiden. Det mest radikale svar på disse spørgsmål er det for konventionel historieskrivning så ubærlige, at historikeren er afgørende for meningsproduktionen, at historiefremstillinger ikke refererer til nogen virkelighed udenfor sig selv, og at der derfor ikke er grundlæggende forskel på udsagns sandhedsværdi i fakta og fiktion. Hvis vi fastholder, at vi med historie mener en gengivelse af, hvad der virkelig skete i denne eller hin periode eller situation, så vil et sådant svar på ovennævnte spørgsmål naturligvis føre til ‘the end of history’. Her skal det blot konstateres, at det foreløbige udkomme af den krise, som den postmoder-

ne hermeneutiks angreb har forårsaget for historievidenskaben *ikke* har ført til “the end of history”, men har kastet den historievidenskabelige mainstream-forskning tilbage i en fornyet refleksion over sine objektivitets- og upartiskhedsideal. For nok har Berkhofer peget på, hvordan ‘Great Stories’ anvendes af historikere til at strukturere deres historieskrivning, og hvordan historikeren altid vil være påvirket af den sammenhæng (politisk, religiøs) han eller hun skriver i og til; nok har White vist os, at historikeren har et begrænset antal ‘emplotment modes’ til rådighed, og at han eller hun i sit valg af disse er under indflydelse af en række faktorer, som bevidst eller ubevidst påvirker hans eller hendes valg; og nok har nyere litterærkritik lært os, at fakta og fiktion i stor udstrækning benytter sig af det samme sprog, og at sandhedsværdien i deres udsagn derfor ikke kan afgøres på et formalt grundlag. Det betyder bare ikke, at anvendelse af “Great Stories”, “emplotment techniques’ og samme sprog som fiktionens *i sig selv* er kompromitterende for historieskrivningens reference til virkeligheden. Historieteoretikere fastholder derfor, at det stadig er muligt at skelne mellem fakta og fiktion, og at det stadig er både legitimt og nødvendigt at spørge, om en gengivelse af en given historisk periode eller historisk hændelsesforløb er sand. Appleby, Hunt og Jacob indrømmer for eksempel, at erkendelserne i den postmoderne hermeneutik om subjektet og den fortolkningsmæssige traditions betydning for historieskrivningen er uomgængelige. De peger til gengæld på, at løsningen *ikke* er en total subjektivering eller relativisering af al historisk viden, men “that new definitions of truth and knowledge are needed in every field of knowledge”, og at historieskrivningen, hvis den skal overleve og blomstre op igen, må være præget af og åben for “pragmatism,

common sense, and public realm” (Appleby, Hunt & Jacob 1994, 282ff).

Umiddelbart lyder det ikke så revolutionerende, men formuleringen afslører ved nærmere eftersyn en anderledes bevidsthed om at tage højde for de ovennævnte erkendelser i den postmoderne hermeneutik, eftersom en åbenhed for “common sense criticism” dækker over det faktum, at en historikers påstand af det store flertal altid vil blive holdt op imod det, som den angiveligt refererer til uden for sig selv, nemlig det relevante og forhåndenværende kildemateriale. Her vil det som regel i udgangspunktet afsløres, om der er tale om fakta eller fiktion. Villigheden til at kaste sine påstande ud i “public realm” dækker for sin del over det forhold, at man for det første skylder offentligheden informationer om forhold, som bevidst spiller ind i ens selektion og fortolkning af det forhåndenværende kilde-materiale, men dernæst, og nok så vigtigt, at offentligheden, og i vores tid ikke mindst *medierne*, som regel er bedre til at afsløre, i hvor høj grad forhold i ens person eller fortolkningsmæssige tradition har spillet ubevidst ind i denne selektion og fortolkning. Appleby, Hunt og Jacob byder derfor alle historieskrivninger velkomne - hvor obskure og perifere det af dem anlagte perspektiv på en given historisk periode, person eller hændelse end måtte forekomme - *så længe* der gives i hvert fald et minimum af information om forudsætningerne for den pågældende rekonstruktion af historien.

Fortolkningsfællesskaber

Når Thomas L. Thompson, Niels Peter Lemche og andre gammeltestamentlere har sat spørgsmålstejn ved evangelikale kollegaers videnskabelighed og ret til at være en anerkendt del af det akademiske setup, så er de naturligvis i deres fulde ret til at anklage dem for ikke at være seriøse histori-

kere (Thompson 2003, 2005; Lemche 2004, 2005, 2009). Men hvis der er noget, postmodernitetens diskussion af epistemologi og hermeneutik har lært os, så er det, at en sådan påstand først og fremmest er gyldig indenfor deres eget fortolkningsfællesskab(er), og at en frugtbar diskussion af dens holdbarhed *udenfor* deres paradigme(r) alene er mulig, hvis det anerkendes, at en sådan påstand netop er *paradigmatisk*. Thompson er naturligvis også i sin fulde ret til at opfordre til en aksiomatisk udrensning i de akademiske haller af forskere med en teistisk virkelighedsforståelse. Spørgsmålet er bare, om det er ønskeligt at skabe en sådan ghettoisering af fortolkningsfællesskaber i stedet for at promovere en atmosfære med en åben diskussion, der anerkender betydningen af det virkelighedsteoretiske forudsætningsgrundlag for tolkningen af data? Forhåbentlig ikke. Derfor er det også opmuntrende, at ikke bare historieteoretikere har givet udtryk for et sådant håb, men at der nu også indenfor israelshistorieforskningen synes at være et ønske om at fremme dialogen mellem de forskellige fortolkningsfællesskaber, vel at mærke uden at ofre de historievitenskabeligt hellige køer som den kritiske analyse og den historiske sandhed. Og det er interessant, at de rammer for dialogen, som evangelikale gammeltestamentlere for nylig har foreslået, til forveksling ligner det forslag om “pragmatism, common sense, and public realm”, som historieteoretikere længe har tilstræbt (Long 2003, 2007; Williams 2005). Iain Provens redegørelse for at hans epistemologiske åbenhed ikke indebærer en ukritisk demokratisering af den historiske sandhed, følger for eksempel til fulde Appleby, Hunt og Jacobs ønske om en kvalificeret redefinering af historievitenskabets objektivitetsideal (Provan 2000, 2003). Og V. Philips Longs ønske om “self-disclosure

of deep-level commitments” som nødvendigt udgangspunkt for en konstruktiv dialog mellem forskere er præcis, hvad selv samme Appleby, Hunt og Jacob mener med behovet for “pragmatism” og diskussion i “public realm” (Long 2007). Uden en sådan “self-disclosure” og uden et sådant engagement i den offentlige diskussion udsættes forskningen for en isolation og ekstremisme, som kun kan overleve, så længe den ikke møder virkeligheden. Og selvom der er en principiel åbenhed for diskussion, er det i virkeligheden en pseudo-diskussion, som ikke reelt lytter til og interagerer med modstanderens argumenter. Vi diskuterer ofte, med E. L. Greensteins ord, “as though we all shared the same beliefs and principles, as though the field were all built upon a single theoretical foundation. But it is not (...) I can get somewhere when I challenge the deductions you make from your fundamental assumptions. But I can get nowhere if I think I am challenging your deductions when in fact I am differing from your assumptions, your presuppositions, your premises, your beliefs” (citeret fra Long 2003, 8). Nu er der nok ikke mange, der i princip vil være uenige i, at en sådan åbenhed om de virkelighedsteoretiske forudsætninger bør være et kriterium for den offentlige diskussion. Problemet er, hvordan vi takler uenigheden i rekonstruktionen af et givent historisk hændelsesforløb, når vi har gjort rede for vores virkelighedsteoretiske forudsætninger. Ofte appelleres der til almindelig sund fornuft eller praktisk sans, når forskellige mulige rekonstruktioner skal vurderes, men hvad mener vi sund fornuft og praktisk sans? Handler det om at følge flertallets afgørelse? Eller om at vi for eksempel skal acceptere kriterier som sandsynlighed, analogi og korrelation? Eller noget helt tredje? Det er indlysende, at sund fornuft ikke er en given størrelse, og

at anvendelsen af sund fornuft også er afhængig af de virkelighedsteoretiske forudsætninger. At lade den sunde fornuft afgøre hvilken af de mulige tolkninger, som er den bedste eller rigtige, er derfor uholdbart. En bedre løsning vil være at anvende en udvidet version af den “bracketing”-model, som Tyler Williams for nylig har foreslået i en debat i *blogosfæren* om, hvorvidt en konstruktiv dialog mellem de såkaldte minimalister og maximalister i israelshistorieforskningen er mulig: “How can we engage meaningfully”, spørger Williams, “in a debate with whom we may have significant methodological and metaphysical differences?” The first step would be to be up front about our lower-level commitments. We need to be clear about our method and our metaphysics. This sort of full disclosure will not, of course, produce peace and harmony among us (...) but it will help us understand where we all are coming from. After this, we can then see if we can find a “middle discourse” to engage one another. We need to agree on the rules of the game before the game starts. Here I wonder if the most fruitful approach may be to work on the level of the historical-critical method and bracket any metaphysical commitments - at least initially. Then, for those of us who may share similar metaphysical commitments, we may take the conversation further. Of course, perhaps I am being hopelessly naive to think that we can ever really “bracket” our metaphysical commitments, or that we can ever agree on method (there really isn’t any such thing as the historical-critical method!), or that we could even agree on what argument is more plausible than another. What we can agree on, however, is to treat each other with respect, try to understand each other’s views, and stop with the labels, ad hominem arguments, and making grandiose claims of “proof” on insufficient evidence (Williams 2005).

” I stedet for at fremme en uærlig videnskab med aksiomatiske forræderier, kan en sådan ”bracketing” af vores virkelighedsteoretiske forudsætninger øge transparensen i vores rekonstruktioner af de tilgængelige data ”

Mindste fællesnævner

Som Williams selv gør opmærksom på det, så vil det være naivt at forestille sig forskere gå på kompromis med deres virkelighedsteoretiske forudsætningsgrundlag, eller at de reelt forventer af deres modstandere, at de bringer et sådant akademisk offer. Det ville simpelthen være uærlig videnskab. Men Williams har utvivlsomt ret, når han peger på, at det i hvert fald *et stykke på vejen* kan lade sig gøre at skille de subjektive virkelighedsteoretiske forudsætninger ud og definere en form for objektiv eller neutral mindste fællesnævner, som kan bygge bro over den aksiomatiske afgrund. Ikke alt, hvad historikeren gør, er nemlig lige påvirket af hans virkelighedsteoretiske forudsætningsgrundlag. Der findes ingen teistisk eller ateistisk kulstof 14-metode, kun en teistisk eller ateistisk *anvendelse* af kulstof 14-metoden, og derfor vil det være både legitimt og konstruktivt at skelne mellem på den ene side analytiske redskaber, der kan accepteres som en slags akademisk ”fælleseje”, og på den anden side de aksiomatisk betingede metoder, som *anvender* disse redskaber. Altså mellem data og teorier om data. En sådan skelnen kan selvfølgelig på mange måde beskrives som *borderline*, eftersom det virkelighedsteoretiske forudsætningsgrundlag ofte ikke bare er afgørende for hvilken mulig tolkning, vi vælger, men også for hvilke redskaber, vi vælger. Selv med dette in mente kan ovennævnte distinktion imidlertid være en hjælp til at skelne mellem det, vi som historikere kan være enige om på trods af aksiomatiske forskelle, og det, vi ikke kan enes om, fordi

vores forudsætningsgrundlag fører os til forskellige tolkninger. I stedet for at fremme en uærlig videnskab med aksiomatiske forræderier, kan en sådan ”bracketing” af vores virkelighedsteoretiske forudsætninger øge transparensen i vores rekonstruktioner af de tilgængelige data og dermed også hjælpe os til at forstå og anerkende validitet og kohærens i vores modstanderes fortolkninger indenfor *deres* paradigme. På den måde bliver det klart både for vores eget og vores akademiske modstanderes fortolkningsmæssige fællesskaber, hvor langt vi kan bevæge os *sammen* i fortolkningen af de tilgængelige data, og hvornår vores virkelighedsteoretiske forudsætninger bevirker, at de fortolkningsmæssige veje må skilles. Sådant sikrer vi, med en lettere omskrivning af Gerhard von Rads berømte *dictum*, at historievidenskaben stræber efter et kritisk sikret minimum, mens den enkelte historiker stræber efter det aksiomatisk funderede maksimum i den historiske rekonstruktion.

På det overordnede plan står den teistiske og ateistiske virkelighedsopfattelse naturligvis overfor hinanden som gensidigt udelukkende, når det gælder spørgsmål som kausalitet, analogi og korrespondens i historiske rekonstruktioner. I det følgende skal vi imidlertid begrænse os til at fokusere på tre områder indenfor den seneste israelshistorieforskning, hvor netop manglende åbenhed om de virkelighedsteoretiske forudsætninger på en særlig måde har skabt forvirring og uklarhed, nemlig den epistemologiske diskussion om falsifikation og verifikation, den heuristiske og kildekri-

tiske diskussion om kildernes værdi, og den dermed forbundne diskussion om forholdet mellem forskellige niveauer i historisk udvikling.

Falsifikation, verifikation eller tillid

Inden for epistemologien har den latinske grundsætning *in dubio pro reo* – svarende til udtrykket “skyldig indtil det modsatte er bevist” – været brugt om pålideligheden i vidneudsagn siden den klassiske diskussion mellem David Hume og Thomas Reid i det 16. århundrede, og Michael S. Pardo har for nylig vist, hvordan grundsætningen fortsat er central i den epistemologiske debat: “The contrasting views of David Hume and Thomas Reid provide a common starting point for examining this issue. Hume, who like the other classical empiricists strongly favored first-hand experience, argued that beliefs based on testimony were never justified unless the hearer had evidence establishing the reliability of such testimony. Likewise, he argued that all knowledge based on testimony is ultimately reducible to someone’s first-hand perceptual experience. Reid, by contrast, argued that beliefs based on testimony are a priori justified even when the hearer has no specific information about the speaker. He posited principles of veracity and credulity whereby beliefs based on testimony were prima facie justified because people spoke the truth naturally, unreflectively, and much more often than they asserted falsely; he also posited that hearers possessed a corresponding disposition to believe most assertions. More recently, C. A. J. Coady has offered two additional arguments for the a priori justification of testimonial beliefs. First, he relies on other philosophical work arguing that in order for understanding and communication to be possible, most of our beliefs, and those we ascribe to others, must be true. Therefore,

Coady argues, most of what we and others assert must be true, and thus, testimonial assertions are prima facie more likely than not to be true. Second, he argues that our testimonial followed precisely because they are more likely than not accurate ways of conveying information; if they were not (if people were more likely wrong in their assertions), we would cease to rely on testimonial assertions and thus we would cease to engage in the practice (Pardo 2007, 14-15 [online version]).

Når denne epistemologiske diskussion er vigtig, så er det fordi, den er af fundamental betydning for diskussionen om, hvorvidt historiske informationer i skriftlige kilder fra oldtiden – herunder naturligvis ikke mindst de bibelske – skal kunne falsificeres eller verificeres, før de kan anses for at være pålidelige og indgå i den historiske rekonstruktion. Med henvisning til Karl Poppers falsifikationsprincip om at en påstand kun har videnskabelig gyldighed, hvis den kan modbevises, har Niels Peter Lemche for eksempel for nylig anført følgende: “In a free world all scholars are allowed to make claims such as that King David is definitely a historical person and to consider parts of the David tradition in the Old Testament to be historical. However, such a claim has only scholarly value if it can be falsified. Otherwise it is no more and no less than virtual history saying: we assume that David belongs to real history, and on this basis we reconstruct his history by extensively paraphrasing the information about David especially in the books of Samuel. If the opening thesis about the historicity of David can be the subject of a falsification process, the argument is a valid one. If this is not the case, the production of a ‘history of David’ has nothing to do with scholarship – it belongs to the genre of historical novels. Now, in the case of David such a falsifica-

tion process is indeed possible and has been executed many times” (Lemche 2009, [14]).

Lemche hævder videre, at det ikke er ideologi, men den almindeligt anerkendte falsifikationsmetode, som har været afgørende for den dekonstruktion af Israels historie, som han og andre med tilknytning til den såkaldte Københavnerskole har stået i spidsen for: “Over a period of more than three decades the evangelical scholar has been witnessing the ongoing deconstruction of the historical novel of biblical Israel found in the Old Testament. In the eyes of the critical scholar this process has been conducted not because of presupposed anti-biblical ideologies but as the consequence of a never ending falsification process” (Lemche 2009, [12]). Og med direkte adresse til undertegnede fortsætter Lemche: “The conservative scholar equates methodology with ideology, at least when he talks about his critical colleagues. Perpetuating this misprision, Kofod’s aforementioned lack of knowledge of the process of historical falsification in biblical studies over the last forty years makes him blind to the ongoing falsification process – although critical scholars neither can nor will stop this process, which is a necessary part of a scholarly rationale” (Lemche 2009, 13). Lemche appellerer altså klart og tydeligt til Karl Poppers falsifikationsprincip som en nødvendig del af forskerens kildekritiske rationale. Popper var imidlertid udmærket klar over, at falsifikationsprincippet selv havde aksiomatisk karakter. I en diskussion af metafysiske ideer – inklusive hans egen – skriver Popper, at “they were criticizable, though not testable. They were metaphysical ideas - in fact, metaphysical ideas of the greatest importance (...) I proposed a new metaphysical view of the world” (Popper 1976, 151, se også Popper 1962 og Popper & Eccles 1977). Popper indrømmer altså, at hans egen teori har

et aksiomatisk fundament, men insisterer samtidig på, at selvom dette er tilfældet, så er sådanne ikke-falsificerbare aksiomer alligevel nyttige i den videnskabelige proces. Hans beskrivelse af Darwins teori om naturlig udvælgelse som et metafysisk forskningsprogram indebærer for eksempel ikke, at han afviser udvælgelsesteorien. I Poppers egen forståelse kan aksiomer altså godt have videnskabelig værdi, selvom de ikke selv er videnskabelige i betydningen falsificerbare. For Popper handler falsifikationsprincippet altså om videnskab og ikke, som det er tilfældet hos Lemche, om “scholarly value”, og det kvalificerede spørgsmål er derfor, om og i givet fald hvordan falsifikationsprincippet, der af Popper blev udarbejdet til brug i *die Naturwissenschaften* kan og skal anvendes i en *geisteswissenschaftliche Disziplin* som historie? Hvad er Lemches argument for at bruge det aksiomatisk baserede falsifikationsprincip uden for dets tiltænkte gyldighedsområde? Lemches falsificering af det bibelske billede af David, Salomo og det forenede kongerige er for eksempel ikke en falsificering i den naturvidenskabelige betydning af ordet, men højst en gøren-det-mindre-sandsynligt-argumentation, som i virkeligheden er bestemt af en radikal positivistisk tilgang til, hvilke kilder der kan accepteres som pålidelige vidnesbyrd. I virkeligheden er det derfor Lemche, som blander ideologi og metode sammen, eftersom falsifikationsprincippet kun er en del af det historievindenskabelige rationale, hvis historikeren i sit virkelighedsteoretiske udgangspunkt følger Humes og ikke Reids og Coadys epistemologi ved at kræve samtidige, arkæologiske data, som kan *verificere* de bibelske teksters historiske vidnesbyrd, før de kan accepteres som pålidelige kilder til det gamle Israels historie. Hvad Lemche undlader at gøre opmærksom på er for eksempel, at når det bibelske billede af Da-

vid i hans øjne kan falsificeres, og at den bibelske israhelshistorie derfor må afvises som upålidelig, så er det, fordi de arkæologiske levn – de såkaldt *positive* data – gøres til den kildekritiske spændetrøje, som alene afgør, hvilke *bibelske* udsagn, der er pålidelige. Når de bibelske tekster omtaler David, så kan denne påstand – som Lemche gør opmærksom på det i det følgende citat – falsificeres af det empiriske, arkæologiske materiale, blot fordi det *ikke* nævner David. For selvom det nok giver mulighed for eksistensen af en *anden* David, så udelukker det eksistensen af den *bibelske* David: "Accordingly, the 'positive' approach to the historicity question will reduce David to a more modest role as, maybe, a chieftain ruling the southern highland of Palestine at the beginning of the 1st millennium B.C.E. The tertium comperationis consists in this case of the archaeological material from Palestine in the 10th century, evidence from other parts of the ancient Near East at this time in the form of documents and inscription – as a matter of fact very little has survived – and when it comes to the establishment of the name of this local chieftain the mentioning of the 'House of David' in the Tel Dan inscription, dating probably to the 9th century, although some scholars reckon it to belong to the 8th century, although this inscription does not refer to a person but perhaps to a principality of some kind ruled by a princely family called 'the House of David'" (Lemche 2009, [14-15]).

Det epistemologiske selvmål

Lemche viser her, at han ikke bare anvender falsifikationsprincippet uden for dets gyldighedsområde, men at han også i bedste positivistiske stil kræver, at enhver historisk påstand i bibelteksterne skal verificeres af samtidige, arkæologiske kilder for at kunne indgå i rekonstruktionen af det

gamle Israel. Problemet er bare, at der i Israels umiddelbare nærhed er positive, *samtidige* analogier til det storrige, som David og Salomo ifølge det bibelske vidnesbyrd regerede over, eftersom der nu er kilder, som vidner om, at en række lignende mini-imperier opstod i kølvandet på de egyptiske, hittitiske og assyriske supermagters recession i Levanten i perioden fra det 12. til det 10. århundrede (Kitchen 2002). Det viser med al ønskelig tydelighed, at det i hvert fald ikke er uproblematisk at argumentere mod eksistensen af den bibelske David fordi der ikke er positive, samtidige data fra det pågældende område, eftersom lignende fænomener kan dokumenteres at have eksisteret i både Syrien og Anatolien i præcis denne periode. Endnu mere problematisk bliver det, når Lemche på mange måder baserer sin afvisning af bibelteksternes vidnesbyrd om David, Salomo og deres forenede storrige på den israelske arkæolog Israel Finkelsteins arbejder, eftersom Finkelstein på ingen måde repræsenterer konsensus om Israels tilblivelse og tidlige historie. Til forskel fra Finkelstein betragter de fleste arkæologer i høj grad forholdet mellem de arkæologiske fund og de bibelske tekster som komplementært. Noget, som kommer stærkt til udtryk hos Israel Finkelsteins kollega Avraham Faust, som på baggrund af de samme data har vist at det arkæologiske materiale ikke bare giver plads til, men bliver langt bedre forklaret, hvis man inddrager de bibelske tekster som ligeværdige kilder til det gamle Israels historie (Faust 2006). Et arbejde, som i øvrigt må være en bitter pille at sluge for Lemche, eftersom Faust bruger præcis de samme antropologiske og etnologiske metoder, som Lemche brugte til at afvise de bibelske teksters historiske pålidelighed som kilder til det gamle Israels historie i sin afhandling *Early Israel: Anthropological and Histo-*

ritical Studies on the Israelite Society before the Monarchy fra 1985.

Epistemologisk åbenhed

Sammenfattende kan vi altså sige, at Lemches minimalistiske billede af det gamle Israels historie må anerkendes som fuldt ud forsvarligt, så længe man anvender falsifikationsprincippet inden for det radikalt positivistiske paradigme, som Lemche synes at følge, men at virkeligheden – for eksempel i form af de ovennævnte analogier til et davidisk storrige og Fausts overbevisende syntese af de arkæologiske og bibelske kilder – har vist, at en sådan minimalistisk rekonstruktion i bedste fald er unødigt kritisk og reduktionistisk og i værste fald fuldstændig misvisende. En langt bedre løsning på det epistemologiske problem omkring det historiske vidnesbyrd er derfor at følge Iain Provan, som på baggrund af både Reid, Coady og andre epistemologer indenfor samme paradigme argumenterer for, at det kvalificerede spørgsmål ikke handler om, hvorvidt en forsker tror på Gud, gud eller noget som helst andet, men det epistemologisk baserede *kildekritiske* spørgsmål om, hvorvidt forskeren skal gå til en skriftlig kilde med en principiel mistænksomhed, der kræver verifikation af kildens påstande, eller med en epistemologisk åbenhed, der anser kilden for at være ”uskyldig”, altså pålidelig, indtil det modsatte er bevist. Provan har således på overbevisende måde vist, at ”we know what we know to the extent that we know it at all, primarily through the testimony of others about it”; at vidnesbyrd er grundlæggende for vores adgang til fortiden; og at vi derfor bør tilgå de bibelske vidnesbyrd på præcis samme måde, som vi går til vidnesbyrd generelt, nemlig med en epistemologisk åbenhed, der stoler på dem med mindre vi har grund til at gøre andet (Provan 2003, 418).

Pointen er, at vi ikke bør være hverken mere eller mindre skeptisk overfor bibelteksterne, end vi er overfor andre vidnesbyrd, og at det netop ikke, som Provan formulerer det, fører til en ukritisk brug af kilderne: ”It is naturally the case that as a matter of fact the testimony of others may sometimes be untrustworthy. Maps may mislead; subjects may fail to tell the truth to psychologists; scientists (including archaeologists) may fake their research results or simply produce poor interpretations of the data; witnesses at a trial may commit perjury; and the bearers of tradition may distort the past, whether by accident or design. It is clear, then, that among the tools that individuals bring to the task of comprehending reality, critical thinking must be among the foremost. I am by no means advocating, in insisting on the inevitability of our reliance on testimony, a blind faith in testimony, whether it concerns present or past reality. Given the mixed nature of testimony, this would be a far from rational approach to it. Yet just as autonomous agency in normal adult life does not necessitate the renunciation of dependence on others, so autonomous thinking is entirely compatible with fundamental reliance on the word of others as a path to knowledge. We need only conceive of critical thought, not as the enterprise of working exercise of controlling intelligence over the testimony that we receive, so that such judgments as we feel able to make about its truth or falsehood are indeed made. Neither blind faith in testimony, nor radical suspicion in response to it, is necessary. We require merely what I characterize as ‘epistemological openness’...” (Provan 2003, 419 note 8, cf. Evans 1998, 45ff).

Tekst og arkæologi

Den epistemologiske diskussion om pålideligheden i skriftlige kilder er også nøglen

til at forstå, hvorfor Niels Peter Lemche, Thomas L. Thompson og andre i den minimalistiske Københavnerskole tillægger ikke-skriftlige, arkæologiske fund større kildekritisk værdi end skriftlige vidnesbyrd som for eksempel de bibelske tekster. Man skal ikke læse længe i 1980'ernes og 90'ernes publikationer om Israels historie, før man støder på en ny trend i forskningen, nemlig den multidisciplinære "totalhistorie", som har sine rødder i den franske Annales-skole, som blev grundlagt i 1920'erne med Lucien Febvre og Marc Bloch som sine første store bannerførere. Til forskel fra den etablerede historievidenskabs snævre, person- og begivenhedsorienterede perspektiv på historien, var *les Annales* multidisciplinær i ordets bredeste betydning. Ved at inddrage alle relevante videnskabelige discipliner, så den nye skole det som historievidenskabens opgave at udarbejde en *histoire totale*, der ikke alene fokuserede på konger, kejsere, nationer og krige, men først og fremmest på de underliggende klimaforhold, økonomiske konjunkturer og sociologiske mønstre, for at tegne et mere nuanceret billede af den givne historiske periode. En fokusering på det, som blev betegnet som de grundlæggende strukturer i historisk udvikling, og som først og som først og fremmest spredtes til israels-historieforskningen gennem Fernand Braudels arbejder. Braudel udarbejdede således en tretrinsmodel til forklaring af historisk udvikling, hvor *la longue durée* med de langsomt bevægende *structures* (for eksempel klimaændringer og geologiske forandringer), og den mere mobile *la moyenne durée*, med dens *conjunctures* (det vil sige ændringer i sociologiske eller økonomiske mønstre) blev betegnet som de grundlæggende niveauer i historisk udvikling, mens det tredje niveau, *l'histoire eventuellement*, begivenhedshistorien, blev anset for at være det mere overfladiske udtryk for historisk udvikling.

Braudels tretrinsmodel

Ernst Axel Knauf har i en særdeles informativ artikel beskrevet Braudels model og dens implikationer for rekonstruktionen af Israels historie. Knauf skriver således om de to grundlæggende niveauer i Braudels tretrinsmodel, at "'Structures' and 'conjunctures' describe a state of the world beyond the individual's reach, changing in terms that far surpass one human's lifetime and experience. But accumulated actions of individual persons can create 'structures' in the course of the millennia. History as a process describes our common fate beyond the influence of conscious decision-making" (Knauf 1991, 43). Knauf peger videre på to vigtige pointer, der meget præcist beskriver, hvordan den nye trend kommer til udtryk i israelshistorieforskningen. For det første, anfører Knauf, er det i den procesuelle historie, det vil sige på de to grundlæggende niveauer i Braudels model, "we may expect answers to the questions of Israel's origin, the origin of its religion, and the emergence, rise and fall of Israelite states. Whatever the achievements of some individuals in these processes were (...) there are structural reasons for their success or the reception of their ideas" (Knauf 1991, 44). For det andet, argumenterer Knauf, eftersom "the construction of any chain of events is based on a collective or individual decision about what is meaningful and relevant, the eventual level of history is textual by nature. Meaning is not an attribute of 'things as they are'; meaning is attributed to certain things by the human mind that perceives meaning by creating it" (Knauf 1991, 45). Og Knauf tilføjer så i en fodnote, at "Ancient Near Eastern historiography (including biblical and early Islamic historiography) is not concerned with what actually had happened. Rather, it is interested in stating what should have happened in

” de seneste årtiers geologiske, antropologiske og sociologiske perspektiver på det gamle Israel har bidraget med afgørende ny viden og gjort vores forståelse af dets historiske udvikling langt mere nuanceret end tidligere ”

order to construct a 'correct' world" (Knauf 1991, 46, note 1).

På baggrund af denne beskrivelse er det ikke svært at se, hvordan Lemche og Thompson implementerer Annales-skolens metodik i deres israhelshistorier. Thompson beskriver for eksempel sin israhelshistorie fra 1992 som et forsøg på at skrive en historie om jernalderens Palæstina, som udelukkende er baseret på de såkaldte primære kilder, som defineres til at være "a) archaeological excavations and their analysis, the classification and interpretation of archaeologically derived *realia* and archaeological surveys and the settlement patterns of ancient *Palestine* understood regionally and geographically; b) the wealth of ancient written remains directly and indirectly related to ancient *Palestine*: the people, its neighbours, its economy, religious and political structures, modes of life and known events; and c) the biblical traditions that reflect explicitly and implicitly the world in which they are formed and which portray that understanding of Israel whose origin we are seeking" (Thompson 1992, 127). Og i det afsluttende kapitel af den ovennævnte "independent history of Israel", kalder Thompson såvel Lemches som sin egen tilgang som en "spectrum studies approach" og beskriver den som en metode, der er "based on efforts to interrelate a wide variety of taxonomies or spectra which organise ancient data that are potentially related to our historical questions and hence to our reconstructive interpretations. The integration of our analysis of multiple, overlapping spectra brings into our historical purview

hundreds of data-sensitive variables relating to such important historical factors as economics, politics, social organisation, linguistics, religion, ethnicity, art and material culture. When these spectra can be isolated in discrete chronological units, our analysis becomes open to the intrinsically historical issues of stability, development and change" (Thompson 1992, 405). For Thompson er den egentlige eller dybest liggende forklaring på de demografiske forskydninger i jernalderens Palæstina en længerevarende tørkeperiode fra 1250-1050 f. Kr., som påvirkede hele den østlige del af Middelhavsområdet, og som fik afgørende betydning for de demografiske og socioøkonomiske forandringer, som de bibelske tekster blot er et sent, overfladisk, subjektivt og traditionsbundet udtryk for.

Positivistisk historieskrivning

Nu kan der ikke være nogen tvivl om, at den udvikling fra historismens snævre, politiske historie til en multidisciplinær *histoire totale*, som Les Annales blev banerførere for, må anses for at være et historievitenskabeligt kvantespring, og de seneste årtiers geologiske, antropologiske og sociologiske perspektiver på det gamle Israel har bidraget med afgørende ny viden og gjort vores forståelse af dets historiske udvikling langt mere nuanceret end tidligere. Israels historie udgør i den sammenhæng ingen undtagelse. Dets historie kan meget vel være exceptionel, men beskrivelsen af dets exceptionelitet må foretages på baggrund af præcis de samme metoder, som bruges i skrivningen af andre nationers el-

ler folks historier, og her må Thompsons forsøg på at anvende Annales-skolens metodik på Israels historie naturligvis anerkendes. Det springende punkt er imidlertid, om en sådan processuel historie bør tage de skriftlige kilder i betragtning eller om en sådan udelukkende, som tilfældet er i både Lemches og Thompsons israelshistorier, skal skrives på baggrund af de ovennævnte arkæologiske fund, som derefter kan bruges som den epistemologiske eller kildekritiske ramme for, hvilke af de bibelske teksters historiske informationer, som kan tages for pålydende? En vigtig pointe i den sammenhæng er, at Braudels model ikke i sig selv kræver, at *alle* svar på spørgsmålet om det gamle Israels tilblivelse skal findes i de såkaldte "structures" og "conjunctures", og at den på ingen måde afviser, at den senere, skriftlige genfortælling af Israels historie kan give sikker viden om, hvad der rent faktisk skete. Selvom modellen klart flytter fokus fra *l'histoire eventuellement* til de mere grundlæggende "structures" og "conjunctures", så er disse ikke nødvendigvis at forstå som *deterministiske* for historisk udvikling, eftersom modellen – i det mindste i princippet – giver plads til interaktion mellem de forskellige niveauer. Hvis decideret determinisme, rendyrket positivisme og evolutionær materialisme skal undgås i anvendelsen af modellen på Israels historie, så må det imidlertid holdes for øje, at hvis historikere bruger Braudels model til at nedskrive eller fuldstændigt afvise den menneskelige faktor som afgørende for historisk udvikling og hvis tekster afvises som primære kilder til Israels historie, så er det ikke så meget på grund af modellen selv, som det er på grund af de virkelighedsteoretiske forudsætninger, som styrer *implemteringen* af modellen. Når Thompson derfor fokuserer mere eller mindre ensidigt på "structures" og "conjunctures" som afgø-

rende for den historiske udvikling, og når han gør de samtidige, arkæologiske fund til den epistemologiske og kildekritiske ramme for, hvilke af de bibelske vidnesbyrd, vi kan anse for pålidelige, så er det ikke en indbygget nødvendighed i modellen selv, men en positivistisk, materialistisk og evolutionistisk brug af modellen.

Åndshistorien

Der kan ikke herske tvivl om, at de arkæologiske fund er afgørende for det billede, vi kan tegne af det gamle Israel i dag, men det er et videnskabsteoretisk og epistemologisk problem, når disse kilder bruges til at besvare spørgsmål, som de er ude af stand til at svare på. De kan langt på vej beskrive de klimatiske, demografiske og socioøkonomiske forhold, som de gamle israelitter levede under, og som øvede indflydelse på udviklingen fra stammesamfund til statsdannelse, men ikke hvilke konkrete valg de traf, hvorfor de traf dem, og hvorfor de somme tider valgte det fuldstændigt uventede og uforudsigelige i stedet for det, som ville være mere naturligt på baggrund af vores viden om de "structures" og "conjunctures", som de levede under. Hvis vi overhovedet skal skrive åndshistorie, så er de skriftlige kilder uundværlige, og derfor må en rendyrket positivistisk tilgang til Israels historie afvises som både epistemologisk uholdbar og åndshistorisk uinteressant. Det fører os frem til det sidste og beslægtede område, som har skabt uklarhed i israelshistorieforskningen, nemlig hvordan vi vægter og bruger de forskellige typer af kilder, vi har til rådighed i rekonstruktionen af Israels historie.

Heuristikken og kildekritikken

Historievidenskabens begyndte i første del af det 19. århundrede at udvikle kildekritiske metoder til at skelne mellem den oprinde-

lige tekst og senere tilføjelser til teksten. Johann Gustav Droysen (1808-84), der var en af de førende historikere i denne periode, skelner således mellem "Bericht", det vil sige fortællingen, fortolkningen eller bearbejdelsen af kilden, og "Überreste", det vil sige det, som er levnet af historisk information fra den tid, de refererer til. Enhver del af de såkaldt historiske bøger i Det Gamle Testamente ville altså ifølge denne metode kunne deles op i information, som går tilbage til de begivenheder, de omtaler, og som derfor må betragtes som "Überreste", og så de "Berichte", det vil sige tilføjelser, kommentarer og bearbejdelser, som denne information har været udsat for i tidens løb, og som altså ikke har samme værdi som kilder til den oprindelige begivenhed, som de førnævnte "Überreste" (Lemche 2005). Når det gælder israelshistorieforskningen, så bestrider end ikke de mest skeptiske historikere, at der findes pålidelig historisk information i de gammeltestamentlige tekster. Lemche kan for eksempel i same åndedrag skrive, at "it is obvious that the history of Israel and Judah as told by biblical historians is not totally devoid of historical information. The people who wrote the historical narratives of the Old Testament did at least know some facts about Israelite and Judean history. We might even say that there is a certain number of *Überreste* - i.e. historical remains - included in the texts of the Old Testament". Problemet er bare, fortsætter Lemche, "that it is almost impossible to decide which part of a biblical narrative belongs to the genre of *Bericht*, and which part includes *Überreste* if we have no other information than that which is included in the biblical texts. If we do not possess external evidence, it is the individual scholar who decides what is history and what fiction, and this scholar will only have his or her common sense as a guideline. This is

clearly a logical problem that has to do with historical-critical studies at large" (Lemche 2005). I et publiceret foredrag fra SBL Annual Meeting i San Antonio i november 2004, skærper Lemche sit synspunkt ved at referere til den danske historiker Kristian Erslevs kritik af Droysens kildekritiske metode: "In Scandinavia - and especially in Denmark - we are privileged because of an early criticism of Droysen's distinction by a historian who in my country is considered the father of Danish historiography, Christian Erslev, who around 1900 wrote an introduction to historical method, denouncing Droysen's distinction as an insufficient instrument when studying an ancient historiographic text. Erslev does not deny the relevance of Droysen's source division, but he adds the observation, that the—in Droysen's eyes—original information about an event of the past may at the same time be an expression of interpretation. This leads to the conclusion that the distinction between a primary and secondary source is based on its intentionality: Is this a report from the past, or a later interpretation of this report? However, a report from the past also includes interpretation" (Lemche 2004).

Lemche bruger her Erslevs kritik af Droysen til at argumentere for, at siden det skarpe skel mellem "Bericht" og "Überreste" ikke kan opretholdes, så kan eventuelle "Überreste" udelukkende identificeres, hvis de kan bekræftes af ikke-bibelske kilder. Når Erslev kritiserer Droyens skarpe skel mellem "rester" og "levn" for at være uholdbart, så gør han det imidlertid ikke bare ved helt at opgive det, men ved at skifte fokus fra et materielt til et mere funktionelt kildesyn: "Vil man i to Ord sammenfatte, hvad man har lært i d. 19. Aarh. om de historiske Kilder, kunde man sige, at man har forstaaet, at alle historiske Beretninger

præges af deres Forfatters subjektive Opfattelse, medens man paa den anden Side har fredraget, hvad der endnu er tilbage af Fortiden, og indset, at man her har sikrere Kilder end i Beretninger. Dette har ret naturligt ført til, at man har søgt at sondre selve Kilderne efter denne Modsætning og delt dem i de to Hovedgrupper: Beretninger og Lævninger (tysk: Überreste). Denne Tvedeling, som endnu er den herskende i Tyskland, kan dog ikke staa for nærmere Prøvelse. Det er klart, at hver eneste Beretning tillige er en Lævning; hvad Sakse fortæller om de Danskes bedrifter, er Beretninger, men selve hans Værk er en Lævning fra Valdemarstiden. Hermed falder allerede Tvedelingen til Jorden, og tænker man Sagen ret igennem, viser det sig, at den hele Sondring overhovedet ikke ligger i selve Kildernes Væsen; det er Historikeren, der snart bruger Kilden som Beretning, snart udnytter den som Lævning eller rettere Frembringelse” (Erslev 1911, 9).

Kildekritiske distinktioner

Den af Erslev beskrevne kollaps af skellet mellem beretning og levn nødvendigvis imidlertid ikke den konklusion, som Lemche drager, nemlig “that the distinction between a primary and secondary source is based on its intentionality.” Både Erslev, hans samtidige historievidenskabelige Johannes Steenstrup og nutidens lærebøger fra skandinaviske pensum i historieteori er enige i, at det er den moderne historiker og ikke kildens intention, som bestemmer, om kilden skal anvendes som beretning eller levn (Steenstrup 1915, 214-15; Kjeldstadli 2001, 182; se også Gissel 2003, 441-443). Hvis den moderne historiker ønsker at skrive en historie om Valdemarstiden, kan Saxos *Gesta Danorum*, ”Danernes historie”, anvendes som levn fra denne periode. Hvis han imidlertid vil skrive en historie om

det før-kristne Danmark, bliver forholdene mere komplicerede. Erslev opgiver, som vi har set, mere eller mindre opdelingen mellem “Bericht” og “Überreste” og foreslår I stedet en mere sofistikeret kildekritik mellem (1) ”Lævninger af Fortidsmenneskene selv og af den Natur, der har omgivet dem”, (2) “Fortidsmenneskenes Frembringelser af alle Arter, som endnu er bevarede” og (3) “Nutidslivet, forsaavidt det tillader Tilbagelutninger til, hvad der er sket i Fortiden (Erslev 1911, 10). Langt størsteparten af kilder, fortsætter Erslev, falder i den anden kategori, og “indenfor denne kan man kun udsondre dem, der indeholder en eller anden Meddelelse fra Frembringeren, det være sig nu i Ord eller Billede, og som man vist bedst betegner som ‘talende Kilder’” (Erslev 1911, 10). Kriterierne for at betegne en kilde som primær handler imidlertid ikke om, hvorvidt de er at betragte som rester eller levn – “Bericht” eller “Überreste” i Droysens terminologi – men om, hvorvidt de kan betragtes som autentiske *uanset* må betragtes som levn eller beretning i forhold til den person eller begivenhed, de beskriver. Næste skridt er derfor ifølge Erslev det besværlige arbejde med at skelne mellem levn og beretning så førstnævnte kan indgå umiddelbart i puljen af primære kilder, og dernæst at bestemme pålideligheden af beretningen, så denne enten delvis eller i sin helhed *også* kan inkluderes som primær kilder: “Saaledes kan ikke blot historiske Beretninger, men næsten alle talende Kilder udnyttes som Iagttagelser om Yderverdenen, og altid maa man da spørge om Meddelerens Paalidelighed; før vi benytter Beretningen, maa vi søge at værdsætte Fortælleren som Vidne” (Erslev 1911, 40-41).

Primære og sekundære kilder

Det burde på nuværende tidspunkt være klart, at Lemches skepsis over for at bruge

” skellet mellem primær og sekundær har derfor ikke nødvendigvis noget at gøre med kildens samtidighed med den begivenhed, den beskriver, men med dens informative værdi. ”

den del af bibelteksterne, der må karakteriseres som “Berichte”, som primærkilder til de (tidligere) begivenheder, de beskriver, *alene* fordi de er en del af “Bericht”, ikke finder støtte hverken hos Erslev eller i den moderne historievitenskaber. Af to grunde. For det første kan “Berichte” kun afvises, hvis det kan påvises, at de er upålidelige eller uægte. For eksempel hvis det kan sandsynliggøres, at en pålidelig overlevering af historisk information ikke kan have fundet sted fra det tidspunkt, hvor begivenheden fandt sted og det senere tidspunkt, hvor beretningen er skrevet ned, eller hvis der kan argumenteres for, at forfatteren til den senere beretning er en løgnhals eller baserer sin beretning på utroværdige vidnesbyrd. En “Bericht” er altså i Erslevs kildekritiske metode med andre ord uskyldig indtil det modsatte er bevist. For det andet gælder det, at selvom det kun er primære kilder, som har kildekritisk værdi, så er kilder ikke per definition sekundære – og dermed uinteressante – blot fordi de er sene i forhold til den begivenhed, de beskriver. Når Lemche anfører, at “the distinction between a primary and secondary source is based on its intentionality: Is this a report from the past, or a later interpretation of this report?”, sammenblender han de almindeligt anerkendte kildekritiske kategorier primær- og sekundærkilder og førstehånds- og andenhåndskilder. Ifølge denne skelnen i mainstream-kildekritisk teori (Erslev 1911, 44-65, særligt 44-45) er en kilde sekundær, hvis dens information er hentet fra en tidligere og *tilgængelig* kilde. Den er med andre ord sekundær, hvis den ikke bidrager med ny viden i forhold til det, som vi har

fra andre kilder. En kilde er derimod altid primær, hvis den stammer direkte fra et øjen- eller ørevidne, eller – og det er vigtigt for vores diskussion – hvis den bygger på en tidligere kilde, der ikke længere eksisterer. En primær kilde er med andre ord den ældste tilgængelige kilde, og skellet mellem primær og sekundær har derfor ikke nødvendigvis noget at gøre med kildens samtidighed med den begivenhed, den beskriver, men med dens informative værdi. Sekundære kilder er derimod uinteressante i relation til selve informationen, fordi de kun gentager det, som allerede er kendt fra ældre, eksisterende kilder. De er derimod af stor betydning som vidnesbyrd, der bekræfter det, som allerede er kendt, og ofte vil de også give supplerende oplysninger (og disse enkeltdele må derfor betragtes som primære kilder) eller andre perspektiver på det allerede kendte. Primære kilder vil altid være af betydning, eftersom de indeholder den tidligste, *tilgængelige* oplysning om en begivenhed, person eller periode. Det er derfor helt afgørende at termerne “primær” og “sekundær” skilles fra termerne “førstehånds” og “andenhånds”. Information i en førstehåndskilde stammer direkte fra et øjen- eller ørevidne, uanset hvor sene disse måtte være i forhold til den begivenhed, de beskriver. En andenhåndskilde er en beretning skrevet af en, som ikke var tilstede og som derfor er nødt til at basere sin information på hvad andre har fortalt. En førstehåndskilde vil altid være en primær kilde, men det modsatte – altså at en andenhåndskilde altid vil være en sekundær kilde – er ikke tilfældet, eftersom en andenhåndskilde kan være den ældste, *eksisterende* kilde

til en begivenhed og derfor en primær kilde til begivenheden.

Førstehåndskilder er både hos Erslev og i gældende kildekritisk teoridannelse at foretrække fremfor andenhåndskilder. Ikke fordi overlevering af førstehåndsviden i andenhåndskilder er umulig i sig selv, men fordi informationen i førstehåndskilden kun er filtreret gennem et sæt øjne eller ører, nemlig hos øjen- eller ørevidnet, mens den i andenhåndskilder er filtreret gennem et ukendt antal personers perception. Alligevel er det vigtigt at gentage, at andenhåndskilders troværdighed ikke beror på distinktionen mellem levn og beretning, men på, hvorvidt det kan sandsynliggøres, at en pålidelig overlevering af den historiske information kan have fundet sted fra tidspunktet for selve begivenheden til det tidspunkt, hvor andenhåndskilden er blevet nedskrevet (Erslev 1911, 53; 59). I stedet for som Lemche at afvise de bibelske andenhåndskilder, blot fordi de er andenhåndskilder, må det først diskuteres, om vi har grund til at betvivle, at en pålidelig overlevering af informationerne kan have fundet sted, eller om det på anden vis kan sandsynliggøres, at de bibelske forfattere er utroværdige andenhåndsvidner.

Den metodiske boomerang

Lemche er altså i fuld overensstemmelse med gældende konsensus i den moderne historieteori, når han skriver, at “to apply source criticism exclusively in the sense of Droysen would be a mistake,” og det er derfor er en nødvendig konklusion, når han betegner 200 års historisk-kritisk forskning som noget, der “must be committed to the dustbin because it has been based on a false methodology” (Lemche 2000, 6). Lemches egen afvisning af de bibelske tekster som upålidelige sekundærkilder bliver imidlertid lodret modsagt af såvel Erslev

som den moderne kildekritik, eftersom han sammenblander distinktionerne mellem primær- og sekundærkilder og førstehånd- og andenhåndskilder. Langt størsteparten af de gammeltestamentlige kilder er uden tvivl at betragte som andenhåndskilder i kildekritisk terminologi, men netop fordi de i mange tilfælde indeholder den ældste *eksisterende* information om en person, begivenhed eller periode, er de ifølge samme kildekritiske terminologi også potentielle primærkilder. Og for at afgøre, om de er pålidelige og derfor bør betragtes som primærkilder, må vi derfor først sandsynliggøre, om en pålidelig mundtlig og skriftlig overlevering i det gamle Israel kan have fundet sted, eller om der er tungtvejende grund til at betvivle dette og dermed afvise kilderne som uægte eller på anden vis upålidelige. En sådan overlevering kan i høj grad sandsynliggøres, og derfor er der særdeles gode grunde til at betragte de bibelske andenhåndskilder som primærkilder til de begivenheder, de beskriver, og anvende dem som sådan i rekonstruktionen af det gamle Israels historie. En historie, som dermed kommer til at se afgørende anderledes ud end tilfældet er hos de historieteoretiske minimalister, som alene har de ikke-bibelske, samtidige, arkæologiske fund at basere deres israhelshistorie på. Minimalisternes ideologiske korstog mod konservative israhelshistorikeres forskning og problematiske anvendelser af kildekritiske kategorier er derfor i høj grad at betragte som en både aksiomatisk og metodisk boomerang, der rammer forbi sit mål, og vender tilbage til sit udgangspunkt med uforrettet sag.

Et samtalende kildebegreb

Vi har ovenfor set, at Erslev – og det gælder i høj grad også den danske tradition efter Erslev – tager udgangspunkt i et *funktio-nelt* kildesyn, hvor kilden så at sige er en

funktion af historikeren og skaber en slags hermeneutisk spiral, hvor historikerens spørgsmål til kilden giver et svar, som så føder et nyt spørgsmål hos historikeren, der finder et nyt svar og så videre. Kilden er således ikke noget i sig selv, eftersom det er historikerens problemstilling, som afgør dens betydning og relevans. Her er det i en dansk kontekst interessant, at Jon Gissel har påvist, hvordan Erslevs kildebegreb og heuristik er præget af den positivistiske, materialistiske og evolutionistiske tidsånd, som karakteriserede kulturradikalismen omkring forrige århundredeskifte i almindelighed og historievidenskaben i særdeleshed. Og præcis som det var de kulturradikale, der på mange andre områder løb af med sejren, var det også Erslevs kildekritik, som blev det historieteoretiske grundlag for nyere dansk historieskrivning. I en tid, hvor det, som nævnt ovenfor, er et krav til forskerne, at de er åbne om deres virkelighedsteoretiske forudsætninger, er det derfor befriende, at Jon Gissel har givet stemme til den historiker, som *tabte* kampen til Erslev, nemlig Johannes Steenstrup. Ikke bare for rehabiliteringens skyld, men fordi den positivistiske kildekritik på mange måder må siges at have spillet fallit og det funktionelle kildebegreb med dets nærmest blinde tillid til historikerens objektive evne til at uddrage de relevante sandheder af kilderne derfor har brug for mere end blot en hovedreparation. I en fri verden har forskere naturligvis deres fulde ret til at justere det positivistiske paradigme, men som vi har set ovenfor, kan en rendyrket positivistisk tilgang til historisk udvikling ikke i tilstrækkelig grad tage højde for den menneskelige faktor og gør det derfor umuligt at skrive en egentlig åndshistorie. Eftersom ansatserne til et frugtbart paradigmeskift allerede findes hos Johannes Steenstrup er rehabiliteringen derfor ikke

bare et spørgsmål om tilbageskuende, akademisk oprejsning af en glemte historiker, men om et proaktivt og fremadrettet forsøg på at justere et i virkeligheden gammelt paradigme, så det tager højde for den idéhistoriske udvikling, der trods alt har foregået siden kulturkampen omkring forrige århundredeskifte. Jon Gissel peger således på, at den åbenhed over for den andens eller tekstens mening, og det møde mellem tekstens og læserens forståelseshorisonter, som Hans Georg Gadamer taler om, er et godt udtryk for den søgen efter forfatterens personlighed og forståelseshorizont, som er afgørende for at bestemme hans historiske oplysningers pålidelighed og for at nå frem til tekstens mening, herunder ikke mindst forfatterens mening. Hvad historikerens forståelseshorizont angår er Steenstrup udmærket klar over, "at subjektiviteten spiller en stor rolle, bl.a. af den grund mener han ikke, at der findes nogen absolut sikkerhed i historikernes resultater, men han mener, at sandheden findes. Han tillægger altså forfatterens mening stor betydning, men går også i sin søgen efter helhed og sammenhæng ud over denne mening" (Gissel 2003, 359). Denne forståelse af teksten eller kilden som værende større end summen af dens enkelte dele handler for Steenstrup om at stille spørgsmål til teksten i *åbenhed* for, at teksten ikke kun er en passiv størrelse, der alene svarer på det, den bliver spurgt om, men at teksten er en aktiv størrelse, som kan give svar på tiltale. Det er på denne baggrund, skriver Gissel, at vi skal forstå den "studsen," som Steenstrup bruger til at beskrive sit mere dialogiske eller samtalende kildebegreb. Steenstrup kalder, som Gissel formulerer det, historikeren tilbage til teksten forstået som en kvalificeret læsning, "der tager både kontekst og læserens erkendelse af sine egne forudsætninger med i betragtning, altså en genopda-

gelse af den tekstcentrerede læsning, hvor teksten styrer forskningsprocessen, men på et højere, mere reflekteret, mere introspektivt niveau, hvor også udfordring fra andre fortolkningsfællesskaber kan hjælpe os til at komme teksten nærmere,” og, fortsætter Gissel: ”Jeg synes hele Steenstrups forfatterskab peger i samme retning; han er indstillet på dialog, både med kilden og med andre forskere, i fortid og nutid; det betyder ikke, at han godtager alt, han kan skarpt afvise det, som han føler er vildledende, men grundlæggende er hans holdning dialogisk og forudsætningen for en dialog må da også være, at man kan lægge kortene på bordet” (Gissel 2003, 359-360). Med henvisning til den epistemologiske diskussion siger Gissel, at ”filosoffen C. A. J. Coady har peget på vidnesbyrdet som det bærende i al viden. Forskerens spørgsmål må derfor sættes på en mere ydmyg plads end i det funktionelle kildebegreb. Det, at vi i videnskaben må bygge på vidnesbyrd, betyder ikke, at vi skal underkende den selvstændige undersøgelses værdi, men at vi må erkende, at vidnesbyrdet kommer vi ikke uden om, da vi ellers må indskrænke undersøgelsesområdet så meget, at det mister betydning” (Gissel 2008). At Gissel er i stand til at

knytte Steenstrups kildebegreb til den nyere, epistemologiske diskussion viser, at det har kimen i sig til en forbedret og mere virkelighedsnær kildekritik, der tager højde for den virkelighedsopfattelse, som Danto, Coady og Provan på en overbevisende måde har argumenteret for som det grundlag, der hverken indebærer ”blind faith in testimony, nor radical suspicion,” men en epistemologisk åbenhed, som svarer til den måde, vi i øvrigt forholder os til virkeligheden på. I relation til den kildekritiske skelnen mellem primær- og sekundærkilder og førstehånds- og andenhåndskilder indebærer det, at vi i arbejdet med at vurdere pålideligheden i for eksempel de bibelske andenhåndskilder må være i dialog med kilden, så vi bliver fortrolige med forfatterens egen forståelseshorisont og først fælder dom over betydningen af denne for andenhåndsbetragtningens historiske pålidelighed, når vi for eksempel har undersøgt, hvilken betydning de historiske begivenheder havde i forfatterens egen virkelighedsforståelse, hvilket sandhedsbegreb han opererer med og i hvilket omfang og i hvilken forstand, man overleverede tekster med historiske eller identitetsrelaterede oplysninger i den kultur, som forfatteren var en del af.

LITTERATUR

- Appleby, J. O.; Lynn Avery Hunt & Margaret C. Jacob 1994: *Telling the Truth About History*, New York: Norton.
- Berkhofer, R. F. 1995: *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.
- Coady, C. A. J. 1992: *Testimony: A Philosophical Study*, Oxford: Clarendon Press.
- Danto, A. C. 1985: *Narration and Knowledge: Including the Integral Text of Analytical Philosophy of History*, New York: Columbia University Press.
- Erslev, K. S. A. 1911: *Historisk Teknik; Den historiske Undersøgelse fremstillet sine Grundlinier*, København: Jacob Erslevs Forlag.
- Evans, C. S. 1998: ”Critical Historical Judgment and Biblical Faith” i: *History and the Christian Historian*, Ronald A. Wells (ed.), Grand Rapids: Eerdmans.

- Finkelstein, I. & N. A. Silberman 2007: "Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts" i: *The Bible and Interpretation* [http://www.bibleinterp.com], læst 7. november 2007.
- Fukuyama, F. 1989: "The End of History" i: *The National Interest* Summer 1989.
- Fukuyama, F. 1992: *The End of History and the Last Man*, New York: Free Press.
- Gissel, J. A. P. 2003: *Den indtrængende Forstaaelse. Johannes Steenstrupshistorien*, København: Museum Tusulanum.
- Gissel, J. A. P. 2004: "Johannes Steenstrup som konservativ historiker" i: *Nomos* 2, 71-101.
- Gissel, J. A. P. 2006: *Johannes Steenstrup: Historiografiske Og Historieteoretiske Skrifter*, København: Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie.
- Gissel, J. A. P. 2008: "Hvad er en kilde?" Upubliceret foredrag på Det teologiske Fakultet, København, 8. November 2008.
- Jeffrey, R. C. 1975: "Probability and Falsification: Critique of the Popper Program" i: *Synthese* 30, 95-117.
- Kitchen, K. A. 2002: "The Controlling Role of external evidence in Assessing the Historical Status of the Israelite United Monarchy" i: *Windows into Old Testament History: Evidence, Argument, and the Crisis of Biblical Israel*, V. Philips Long, David W. Baker & Gordon W. Wenham (eds.), Grand Rapids: Eerdmans, 111-130.
- Kjeldstadli, K. 2001: *Fortiden er ikke hvad den har været*, Frederiksberg: Roskilde Universitets Forlag.
- Lemche, N. P. 1985: *Early Israel: Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society Before the Monarchy*, Leiden: E.J. Brill.
- Lemche, N. P. 2000: "On the Problem of Reconstructing Pre-Hellenistic Israelite (Palestinian) History" i: *JHS* 3 [http://www.arts.ualberta.ca/JHS], læst 7. juli 2009.
- Lemche, N. P. 2004: "How to Do History? Methodological Reflections" Foredrag holdt på SBL Annual Meeting, San Antonio [http://prophetess.lstc.edu/~klein/Doctwo/howto.pdf], læst 15. marts 2008.
- Lemche, N. P. 2005: "Conservative Scholarship on the Move" i: *SJOT* 19/2, 203-252.
- Lemche, N. P. 2009 (under udgivelse): "Evading the Facts" i: *ESHM*.
- Long, V. P. 2003: "Renewing Conversations: Doing Scholarship in an Age of Skepticism, Accommodation, and Specialization" i: *BBR* 13/2.
- Long, V. P. 2007: "Conservative Scholarship - Critical Scholarship: Can We Talk?" i: *The Bible and Interpretation* [http://www.bibleinterp.com], læst 23. oktober 2007.
- Nafaa, H. 2009: "It's still about Zionism" i: *Al-Ahram* 947.
- Nashef, K. 2001: "Journal of Palestinian Archaeology," indlæg på *ANE-List* 19. januar 2001 [http://oi.uchicago.edu/research/library/ane/news-digest/2001/v2001.n015], læst den 7. juli 2009.
- Pardo, M. S. 2007: "Testimony" i: *Tulane Law Review* 82/1: 119-190, [http://ssrn.com/abstract=986845], læst 31. marts 2008.
- Popper, K. R. 1962: *Conjectures and Refutations; the Growth of Scientific Knowledge*, New York: Basic Books.
- Popper, K. R. 1976: *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*, London: Fontana.
- Popper, K. R. & J. C. Eccles 1977: *The Self and Its Brain*, New York: Springer International.

- Provan, I. 2000: "In the Stable with the Dwarves: Testimony, Interpretation, Faith and The History of Israel" i: *VTS* 80, 281-320.
- Provan, I. 2003: "Pyrrhon, Pyrrhus and the Possibility of the Past: A Response to David Henige" i: *JSOT* 27/4, 413.
- Provan, I. W., T. Longman, T. & P. V. Long 2003: *A Biblical History of Israel*, Louisville: Westminster John Knox Press.
- Smail, D. L. 2009: "Beyond the Great Divide" i: *History Today* 59/5, 21-23.
- Steenstrup, J. C. H. R. 1915: *Historieskrivningen*, København: H. Hagerups Forlag.
- Thompson, T. L. 1992: *Early History of the Israelite People: From the Written and Archaeological Sources*, Leiden: Brill.
- Thompson, T. L. 2003: "The Bible's Context as a problem of Knowledge" i: *Collegium Biblicum Årsskrift*, 7-13.
- Thompson, T. L. 2005: "The Role of Faith in Historical Research" i: *SJOT* 19/1, 111-134.
- Valen-Sendstad, A. 1993: "Gives der et videnskabeligt alternativ til den historisk-kritiske metode i bibelforskningen?" i: *Teologi for kirken*, Århus: Menighedsfakultetet.
- Valen-Sendstad, A. 2003: *Tenkningens fundament. Vitenskapsteori. Paradigmer i filosofi, teologi og andre vitenskaper*, Århus: Menighedsfakultetet.
- White, H. V. 1973: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Williams, T. 2005: "Beyond Minimalism & Maximalism: Some Modest Observations on the Historiography Debate," indlæg den 14. december på *Codex Blogspot* [<http://www.biblical-studies.ca/blog>], læst den 7. juli 2009.

FORFATTEROPLYSNING

Lektor i Gammel Testamente

Jens Bruun Kofoed

Hovedgaden 13

2690 Karlslunde

+ 45 46 15 43 99

jbk@dbi.edu

VIRKELIG VERDEN – ELLER?

Om historisk troværdighed for patriarkfortællingen i Genesis

Pastor, cand. theol. Hans-Ole Bækgaard

RESUMÉ: I de sidste par århundreder har Genesis været genstand for en grundlæggende diskussion, når det gælder den historiske troværdighed i Gammel Testamente. Skriftet har stået for skud af en bred kreds af forskere, som på forskellig måde er fremkommet med en historisk kritik eller skepsis. Det har i særlig grad været situationen for patriarkfortællingen (Gen 12-50), som har været en slags prøvesten for dels form- og litterærkritiske drøftelserne, der skulle hævde blandt andet teksternes senere tilblivelseshistorie, dels spørgsmålet om historicitet i teksterne i forhold til en samtidskontekst ud fra arkæologiske fund og eksterne litterære kilder. Det er for eksempel kommet til udtryk derved, at nogle forskere har klassificeret patriarkfortællingen som en legende uden historisk forankring, hvilket skulle være ligegyldigt i forhold til det teologiske budskab. Andre har anset patriarkfortællingen for at være en senere nedfældet redaktionel traditionshistorie, hvor visse arkæologiske fund er udtryk fra denne tid. Artiklen har til hensigt at give en indføring i denne problematik og undersøge grundlaget for at hævde patriarkfortællingens historicitet med afsæt i den tekstmæssige kontekst og samtidig. Sådan er det blevet forsøgt i de seneste årtier af flere konservative forskere. Intentionen er hermed at forfægte budskabets pålidelighed og troværdighed.

”[T]he stories about the promise given to the patriarchs in Genesis are not historical, nor do they intend to be historical; they are rather historically determined expressions about Israel and Israel’s relationship to its God, given in forms legitimate to their time, and their truth lies not in their facticity, nor in their historicity, but in their ability to express the reality that Israel experienced”.¹

1. Introduktion

For nogle måneder siden var jeg på besøg i Hebron og kom forbi patriarkernes grave ved Makpelas hule. Her står sarkofager

som tegn på det historiske og religiøse udgangspunkt i patriarken Abraham. Intet udtrykker, at der kun er tale om en symbolsk tradition, men at der er tale om kon-

krete personer og om en tid med historisk forankring. Ifølge Genesis 23 køber Abraham Makpelas mark, øst for Mamre, af hittitten Efron, efter at hans hustru Sara dør i Kirjat-Arba – også kendt som Hebron og Mamre. Siden bliver *Abraham* begravet dér, ligeså *Isak* og *Rebekka* samt *Jakob* og *Lea*.

I de seneste århundreder har store spørgsmål meldt sig: Er patriarkerne ikke fiktive personer? Handler fortællingen om opdigtede legender for at skabe en folkeidentitet? Er Genesis ikke blot en sammensat bog af myter og traditionsanekdoter? Kan man antage grundlaget for Israels historie for at være historisk pålideligt? Spiller historicitet overhovedet en rolle i forhold til budskabet? Troværdighed er på spil. Det gælder for teksternes pålidelighed og de teologiske udsagn. Er Guds løfter givet til *virkelige personer* i en *konkret tid* med et *gyldigt budskab* til efterkommere?

2. Genesis: teologisk indhold og historisk samtid

2.1 Et "prolegomena"

Bogens anliggende er at dokumentere, at Israels Gud er alle tings Skaber, og at påvise den historiske linje i menneskeslægten fra skabelsen til tiden for udvælgelsen af Israel som et særligt folk. Herigennem skal frelsen nå til jøderne og hele verden. På den måde fremstår Genesis som et "prolegomena" til såvel Israels historie som til hele det bibelske budskab. Ja, bogen står som begyndelse til de kanoniske skrifter og fungerer både som et grundliggende prælude til store personligheder, begivenheder og Guds pagtsløfter i Israels historie og som en årsagsforklaring til universelle sandheder siden skabelsen, menneskets situation i syndefaldets verden og Guds store frelsesplaner. Vi møder den levende Gud, som ønsker fællesskab med sin skabning i

en faldet verden. Derfor er de frelseshistoriske linjer også altid flettet sammen med personschildringer.

Genesis gør umiddelbart krav på historicitet. Hele tiden linkes tekst og historiske samtidsforhold. Beretningerne refererer til den hverdag, som de konkrete personer levede i, og hvor Gud mødte dem. Flere eksterne kilder og tekster, arkæologiske fund samt viden om politiske, kulturelle, religiøse og geografiske forhold er med til at give et billede af verden dengang. Dog kan de eksterne informationer aldrig blive dét afgørende 'bevis' for troværdigheden. Historiografi er uhyre vigtigt for forståelse af tid, tolkning og teologi, men det må være plausibelt at hævde det kanoniske budskabs guddommelighed uanset.

2.2 Forskningshistorie

Ved at følge de bibelske slægtstavler historisk-kronologisk daterede den anglikanske ærkebiskop Ussher (1581-1656), ud fra den julianske kalender, skabelsen til den 23. oktober 4004 f.Kr., og Moses blev fremholdt som forfatter til Genesis. Kritikken heraf udeblev ikke.

Få årtier senere angiver den ortodokse teolog Campegius Vitringa i sin *Observationes Sacrae* (1689) en egentlig kildeundersøgelse, men en udviklet kildekritik som sådan sker først med Jean Astruc (1753), der hævder en mundtlig og skriftlig århundredlang overlevering og en forskellig brug af gudenavne. Ved slutningen af 1700-tallet forstås "Moses" symbolsk at være en redaktionel samling af kilder: E (Elohist), J (Jahvist) og P (Præsteligt stof). Kildekritikken videregives med Eichhorn, Geddes, Vater, de Wette med flere frem til Graf og især til Wellhausen, som formår i sit værk *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1883) at give en samlet fremstilling. Siden har kildekritikken i forskellige hypotetiske va-

” Bogens anliggende er at dokumentere den kendsgerning, at Israels Gud er alle tings Skaber, og at påvise den historiske linje i menneskeslægten fra skabelsen til tiden for udvælgelsen af Israel som et særligt folk, hvorigennem frelsen skal nå til jøderne og hele verden. ”

rianter – som regel baseret på evolutionistiske præmisser, blandt andet formkritik, en traditions- eller litterærhistorisk tilgang – dannet præcedens i GT-forskningen med Genesis som en slags prøvesten. Forankring af GT-teologi blev senere knyttet til Exodus, mens Genesis mere blev anset som historieløs optakt af tematisk karakter.² På denne baggrund var det også givet, at patriarkfortællingen ikke kunne fungere som det selvfølgelig udgangspunkt for *Israels historie*, da man ikke kunne underlægge fortællingerne en kritisk historisk undersøgelse.

Herimod rejste sig forskellige kritiske røster. Siden 1970'erne er der blevet en mere markant reaktion mod den historisk-kritiske metode, og der eksisterer heller ikke længere konsensus i den nyeste Pentateukforskning. En række skoleretninger er dukket frem med nye metoder: litterære læsninger, kompositionsteknik, lingvistiske analyser og diskursstudier, hvor tekstens kanonisk-holistiske form har dannet udgangspunkt for det hermeneutiske arbejde. For flere spiller også det diakrone aspekt i lyset af arkæologiske fund, historiske kilder med videre en stor rolle. Særligt i de seneste årtier er der fra konservativt og evangelikalt hold givet flere fremstillinger og kommentarer, som på forskellig vis underbygger en historisk pålidelighed og afviser kildekritiske hypoteser.³ Dog er der samtidig fremvokset en historisk skepticisme, primært ud fra dekonstruktivistisk opfattelse, med postulat om teksternes historiske utroværdighed.⁴

2.3 Bogens indhold og opbygning

Genesis præsenterer os for Bibelens grundtemaer: Gud, verden og Israel. Bogen fokuserer på Guds gerning fra skabelsen og den ældste verdenshistorie (kap. 1-11) og frem til den frelseshistoriske udvælgelse af Abraham og hans familie (kap. 12-50). Synden bliver en konstant tiltagende plage over menneskelivet, som kun kan løses ved Guds indgriben til frelse på forskellig måde. Dette bliver konkretiseret og stadfæstet ved pagter. Gud viser sit nærvær særligt i Edens have, og efter syndefaldet åbenbarer Han sig flere gange for konkrete personer på forskellig måde i forskellige lande eller områder.⁵

Genesis (בראשית) rummer overlevede mundtlige fortællinger, der stilistisk er struktureret som en litterær helhed i ti *toledot* (תולדות). Toledot betyder egentligt noget i retning af 'affinger', men forstås nok bedst som slægtskrønike, der rummer både slægtsfortællinger og slægtsregistre. Efter en prolog med en saglig og koncis præsentation af verdens skabelse (1,1-2,3) følger ti toledots⁶ under to hoveddele: *udbredelse af slægten* (2,4-11,9) og *udvælgelse af slægten* (11,10-50,26). Den sidste del (Gen 37-50) fungerer også som en overgang fra patriarktiden til situationen under de egyptiske forhold i de følgende århundreder inden udfrielsen. Disse toledots er især forbundne af slægtsoplysninger om navne eller specielle omstændigheder, der samtidig bevirker en fremadskridende handling. Den færdigkomponerede struktur i bogen udtrykker en indre kohærens, og den giver ikke

umiddelbart antydning af at være samlet af flere forskellige redaktioner over tid eller at være en fortælling, som ikke relaterer til den tid, hvori begivenhederne virkelig fandt sted.

2.4 Nødvendig forhistorie til patriarkfortællingen

Det ligger uden for denne artikel at se nærmere på ”Urhistorien” (Gen 1-11) – og disse teksters historiske pålidelighed. Det er dog vigtigt at gøre sig klart, at disse kapitler står som en slags indledning til patriarkfortællingen og dermed er en slags forløber for *Israels historie*.

Efter skabelsen og syndefaldet er *Adam* hovedfigur i den første fortælling om menneskeheds historie (4,1-6,7). *Noa* er hovedpersonen i familiehistorien (6,8-9,29), der handler om syndflodsberetningen, som fortsætter i fortællingen om spredning af folkegrupper via afkom af Noas sønner. Denne er knyttet til beretningen om babelstårnet (10,1-11,26), som er placeret forud for udvælgelsen af den næste hovedfigur, *Abraham*. Og hermed begynder patriarkfortællingen (11,27-32).

De afsluttende slægtstavler har det dobbelte formål dels at forbinde familiehistorien fra *Noa* og siden syndfloden (10,32) med *Teras* slægt (11,27ff), dels at redegøre for splittelsen af menneskeslægtens enhed ved spredning ud over jorden på grund af sprogforvirring – hvorved nye sprog opstod og dermed nye kulturelle forhold, politiske situationer, folkeslags historier med videre. Det danner muligheden for udvælgelse af én stamfader for en ny familie og dermed grundlaget for det folk, som Guds frelsesløfter skulle knyttes til og igennem dette folk ”*Israel*” skulle de have deres endelige opfyldelse i Guds *Messias*.

Hermed er rammen givet for, at en særlig historie kan begynde. Med udgangs-

punkt i familiehistorien, hvor *Abraham* er den kaldede stamfader, begynder nemlig folket *Israels historie*, og *Guds frelseshistorie* tager nu sin mere konkrete begyndelse, angivet ved pagter og løfter til virkelige personer i en bestemt historisk tidsperiode.

3. Patriarkfortællingen

3.1 Mulig historisk verifikation?

Siden *Wellhausen*⁷ har den generelle opfattelse været blandt de fleste historisk-kritiske GT-forskere (sml. pkt. 2.2), at patriarkfortællingen reflekterer den tidsalder, hvori den er blevet skrevet.⁸ Fortællingen omhandler ikke, hævder man, en konkret tidsepoke eller virkelige begivenheder på den historiske scene, sådan som teksterne umiddelbart selv giver indtryk af. For nogle betyder dette, at *Israels* tidlige historie er fiktiv. Man daterer fortællingens tilblivelse enten til første del af det 1. årtusinde eller til eksilsk tid eller senere. Den skulle være blevet skrevet projekterende tilbage i tid som et mytologisk grundlag for *Israels* folk og for at give kontinuitet for og kaste glans over *Israels* fortid.

I begyndelsen af 1900-tallet fastholdt *Gunkel* positionen, at arkæologien og historien fra det 2. årtusinde ikke i synderlig grad kunne anvendes til forståelsen af *Israels* tidlige historie. Til gengæld gjorde han brug af historiske kilder fra græske legender og traditioner. Han anså *Genesis* som et produkt af flere æras mundtlige tradition, saga og så videre, der var knyttet til forskellige kultsteder. Ved brug af især litterærkritikken mente han at kunne afdække den historiske tilblivelse af patriarkfortællingen. Udgravninger i blandt andet *Nuzi*⁹ ved amerikanske teams fra 1925 med et stort fund af lertavler (kileskrift) fra midten af det 2. årtusinde gav anledning til ny konsensus om det historisk pålidelige ved de bibelske patriarker. Som reaktion

mod forskningslinjerne fra Wellhausen og Gunkel hævdede Albright, Wright, Bright, Gordon, Speiser, de Vaux og andre, at patriarkerne var historiske personer, uden dog at der herskede dateringsmæssig enighed af patriarktiden imellem dem. Ved konkret at anvende eller drage direkte paralleller til de arkæologiske fund – nogle gange alt for simpelt eller overfortolkende eller baseret på fremsatte hypoteser – fremførte de deres kritik af den historisk-kritiske forskning (jf. Selman 1980, 91-102).

Den tydeligste respons på denne ”amerikanske skole” kom fra den ”tyske skole”, fra den traditions-historiske tilgang i linjen fra Gunkel og Alt, med især Noth og von Rad (til dels senere Westermann) deres forskelle til trods! Man mente, at de bibelske forfattere var mere redaktører end egentlige forfattere, og metoden gav kun anledning til at forholde sig kritisk (hvis man forholdt sig overhovedet) til de arkæologiske data. Noth mente endda, at fortællingerne var legendarisk materiale, og at beretningerne var blevet overleveret mundtligt i århundreder før en fabrikeret tekststafattelse af materiale, der reflekterede over den tid, som teksten blev til i! von Rad plæderede for det syn, at teksterne ikke var baseret på historisk realitet, men mere var udtryk for Israels/folkets religiøse erfaring og religiøse tro, sådan som den var blevet overleveret. Patriarkfortællingen var ikke historisk, men ’saga’ i den forstand, at den rummede begivenheder, som nok var historiske, og som reflekterede historisk erfaring fra den tid og ’menighed’, som optegnelserne var nedskrevet i/hos (se Rooker 2003, 222f; Selman 102f; Wenham 1980, 179ff).

Den historiske kritik udviklede sig i begyndelsen af 1970’erne til en mere historisk skepticisme, og forskere som Van Seter, Thompson med flere gik til angreb på den bibel-historiske position (”amerikanske

skole”). Dette var ikke helt uden grund. De undersøgte – på hver deres måde og opnåede langt fra samme resultater – flere af de arkæologiske konklusioner og angivne paralleller til sociale sædvaner, som skulle bekræfte historicitet. Men de kunne påvise fejlagtige postulater i en række tilfælde. Van Seters (1975) mente ikke, at der kun i begrænset omfang kunne tales om mundtlige overleveringer om patriarkerne, og at Abraham-fortællingen i høj grad var litterært værk af forfattere fra det sene monarkis, eksilsk og eftereksilsk tid, som byggede på kilder fra det 1. årtusinde. Thompson (1974) mente, at det var ganske frugtesløs at søge efter den historiske Abraham, siden Genesis jo blot er en samling af litterære traditioner og historier, som bedst kan sammenlignes med andre eventyr og litterære motiver. Begge når frem til, at patriarkfortællingen ikke kan kaldes historisk troværdig, men nok er en litterær historie. De hævder, at de arkæologiske data er umulige at anvende for at placere fortællingen historisk i det 2. årtusinde overhovedet. Og de ender derfor nærmest med kun at fastholde primært litterærkritikken som metodisk redskab. Denne gruppe af forskere slår til lyd for, at man må adskille det historiske og det litterære i arbejdet med bibelteksterne. Man hævder, at da de er historisk upålidelige (jf. fremsatte antagelser), kan arkæologien som disciplin ikke anvendes til at understøtte det historisk troværdige i dem. De kan kun betragtes som fortællinger.¹⁰

Denne historiske skepticisme og revisionistisk tilgang er siden også kendt hos Lemche (1985, 1988), som hævder, at man ikke kan tale om et ”bibelsk Israel” overhovedet. Intet historisk bekræfter de bibelske tekster – og i så fald først fra jernalderen, men snarere er en litterær konstruktion. Derfor rummer bibelteksterne om det tidlige Israel ingen verificerbar historicitet.¹¹

Tilblivelsen af den bibelske overlevering som skriftlig kilde er sandsynligvis efterek-silsk. Efter en forskningshistorisk fremstil-ling (2008, 151ff) fastslår Lemche som det grundliggende problem, at *"patriarkfortæl-lingerne med hensyn til deres informationer om samfund og religion ikke hører hjemme i én bestemt epoke, men har medtaget op-lysninger, der kan placeres i vidt forskellige tidsaldre, eller som egentlig ikke kan date-res"* (155). Han mener, at man fejlagtigt har forsøgt at sammenholde historiske data og litterære informationer, som i virkelighe-den ikke er mulig.

Reaktionen fra konservative teologer er ikke udeblevet. Ved at påvise genealogiers historiske pålidelighed også ved gammeltes-tamentlige mundtlige overlevering rejser Averbek en kritik af den litterærkritiske metode (2003, 124ff) og fremfører, at man generelt i den nutidige forskning har forstå-else for teksternes kanoniske form i synkro-ne analyser, og at det diakrone aspekt bli-ver taget langt mere seriøst end i de forrige årtier. Spørgsmålet omhandler i stor grad, om bibelske tekster kan opfattes som "hi-storiske" – og ikke blot rummer (narrative) historier. Ud fra en historiografisk tilgang¹² til bibelteksterne anviser flere af disse for-skere, at det er plausibelt og kongenial med teksterne selv at forstå dem i lyset af en teologi-historisk genre.¹³ Det betyder ikke, at alt i teksterne kan verificeres af ekster-ne kilder og fund, men (1) at teksterne selv fremstår historisk troværdige¹⁴, og (2) at de kan opfattes som historisk kilde på lige fod med andre nærorientalske kilder og under-lægges metodisk-kritisk tilgang, og (3) at det er muligt kontekstuellet at drage paralleller til historiske kilder og arkæologiske fund for om muligt at sandsynliggøre en samtidshi-storisk reference, sådan som eksempelvis Kitchen¹⁵ og Selman¹⁶ har påvist det. Det samme vil også blive forsøgt i det følgende.

Vi kommer ikke udenom, at diskus-sionen i høj grad handler om et antaget ud-gangspunkt for synet på teksternes pålide-lighed og samling.¹⁷

Selvom en historisk-kritisk eller histo-risk-skeptisk tilgang afvises, divergerer bestemmelsen af tidsperioden for patriar-kerne blandt konservative forskere. Det skyldes primært uenighed om datering af Exodus (ca. 1446/1280)¹⁸, længden af hhv. pe-riode i Egypten (430/215 år) og hermed også begyndelsen af patriartiden med Abrahams ankomst til Kanaan (ca. 2091/1925/1875). Her befinder vi os i overgangsfasen (ca. 2350-1800) imellem den tidlige bronzealder (3400-2000) og mellembronzealder (2000-1550). Diskussionen er omfattende for en præcis datering, men det er ikke udelukket, at man kan følge den bibelske kronologi: med 480 år mellem Salomos tempel og Exo-dus, ca. 400 år i Egypten og ca. 215 år fra Abrahams ankomst til Kanaan og til Ja-kobs ophold i Egypten. Tidslinjen bliver da således: ca. 2166 Abrahams fødsel, ca. 2091 ankomst til Kanaan, ca. 1876-1446 ophold i Egypten (sml. Rooker 2003, 219ff).¹⁹

3.2 Historiske og politiske samtids-forhold i Nærorienten før patriarkerne

Ved Ebla-udgravning²⁰ i 1970'erne blev udbredelsen af den sumeriske indflydelse i Nærorienten tydelig. Man gjorde her et fund af et stort arkiv med lertavler, der var skrevet på sumerisk og semitisk (eblaitisk – sandsynligvis en tidlig dialekt af akkadisk). Fundet blev dateret til at være fra det 3. årtusinde. Hidtil havde man mest hævdet, at der ikke var noget signifikant over syrisk kultur i denne periode, men det blev nu ændret. Tavlerne var med til at fremvise en antik bystat, som åbenbarede et stor meso-potamisk center, og som var dybt influeret af sumerisk kultur. Hermed kom det sumeri-ske sprog²¹ i fokus som adgang til at forstå

” Hver sted rejser han et alter og påkalder Herrens navn nærmest for at påberåbe sig landet for Herrens skyld, Ham som havde sendt Abraham dertil. ”

den tidlige historie af Syrien-Palæstina og det øvrige Mesopotamien. Skriftlige kilder (lertavler) er dateret så tidligt som 3400 f.Kr., og nogenlunde samtidig kan en selvstændig skrifttradition i Egypten også fastslås. Noget tyder på, at den sumeriske civilisation har nået et højdepunkt omkring tiden, hvor skriftlig affattelse begynder – i den protolitterate periode (3400-2900). Sumerernes land var *Mesopotamien*, der lå mellem floderne Eufkrat og Tigris. Befolkningen var primært i den sydlige del i plateau ned mod den persiske golf, og der var bosteder og byer nær flodkanaler. Området var også kendt som *Babylonien* med byer som Eridu, Ur, Uruk og Nippur (den religiøse hovedstad, Enlils hjemby). Nogle af disse byer havde bymure allerede i det 4. årtusinde, men de fleste først senere, da flere kultur- og befolkningssammenstød fandt sted. Dette indikerer en mere fredelig periode med udvikling af bystater med som regel en valgt leder, der var tæt knyttet til kulten.

Selvom der fortsat er tale om fragmentariske data, tyder alt på, at det tidlige dynasti (2900-2334) i Mesopotamien var præget af perioder såvel med fred som anarki. Under en af de sidste sumeriske konger, Lugalzaggesi af Uruk, fik semitten *Sargon* (2334-2279) kongemagten ved at kæmpe sig til magten over den sumeriske konge af Kish og siden Lugalzaggesi. Han skabte et forenet Mesopotamien, hvor han ødelagde andre byers forsvarsmure for at minimere oprørsrisici. Han satte akkadiske guvernører og garnisoner i de erobrede byer, tog lokale magtfulde familier som gidsler samt forøgede sin velstand og udnyttede de nye landområder. De største ændringer skete

socialt og materielt. Meget tyder på, at der var umiddelbart politisk fredeligt indenfor det nye riges grænser, og at den sumeriske civilisation og sproget forblev nærmest uanfægtet. Det samme var i stort omfang også de religiøse forestillinger og traditioner. Kulturlivet florerede, akkadisk blev nedfældet (kileskrift), og litterære værker opstod.

Efter Sargons død fulgte perioder under sønner, som var præget af uro. Sådan var det særligt under Naram-Sin, der var regent under dynastiets kollaps ved de barbariske *gutier*, et mindre bjergfolk fra øst. Det lykkedes dem fra sidst i 2200-tallet at være den dominerende magtfaktor i Mesopotamien, selvom mange byer kunne opretholde stor grad af frihed. Den gutiske konge blev senere besejret af kong Utuhegal af Uruk, som blev efterfulgt af *Ur-Nammu*, der grundlagde et nyt, stærkt dynasti, *Ur III-perioden* (2112-2004).²² Atter engang blev byen Ur det politiske centrum og med religiøs dyrkelse af måneguden Nanna (Sin) ved zigkurat. Ur-Nammu formåede at udvide sin kontrol til grænserne for det tidligere akkadiske dynasti. Perioden var kendetegnet af fred og blev betegnet som sumerisk renæssance. For sidste gang i Mesopotamien anså kongerne sig selv for at være guder. Ur-Nammu opførte bygninger, udviklede indenrigsforhold og ønskede blandt andet et udviklet retssamfund ved at formulere det ældste kendte lovkodeks.

Tera, Abrahams far, kom fra Ur i det nedre Mesopotamien. Vi har ingen oplysninger om familiens semitiske slægtshistorie, men efter bibelsk reference forlod han området med sin familie mod slutningen af gutierne regime.²³ Han rejste mod Kanaan og

kom først til Haran, hvor han gjorde ophold i en halv snes år inden sin død. *Abraham* ankom til Kanaan cirka 1991 (11,27-12,5), fra et polyteistisk miljø med monoteistisk gudstro. Patriarkfortællingen begynder med at berette, at Abraham drog gennem Kanaan ved at vandre fra Sikem til Betel til Negev. Hvert sted rejser han et alter og påkalder Herrens navn – nærmest som for at påberåbe sig landet for Herrens skyld. Ham, som havde sendt Abraham dertil.

3.3 Sociale og kulturelle samtidsforhold i Nærorienten ved patriarktiden

Disse multikulturelle, multietniske, multi-religiøse og omskiftelige politiske forhold danner den historiske baggrund for Abrahams familiehistorie. Religiøst har de muligvis dyrket den lokale månegud i Ur, som også blev dyrket ved det religiøse center i Haran. Meget muligt har de været influeret heraf (jf. Jos 24,2; Acta 7,2ff) og til dels ladet sig påvirke af hedenskabet og de kendte, trygge sociale forhold og kulturelrelationer. Måske derfor er rejsen først fortsat til Kanaan *efter* Teras død (sml. Wood 1986, 29-33). Samtidig tyder bibelteksten alligevel på (Gen 12), at Abraham har kendt Israels Gud – både som אֱלֹהֵי אַבְרָהָם og יְהוָה.²⁴ Så måske er det sidste den aktuelle virkelighed for patriarken, mens det første angiver konteksten for denne gudstro.

Det sker i en periode, hvor bystater ofte blev faset ud til fordel for et større centraliseret styre og med skifte fra en religiøspolitisk økonomisk monopolstyring ud fra templet til privat ejendom og større individuelle rettigheder, og hvor der var både sumerisk og akkadisk sprogkundskab. Arkæologiske fund af lertavler, steler, bygninger med videre er med til at angive kulturelle, sociale og samfundsmæssige forhold i disse århundreder samt karakteristika for eksempelvis husholdning, beklædning med

variation i brug af smykker, hårmode og så videre. Meget tyder på en forholdsvis langsom forandring (Hoerth 1998, 59-72).

På denne tid var lange rejseafstande ikke unormale for hverken karavanehandelsfolk, hyrder o.a. Det dokumenterer blandt andet arkivbreve fra Mari, hvor der er fundet en omfattende korrespondance til mesopotamiske byer og nabobefolkninger. Nomadeforhold var anderledes dengang, end de ofte skildres. Nomader beskriver man tit i kontrast til civilisation, hvor de er isoleret bosættelse nær ørkenområde og som en angrebstrussel for det civile. Forholdene bliver heller ikke afspejlet i en sammenligning med nutidige beduinforhold. Udgravninger har vist, at denne tids nomader snarere var bosat i relation til bebyggelser.²⁵ Disse tog som regel ophold i rurale bosættelser rundt om byer – også for en længere tid – i stammegrupper primært som hyrder eller agerdyrker, og de opbyggede hermed deres egen økonomiske og sociale struktur for overlevelse (Wood 1986,17f; Kitchen 2003, 316ff).²⁶ Genesis' oplysninger om Abraham og efterkommeres levestil afspejler referentielt disse såkaldte seminomadiske beskrivelser, og opholdet i Haran har udvidet muligheder for tilpasning og overlevelse i de kanaanæiske områder. Her har de muligvis fået større kendskab til vestsemitiske folkeslags folkevandringer²⁷ – måske det akkadiske "Amurru"-folk (amoritterne)²⁸, som nogle mener at have præget området og samtiden (jf. Merrill 2008, 45-51; Wood 1986, 33ff), men i hvor høj grad, at det er tilfældet, hersker der uenighed om. Men ud fra denne betragtning har det ikke gjort den rige hebræer ('Apiru)²⁹ Abraham og ligeså hans vandring til Kanaan med hele sin ejendom til et særsyn. Det har givet ham mulighed for forholdsvis uproblematisk at have skiftende bosættelser, benytte sig af veje mellem byer, indgå handel og aftaler

med lokale, lade dyr græsse forskellige steder med videre.

Fokus for Abraham-fortællingen er ikke udelukkende at angive præcise data om ham som en nomade på vandring³⁰, men mere at beskrive ham som en fremmed 'bosætter' i landet, der udviser lydighed i sine gerninger af tro på Gud og håbet om at bo i det guddommeligt forjættede land. Endvidere må det heller ikke glemmes, at den bibelske skildring ikke først og fremmest forholder sig til at gengive mulige historiske samtidsparalleller, men at berette historisk troværdigt om det guddommelige kald af Abraham og hans lydighed. Derfor kan det ikke undre, at der i denne teologi-historiske beretning er oplysninger, som alene angår denne familie. Og derfor er samtidshistoriske eller samtidspolitiske forhold heller ikke direkte medtaget.³¹

Hermed begynder patriarktiden³² (Gen 12-50), hvorfra eksempler forholdsvis kortfattet vil blive omtalt i det følgende – og angivet med reference til yderligere litteratur – for at understrege bibeltestens plausible historicitet i patriarkfortællinger.

3.4 Fra Mesopotamien til Kanaan

3.4.1 Omgivelser og relationer

Mangel på regn og tørke var ikke ukendt dengang for landets økologi, som ikke så sjældent kunne resultere i hungersnød. Egypten var i samtiden kendt som regionens brødkurv, baseret på frugtbar agerjord langs Nilen, selvom også den egyptiske velstand var dalende i disse århundreder. Nye arkæologiske og geologiske fund antyder en århundredlang tørkeperiode fra sidst i det 3. årtusinde. Det var heller ikke ukendt, at kanaanæiske folkegrupper, såkaldte asiatiske eller semitiske, kom til Egypten som handlende eller under hungersnød. Det er skildret i et egyptisk litterært værk *"Historien om Sinuhe"* fra begyndelsen af det 2.

årtusinde (Hoerth 1998, 88-95; sml. Kitchen 2001, 318f) og kommer frem i brevkorrespondance fra Amarna, Mari og Ebla. Egypten var kendt for høflig gæstfrihed over for semitter, som tager dertil fra Sydlandet/Negev (sml. 12,10ff). Sandsynligvis er det farao Wahkare Achtoes III (ca. 2120-2070), fra det Tiende Dynasti, Abraham møder og udfører sit dobbeltspil med. Det kan være gengivet i en eller anden form i værket *"Instruktion for Kong Meri-ka-Re"*, som denne farao skulle have skrevet, hvor indeholdet er gode råd til sin søn (Merrill 2008, 51). Årsagen til Abrahams halvløgn skyldes nok beskyttelse, da det var kendt, at den lokale hersker kunne tage en fremmed kvinde i sit harem ved at forhandle med hendes bror. Hvis en ægtemand var inde i billedet, ville der være stor risiko for at blive myrdet.

Efter hjemkomst fra Egypten (13,1ff) viser Abraham sin samtids forpligtende ansvar for sin faderløse nevø. Mangel på vand og græsarealer i et befolket ørkenområde bliver anledning til, at de skilles i fordragelighed. Det er ikke sikkert, at Lot – ud fra klimatiske forhold – entydigt udviser egoistisk adfærd i sit valg af Jordandalen, men snarere giver den ældre Abraham mulighed for bosættelse i det køligere højland nær bebyggelsen i Hebron (1998, 75-81.95-99). Han bosætter sig nær Salthavet i Jordandalen – et varmt område og et grænseområde mod øst, hvor militante overfald kunne være en reel trussel.

Netop en sådan situation skildres i Gen 14, da en mesopotamisk konføderal af fire konger med Kedorlaomer i spidsen går i krig mod en alliance af fem konger, som rebellerede efter cirka tolv års stavnsbånd. En række folkeslag bliver besejret og plyndret. Sodoma og Gomorra lider sin skæbne, og folk bortføres – også Lot. At Abraham sætter efter med 318 kamptrænede mænd, siger også noget om hans rigdom,

position og aktionsmuligheder i befolkningen. De når kongerne langt mod nord og lykkes med et bagholdsangreb. De forfølger og besejrer dem, og Abraham får Lot bragt tilbage. Særligt denne beretning har været underlagt stor skepsis, da navne og krigshandling i denne beretning ikke er omtalt i eksterne kilder. Derfor regnes den historisk upålidelighed. Herimod har man anført, at teksten er meget detaljeret og udtrykker autenticitet. Den rummer oplysninger om navne, steder og tekniske termer, som ville være ukendt for en senere tid. Endvidere er netop perioden omkring årtusindskiftet stort set den eneste, hvor disse alliancer kunne have været mulige³³. Vel er der huller i vores historiske viden om begivenheden, og vi mangler kilder, som direkte kan bekræfte hændelsen. Men der er heller ikke basis for som traditionelt at postulere beretningen som et historisk falsum (jf. Provan 2003, 119-21).

Udeblivelse af løfteopfyldelse om en arving gør Abraham utålmodig, så der bliver tænkt i samtidslegale social-juridiske løsninger for arveret (Gen 15-16). Ud fra optegnelser på to Nuzi-tavler (ca. 1500 f.Kr.) om nogle hurrianske familiers praksis om særligt arv og ejendomsret, slaveri og adoption har mange antaget, at hustrællen Eliezer allerede var adopteret, og at handlemønstret indikerer en samtidig datering. Dog udtrykker intet i bibelteksten, at der allerede er foretaget adoption hos det barnløse par (men heller ikke at Abraham vil undlade på sigt). Problemet er, at de hurrianske regler medfører, at en adopteret huslave vil beholde sin arvestatus trods fødsel af afkom (sml. Prov 17,2; Selman 1980, 136). Uden tvivl har adoptionspraksis været kendt flere århundreder tidligere, jf. analoge kilder, især *den babylonske kong Hammurabis lovsamling* (§191) fra første del af 1700-tallet. Eliezer er sandsynligvis

ikke indviet i disse planer og forbliver sin herre tro (Gen 24). Gud gentager sit løfte og opfylder det senere (Gen 17-22).

Ligeså er den moralske og legale praksis om at anvende en trælkvinde som rugemor kendt i den nærorientalske verden (Hammurabi §§144-47.148.170-71; Lipit-Ishtars love §§24-28). Som sådan findes der parallel i samtidsforhold, når Hagar – Saras egyptiske konkubine³⁴ – bliver pålagt opgaven som rugemor (Gen 16; sml. 29-30). Ligeledes bliver arveretten (25,1-6; sml. 21,10ff) og den testamentariske deling (Gen 27+49) afspejlet i forhold til samtidig retspraksis, men i kombination med patriarkens ønsker og Guds vilje. At alle sønner arver ens, også trælkvindernes sønner, tyder på præmosaisk lovpraksis (sml. Deut 21,15-17).

Andre forhold tyder også på et muligt udtryk fra samtiden såsom opbygninger af pagtslutninger (Gen 15; sml. 31) og dyrkelsen af monoteisme, selvom der forekommer brug af navnevarianter (Kitchen 2003, 323f.328-32)³⁵. Trods et begrænset kendskab til byerne Sodoma/Gomorra (Gen 18f) er det ikke udelukket, at udgravninger ved det sydøstlige område af Salthavet (jf. arkæologiske fund ved Bab edh-Dhra' og i nærheden af el-Lisan Peninsula)³⁶ er rester af flere byer, der blev destrueret pludseligt og voldsomt omkring 2000 f.Kr. (Hoerth 1998, 97ff; Merrill 2008, 56f; Kaiser 2001, 91-94; Wood 1986, 41f). Men det er vanskeligt helt at bekræfte.

3.4.2 Køb af gravplads og anskaffelse af svigerdatter

Efter ligklage over Sara (Gen 23) bliver det beskrevet, hvordan Abraham forhandler sig frem til retten over en jordlod på en mark, der tilhører hittittens Sohars søn Efron: Makpelas hule, den fremtidige familiegravplads. I Kirjat-Arba ved Hebron indikerer nyere udgravninger bebyggelse fra cirka

2000 f.Kr. såsom bymure med portområde. Dette kan have været scenen for handlen. Endvidere afspejler den beskrevne forhandlingsmetode, pris og købereglene en tydeligere lighed og parallel til den historiske samtid, end det er tilfældet med de foreslåede noget senere optegnet hittitiske love eller de mulige ligheder med nybabyloniske dialogkontrakter.³⁷ I det hele taget rummer fremstillingen netop den teologiske pointe, at Abraham retmæssigt anskaffer sig en jordlod i det land, Gud har lovet ham (jf. 12,1-3).

Slægten skal videreføres ved løftesønnen. Det skal ikke ske med en lokal pige af kanaanæisk afstamning, som samtidig kunne være anledning til en klanalliance, men ved ægteskab med en fra egen familie i det mesopotamiske område. Begivenhedsmønstret i Gen 24 (sml. Gen 28-30) gengiver på flere punkter samtidens kendte praksis for anskaffelse af en brud, og Abrahams hustræl Eliezer bliver sendt af sted til Haran³⁸. Der er altså ikke noget, som direkte bekræfter disse to forhold ud fra tilgængelige arkæologiske fund eller historiske kilder, *men* der er heller ikke noget, som direkte modsiger en beskrivelse af forhold omkring år 2000 f.Kr. – snarere tværtimod.

3.4.3 Anakronistiske eksempler?

En række oplysninger i Genesis er blevet brugt som test for at påvise det uhistoriske i visse tekstpassager og anvende dem med henblik på en sendatering. Visse informationer er sikkert senere redaktionelle tilføjelser for at give en nærmere præcisering over for nye generationer af læsere, som ellers kunne forstå en oplysning fejlagtig eller ikke have den rette viden om et forhold. Kun i denne forstand kan disse tilføjelser omtales som *anakronistiske*. Det gælder for eksempel referencen i 11,28 ”Ur i Kaldæa” (Wenham 1987, 272; Merrill 2008,

42), omtalen af byen ”Dan” i 14,14 frem for dets ældre navn Laish/Leshem (1987, 314), bemærkningen ”derfor hedder byen den dag i dag Be’ersheba” i 26,33 samt angivelse af ”landet Ramses” i 47,11. Andre informationer bør ikke fejlagtigt klassificeres som anakronistiske. Det gælder blandt andet henvisningen til *filistre* (פְּלִשְׁתִּים) i 10,14; 21,32ff og *kameler* (גַּמְלִים) i 12,16; 24,10; 31,34; 32,16 (jf. Provan 2003, 116f).

Befolkningen ”*filistre*” er mest kendt som en gruppe blandt de forskellige havfolk, der kom fra vest og til Kanaans midelhavskyst. Dette er omtalt i en optegnelse af farao Ramses III fra det 12. århundrede. De har eksisteret som befolkning blandt kanaanæer i det sydlige landskab i grænselandet mod Egypten. Denne befolkningsgruppe finder vi i Jos, Dom og 1-2 Sam og er kendt i denne periode. Men navnet ”*filistre*” dækker meget muligt bredere. Kitchen har argumenteret overbevisende for, at angivelsen kan være en erstatning for en tidligere immigrantgruppe fra Kaftor (2003, 339ff³⁹). Navnet kan være den bibelske term for ægæiske folk fra Kreta og anvendt i forskellige tidsperioder om dem, som kom til kysten på grund af handel i området og anlagde havne i det sydlige Kanaan. Et andet navn i Bibelen for folk fra Kreta er nemlig *kaftoritter* (Deut 2,23; sml. Jer 47,4; Am 9,7)⁴⁰, og vi ved, at disse befolkede sig i det nævnte område før midten af 2. årtusinde. Derfor er omtalen af filisterkongen Abimelek – og både Abrahams og Isaks møde med ham (20,1; 26,1) – ikke så underligt. Antikke indbyggere på Kreta kaldes *minoanitter*, og arkæologiske fund indikerer, at disse var involveret i maritim handel i hele Levanten i Mellembronzen⁴¹. Det gælder for eksempel udgravninger i Tel Haror (Gerar) med blandt andet et fund af en minoisk tegning, dateret til cirka 1600 f.Kr.

Omtalen af tæmmede ”*kameler*” (28x)

som husdyr eller brugt til ridning og transport har været et hyppigt anvendt indicium fra en historisk-skeptisk tilgang til at fastslå det historisk upålidelige i teksten. Særligt forholder man sig til en tidligere fastslået arkæologisk antagelse, at kameler ikke var tæmmede på Abrahams tid omkring år 2000 f.Kr., da der ikke er gjort fund af kamelrester ved bebyggelser eller af skriftlige referencer eller illustrationer. De tæmmede kameler er først kommet i brug en del senere, fra cirka 1200 f.Kr., mener man (sml. Albright 1966). Nogle har anvendt omtalen til at argumentere for en sendatering af patriarkfortællingen, og andre har hævdet, at der måtte være tale om afskrivningsfejl (måske snarere ”æsler”?). Der er dog flere grunde til, at man først relativt sent har vidnesbyrd og gjort fund i forskellige områder i Nærorienten, hvor forskningsresultaterne påviser tæmmede kameler helt tilbage til det 3. årtusinde⁴². Det handler blandt andet om, at undersøgelser af dyreknoget ved udgravninger samt fund af biologiske spor og rester ved bosættelser har ændret opfattelsen omkring datering. Også andre referencer og arkæologiske fund peger tydeligt i samme retning. Det gælder for eksempel omtalen af en kamel i et sumerisk leksikon over tæmmede dyr fra Ugarit (dateret til den oldbabyloniske periode, 1950-1600 f.Kr.) og oplysningen i en anden oldbabylonisk tekst, der nævner kamelmælk. I Mari er der gjort fund af en krukke med indridset tegning af en kamel (fra ca. 2000 f.Kr.), og et seglaftryk (fra ca. 1850 f.Kr.) viser to mænd, der sidder på et dyr med to pukler. Ud fra samtidens arkæologiske materiale – med sikre spor af kamelanvendelse, men dog kun sjældne spor – tyder altså noget på, at kamelen var et statussymbol, og at kun de rigeste havde kameler. Netop som Abraham og hans slægt. Så i forhold til beskrivelsen af Abrahams rigdom (eller Jakobs

store flokke af dyr) ville det have forekommet underligt, hvis han ikke havde haft et stort antal kameler – frem for eksempelvis heste (sml. tidligst omtalt i 47,17), der først bliver mere almindeligt senere.

De såkaldte anakronistiske eksempler viser sig mere som pålidelige historiske referencer eller som bevidste redaktionelle præciseringer for eftertidens læsere.

3.5 Fra Kanaan til Egypten

3.5.1 Patriarken Jakob

Fra 25,19 berettes om *Isaks slægtshistorie* med patriarken Jakob som hovedperson. Heller ikke personer i denne toledot er direkte bekræftet af eksterne arkæologiske fund eller historiske kilder, men visse omtalte lokaliteter og forhold er kendt fra første del af det 2. årtusinde.

Stridigheden mellem Isaks tvillinger bliver den egentlige årsag til Jakobs ophold hos slægtninge i området Paddan-Aram, nær Haran, hvor hans morbror Laban bor. Her udspiller sig flere forhold, som tyder på en umiddelbar mulig historisk tilknytning til samtiden.⁴³ Beskrivelsen af Isaks relationer til det omgivende samfund – og ligeledes Jakobs rejseforhold – portrætterer den ovenfor omtalte seminomadiske levestil, som også kendetegnede Abraham.

På legal vis får Jakob narret sin bror og gjort krav på førstefødselsretten (Gen 27). Det sker dog ganske umoralsk og med en tiltusket fadervelsignelse, men han kommer siden selv ud for at blive grundigt narret umoralsk af sin morbror Laban. Selvom der moralsk kan siges en del om Labans adfærd, så forbryder han sig ikke umiddelbart mod samtidens regler i forbindelse med indgåelse af ægteskab og omsorg for døtre i forhold til en pagtslutning (29,26f; 31,50ff). Hele beskrivelsen (jf. Rooker 2003, 230ff) i Gen 29-31 af Jakobs *familieforhold* ligner meget love, eksempler og forhold, som var

gældende i disse århundreder (for eksempel Hammurabis lov §§261-267 og Nuzi-dokumenter).⁴⁴ Det gælder blandt andet retten til hustruer, relation til hustruers trælkvinder, problemer med barnløshed og behandling af arveret for sønnerne. Det omhandler også omstændighederne i forbindelse med forpligtelser og rettigheder i *hyrdehvervet* – også inklusive den mulige forøgelse ved individuel (dog her raffineret form for) dyreavl. Intet tyder på, at den beskrevne virkelighed er uden for den samtidshistoriske ramme for hverdagslivet, selvom patriarkfortællingen tydeligt angiver, hvordan Gud leder konkrete personer på forunderlig vis i forhold til Abrahamløftet.

Den indbyrdes relation imellem Jakobs sønner og gudsdyrkelsen skildres endvidere i Isaks slægtshistorie med særligt fokus på oprindelsen af Israels tolv stammer. Dette fokus fortsætter i den afsluttende del af Genesis (37-50) i *Jakobs slægtshistorie* med Josef som omdrejningspunkt (50,20) til at vise Guds videre førelse af den udvalgte slægt (50,24).

3.5.2 Josef-fortællingen

Fortællingen er nærmest en slags lang novelle, som med sin indre opbygningskohærens fremholder dramaet om fremtiden for Jakobs efterkommere. Fortællingen gør brug af en række fortællertekniske elementer (for eksempel gentagelser, som netop ikke er grund til kildekritik) og demonstrerer dermed evnen til at præsentere de teologiske pointer på en effektiv måde. I modsætning til de kortere fortællinger i Gen 12-36 om de tre patriarker er Josef ikke i direkte forstand en patriark. Fortællingen udgør den vigtige kobling af løfterne⁴⁵ til patriarkerne til eftertiden (Provan 2003, 121ff⁴⁶).

Da Josef er 17 år, jf. tidlig datering cirka 1900 f.Kr., tager hans liv en afgørende

drejning, da brødrene lyver om hans påståede død og sælger ham til midjanitiske handelsmænd (fra ismaelitisk afstamning, jf. Provan 2003, 122). Disse bringer ham med deres karavane til Egypten og videre-sælger ham som slave til Faraos hofmand, den egyptiske cheffivvagt Potifar (39,1ff). Fortællingens egyptologiske og historiske kontekst⁴⁷ er genstand for vedvarende diskussion, og mange interessante fund fra det 2. årtusinde giver i disse år stadig nye informationer, som det ikke er muligt at drøfte her.⁴⁸ I stedet vil jeg pege på nogle tekstmæssige forhold, der angiver ækvivalens til en samtidig kontekst:

- Egypternes brug af salve til personlig pleje og ved balsamering var ikke ukendt (Hoerth 1998, 146), ej heller handel via karavaneimport (37,25).
- Som Kitchen overbevisende har argumenteret for (2003, 344f.576.639), svarer beløbet for salget af Josef (37,28) til samtidens slavepriser, jf. Hammurabis lov §§116.214.252 og Mari-transaktioner, og er et eksempel på en positiv historisk tilknytning til begyndelsen af det 2. årtusinde (Provan 2003, 123ff; jf. Selman 1980, 108.126f.138).
- Det er blevet hævdet, at Josef-fortællingen – for eksempel om Potifars hustrus forførelsesstrategi og udfaldet heraf (39,7ff) – har lånt af et berømt egyptologisk værk *"Beretningen om de to brødre/Historien om Anubis and Bata"*, da ligheder er påfaldende. Men forskellene er mindst lige så store, og det fælles ligger mere i en egyptisk kontekst end i den litterære lighed (Kaiser 2001, 94).
- Også sproglige termer, angivelser af navne og titler, den mangelfulde oplysning af faraos navn samt adfærdsmønstre i fortællingen associerer til en egyptisk kontekst (jf. Provan 2003, 123-25; Kitchen, 2003 345-51; Kaiser 2001, 95f). Gen 41

er et glimrende eksempel herpå: Josefs indsættelsesceremoni er typisk egyptisk (v41ff), hvilket også hans titel indikerer (v40; 45,8) – og ligeså hans tildeling af et egyptisk navn *Safenat-Panea*, som er en transskription til hebraisk og ikke omvendt. Og Josefs ægteskab med en egyptisk kvinde, *Asenat* (v45), datter af *Potifera*, præst i On/Heliopolis, peger i samme retning. Påfaldende nok giver Josef hebraiske navne til sine to sønner, Manasse og Efraim (v50ff).

- e. Egyptisk litteratur fra Det Mellemste Rige (fra ca. 2000 f.Kr.) rummer ekstraordinære antal optegnelser af drømme. Dette kan være med til at antyde, at hverken hofmundskænkens, hofbagerens eller faraos drømme har været videre ualmindeligt – og ligeså heller ikke brugen af drømmetydere, vismænd eller mirakelmænd. Josefs tolkning af Guds vilje om Nilens lune for overflod og år med hungersnød var ikke uden for realistisk kendskab (41,33-40).

Genesis slutter med patriarken Jakobs død og Josefs ordre om at balsamere ham – af læger på egyptisk vis. Efter et bestemt antal grædedage (50,10ff) får Josef tilladelse til at måtte begrave sin far i familiegravstedet ved Makpelas hule (49,29ff). Det sker på semitisk vis! Josef dør i en alder af 110 år, hvilket kan være hans konkrete levealder, eller det kan være angivelse af det egyptiske udtryk for den ideale levetid. Han bliver også balsameret og lagt i kiste i første omgang i Egypten (Kitchen 2003, 351f; Hoerth 1998, 156f), men senere tager Israels folk benkisten med sig ved udvandringen (Ex 13,19). Josef begravnes siden i Sikem (Jos 24,32) – i det nuværende Nablus, hvor et forfaldent gravmonument stadig angiver Josefs sidste hvilested.

På den måde bliver den *litterære* Josef-fortælling ikke blot en *historisk* bro fra pa-

triaktiden til opholdet i Egypten, men Josef fremstår også med sit faste håb til Abrahams og Isaks og Jakobs Gud som et tydeligt *teologisk* tegn på, at denne Gud ikke har glemt sine løfter og frelsesplaner.

4. Afrunding

Hensigten med denne artikel har været at påvise det historisk pålidelige for patriarkfortællingen i Genesis. Ikke sådan at forstå, at det er muligt at bevise teksternes historicitet ud fra arkæologiske fund, historiske kilder eller litterære referencer. Det handler mere om at sandsynliggøre den historiske troværdighed, sådan som teksterne selv umiddelbart foregiver, og at personer og begivenhederne i patriarkfortællingen sagtens kan have hørt hjemme i den samtid, som den bibelske kronologi umiddelbart hævder. Samtidig har det også været vigtigt at få understreget – i forhold til den stadige forskning og i lyset af de sidste flere årtiers fremstillinger vedrørende Gen 12-50 – at *det heller ikke direkte er muligt at modbevise teksternes historicitet eller at fremstille dem som legendetraditioner fra en senere tid uden historisk forankring eller at postulere deres fiktive karakter eller at fremhæve en sendatering i kontrast til teksternes eget indhold.*

Men der er alligevel mere på spil end blot det historiske. Også teologiske forhold er på spil. På den ene side er patriarkfortællingen foregået over en bestemt tidsperiode med et tydeligt forløb af udvikling og forandring, og hvor konkrete personer har eksisteret i en virkelig kontekst, samtid og tradition. På den anden side er patriarkfortællingen en sammenhængende beretning både om Guds løfter og udvælgelse og om Guds møde og vandring med disse personer, som valgte at have tillid til Ham. Denne *litterære teologi-historie*, som Gen 12-50 er, rummer på samme tid dermed både histo-

risk pålidelighed og teologisk troværdighed. Det sidste er det mest afgørende, når alt kommer til alt, men bør ikke direkte adskilles fra det første.

En sådan forståelse er med til at give udblik til resten af de bibelske skrifter i så-

vel GT som NT. I disse skrifter antager forfatterne nemlig patriarkerne som konkrete historiske personer i en virkelig verden, der modtog og var redskaber for et troværdigt, guddommeligt og eviggyldigt budskab.

NOTER

- 1 Thomas L. Thompson: "Historical and Christian Faith" i: Long 1999, 483f; sml. H. Cazelles: "Biblical and Prebiblical Historiography" i: Long 1999, 98-128.
- 2 For uddybende fremstilling: Hamilton 1990, 11-52; Harrison 1969, 3-83; House 1998, 13-53; Kidner 1971, 16-26; Wenham 1987, xxv-liii; sml. Hill & Walton 1991, 71-85.
- 3 Se nærmere hos Merrill 2008, 37-109; Wood 1986, 13f; sml. Garret 1991. For en litterær metodisk forståelse af Genesis med syn for den historiske baggrund, se Wenham 1987; Waltke 2001; sml. Baker 1980. Af mere lingvistisk tilgang, se Sailhaimer 1990 samt f.eks. Longacre 1989.
- 4 Forskere bag den såkaldt "minimalistisk" tilgang til patriarkfortællingen er blandt andet Thomas L. Thompson, Niels Peter Lemche, John Van Seters, Donald B. Redford (se f.eks. Lemche: "Is It Still Possibly to write a History of Ancient Israel?" i: Long 1999, især 402-04). Dog se kritik af denne tilgang hos blandt andet Kitchen 2003, 458-500 (sml. Dever 2003, 1-52; William W. Hallo: "Biblical History in Its Near Eastern Setting. The Contextual Approach" i: Long 1999, 77-97 samt *ibid.*, 70-76). Særligt henviser jeg til referencer i note 12 og fremstillingen under *pkt. 3.1!*
- 5 Se fremstilling hos blandt andet House 1998, 58-86; Hamilton 1990, 39-52; Sailhaimer 1990, 19-293; Kidner 1971, 32-41; og for overvejelser om patriarkfortællingen i en GT-kanonisk kontekst hos Goldingay 1980, 1-27.
- 6 Struktur for de ti toledot (hvor [F] står for fortælling og [R] for register): 2,4-4,26 ["F" *himmel og jord*] Adam og Kain; 5,1-6,8 ["R" *Adam*] Adam-Noa-linjen; 6,9-9,29 ["F" *Noa*] Noa og sønner; 10,1-11,9 ["R" *Noas sønner*] nationerne og Babel; 11,10-26 ["R" *Sem*] Sem-Abram-linjen; 11,27-25,11 ["F" *Tera*] Abraham; 25,12-18 ["R" *Ismael*] Ismaels efterkommere; 25,19-35,29 ["F" *Isak*] Jakob og sønner;

36,1(9)-37,1 ["R" *Edom*] Esaus efterkommere; 37,2-50,26 ["F" *Jakob*] Josef og Jakob. Sml. Waltke 2001, 17-21, som også skildrer D.A. Dorseys forslag til en litterær struktur; se Wenham 1987, xxi-xxii og 256f, hvor han fremviser parallelhandlinger i kap. 12-50, samt Kaiser 2001, 57f; Averbeck 2003, 117ff. Herimod hævder Harrison (1969, 543-553), at Genesis ikke er inddelt i ti, men elleve 'toledot' som en angivelse til sidst efter hver fortælling og ikke først som traditionelt angivet. Dette hævdes at være efter nærorientalsk tradition, hvor 'toledot' har været anført til nummerringssystem nederst på kileskrifttavler.

- 7 "Wellhausen stated his own convictions about the historical Abraham with these words: "Here [in Genesis] no historical knowledge about the patriarchs is to be gotten, but only the period in which the stories about them arose among the Israelite people. This later period was simply to be projected back into hoary antiquity and reflected there like a glorified mirage." He did not state that "there are no historical patriarchs" but rather that "there is no historical knowledge about the patriarchs." For Wellhausen the historical Abraham is irretrievably lost, and it is a waste of time to search for him. This position became the standard evaluation of Abraham's historicity, especially among European OT scholars.", Hamilton 1990, 59; se også Averbeck 2003, 122ff.
- 8 Det er ikke opgaven her at give en forskningshistorisk oversigt og udvikling af den arkæologiske disciplin, ej heller for Genesis' vedkommende. Men se Harrison 1969, 85-143; Hill & Walton 1991, 57-67 Hoerth 1998, 13-30; sml. fremstilling hos Dever 2003, 53ff. Se dog særligt Bruun Koføeds "Prolegomena" i dette tidsskrift for en fremstilling.
- 9 Se vedr. dette fund samt udgravninger ved Mari (og Ugarit/Ras Shamra) hos Bienkowski 2000, 98f.189f.216.305f. Om "Nuzi" se særligt

- vurdering hos Selman 1980; Provan 2003, 112ff samt Katzoff 1988; Livingston 1994 (og Livingston 1992).
- 10 Det underlige er dog, at man tillader selv bru- gen af arkæologien til at fremsætte denne tese og herudfra vurdere, hvad der er historisk an- vendeligt. Se fremstilling af Van Seters 1975 og Thompson 1974 samt en kritisk vurdering hos Selman 1980, 114-134; Millard 1980, 39f; Averbek 2003, 120-135; Rooker 2003, 223ff; Provan 2003, 25f.36ff.51ff; sml. Dever 2003.
  - 11 Jf. fremstilling hos Provan 2003, 78f; se også Howard 2003, 44-53; Merrill 2003, 83ff. Se også vurdering af Lemche hos Winther-Niel- sen 2009.
  - 12 Udover Bruun Koføeds "Prolegomena" se især Provan 2003, 3-125; Merrill 2008, 20-36; sml. Mark Zvi Brettler: "The New Biblical Histo- riography" i: Long 1999, 43-50; Harrison 1969, 291-361.
  - 13 Se redegørelse og overvejelse hos Provan 2003, 98-104.110-12; Howard, 2003; Merrill 2003, 75-83.96; Bullock 2003, 97-111; Rooker 2003, 226ff.
  - 14 F.eks. er patriarkernes navne ikke fundet i eksterne kilder, men et fravær er *ikke* bevis for deres ikke-eksistens. Dette gør sig også modsat gældende for ikke-bibelske omtalte steder og personer i andre kilder, og derfor må det være sagligt at undersøge de bibelske teksters information og samtiden i lyset af objektive data fra den antikke verden, sådan som teksterne umiddelbart hævder at have fundet sted i (jf. Kaiser 2001, 84-87; Hamilton 1990, 59-67; Bienkowski 2000, 11f.216).
  - 15 F.eks. 1995; sml. kritik hos Hendel 1998, som søger en mellemvej ved at hævde datering i 10. årh., hvor patriarktraditionen nedfældes og knyttes til Fort Abram i Negev. Jeg finder ikke hans tese overbevisende (jf. Provan 2003, 116) og henviser til Kitchens (1998) kri- tik heraf. Sml. også ældre fremstillinger hos Goldingay 1980, 27-34, og R. de Vaux: "The Hebrew Patriarchs and History" i: Long 1999, 470-79.
  - 16 1980, 112.118.134-39; sml. Millard 1980, 39-51.
  - 17 Kaiser Jr. 2001, 15-108; Hill & Walton 1991, 12-17. Pladsen tillader ikke drøftelse af forfatter- skab trods det komplekse ift. kildekritik og historisk-kritiske hypoteser; men se blandt andet Sailhaimer 1990, 5; Merrill 2008, 38; Kidner 1971, 15f; Waltke 2001, 22-31. Uagtet for fatteranonymitet i Genesis indikerer den videre brug af patriarkløftet i Exodus ud fra en litterær-kanonisk synsvinkel et mosaisk forfatterskab som mest sandsynlig løsning (Provan 2003, 111f; Averbek 2003, 126f og især note 19).
  - 18 F.eks. Wood 2008 samt Carsten Vangs artikel i dette tidsskrift.
  - 19 Jf. Merrill 2008, 41f.47f.92-96; Wood 1986, 20-25 og Robert I. Bradshaw 1998 ([www.bib- licalstudies.org.uk/article_abraham.html](http://www.biblicalstudies.org.uk/article_abraham.html)); sml. Provan 2003, 112ff; Hoerth 1998, 57ff; Kitchen 2003, 358ff. Vurdering af en række funds betydning og oplysninger om tidsperio- den ift. datering er ikke mulig af pladshen- syn; dog står en del af f.eks. Kitchens analy- ser ikke nødvendigvis i kontrast til at angive forhold ca. 100 år tidligere i denne arkæolo- giske overgangsfase (jf. pkt. 3.2 og 3.3). Se også ældre overvejelser (nogle forældede!) om forhold i landet ved Abrahams ankomst til Kanaan hos Bimson, 1980, 82-88.
  - 20 Se Hoerth 1998, 72ff.
  - 21 Af alle civilisationer i den antikke Nærori- ent er Mesopotamien den bedst dokumente- ret. Det er nok ikke en overdrivelse at anslå udgravningsfund af mere end en kvart mil- lion lertavler på sumerisk. Mange er frag- mentariske og nu lokaliseret på flere museer eller private samlinger. Udover forretnings- dokumenter (økonomi, jura, administration med videre) er der også en række kopier af litterære værker, som det har været muligt at få sammensat til værker ved brug af duplika- ter. Hertil kommer en række andre fund; se blandt andet Hoerth 1994, 19ff; 1998, 31-55.
  - 22 Se Merrill 2008, 41-44; Wood 1986, 25-29; Ho- erth 1998, 48-54; Bienkowski 2000, 251f.309- 13; sml. Hoerth 1994, 33-41; Hill 1991, 26-32.
  - 23 Jeg antager, at Tera har forladt Ur før Ur-III dynastiet (jf. Merrill 2008, 45), og at årsagen ikke er dynastiets kollaps i 2004 og Urs øde- læggelse. Afrejsen er sket før genopbygning af byen – modsat f.eks. Kitchen og Hoerth, som daterer Teras afrejse til cirka 2000 f.Kr.
  - 24 Jf. Ross 2003, 323-39, som argumenterer for, at det er den samme Gud, der åbenbarer sig for Moses (Ex 6) i et tydeligere udtryk, hvil- ket ikke nødvendigvis medfører en senere datering af Genesis; sml. Wenham 1980.

- 25 Se blandt andet Schwartz 1995 samt Fleming 2008.
- 26 Noths hypotese om, at Israels fædre levede som seminomader i kanten af den kanaanæiske ørken, indtil de gradvist fik infiltreret landet og påbegyndte landbrug, er ikke den bibelske teksts gengivelse (jf. Rooker 2003, 222f).
- 27 Se Rooker 2003, 218f for drøftelse af, om disse vandringer blot er hypotetiske; sml. LaSor 1996, 38-43.
- 28 Se Hoerth 1994, 46f.160f.164ff; Bienkowski 2000, 16f. Nærmere præsentation af andre folkeslag (f.eks. kanaanæere, hittitter) hos blandt andet Hoerth 1994, 127-290. Om patriarknavne ift. nabofolk, se Kitchen 2003, 341ff; Kaiser 2001, 87ff.
- 29 For en nærmere præsentation af Abraham og hans position, relationer og kontekst, se især Wiseman 1980, 145-60; sml. Hamilton 1995, 404f.
- 30 F.eks. om beboelse i telt, jf. Van Seters' problematisering ift. oplysninger i Mari-tekster (Wiseman 1980, 141.143ff).
- 31 Det gælder f.eks. om den egyptiske indflydelse i området i denne periode; dog antydes dette i forbindelse med hungersnød (Gen 12).
- 32 Se blandt andet Hess 1993 samt Barker 1986, 131-39.
- 33 Jf. Kitchen 2001, 319-24; samt Merrill 2008, 52-55; Kaiser 2001, 89ff; Harrison 1969, 561-64; Wood 1986, 36-40.
- 34 Jf. Kitchen 2003, 325ff; Merrill 2008, 55f; Hoerth 1998, 101ff; Bienkowski 2000, 138f.175f.
- 35 Jf. Kitchen 1995, 52-56.
- 36 Se Wood 1999; sml. Frumkin 2009.
- 37 Hoerth 1998, 105ff; Selman 1980, 104f.117.124.132.
- 38 Hoerth 1998, 107ff; Merrill 2008, 59f; Rooker 2003, 231; sml. Selman 1980, 115.121-23.138.
- 39 Sml. Merrill 2008, 57ff; Wood 1986, 45f; Hoerth 1994, 231f.237f.
- 40 Se Millard 1980, 44; Wiseman 1980, 149ff; Hess 1992.
- 41 Se Bryant G. Wood: "The Genesis Philistines" i: www.biblearchaeology.org/post/2006/05/31/The-Genesis-Philistines.aspx; sml. Wood 1991 og http://en.wikipedia.org/wiki/Minoan_civilization.
- 42 Kitchen 2003, 338f.640; Skov 2005; Bienkowski 2000, 61; Millard 1980, 43f; Davis 1986; Ripinsky 1984; Younker 2000; Caesar 2000; Klingbeil 2003.
- 43 Jf. Kitchen 2003, 336ff; Merrill 2008, 60ff; Hoerth 1998, 110-23.
- 44 Selman 1980, 119; sml. Morrison 1983. I forhold til bibelske referencer tyder en umiddelbar læsning på, at patriarktiden er før mosaisk lovgivning fra midten af det 2. årtusinde (jf. Rooker 2003, 221). Det gælder f.eks. mulighed for at gifte sig med en hustrus søster (Gen 29,21-30; sml. Lev 18,18), den førstefødte søns ret til større arv (Gen 48-49; Deut 21,15-17).
- 45 Bemærk Gen 46,8 og Ex 1,1 i lyset af Ps 105,16-23; sml. Bullock 2003, 109f).
- 46 Sml. Kitchen i: Hess 1993, 77-89.
- 47 Merrill 2008, 66-71; sml. Hoerth 1998, 124-57; Hoerth 1994, 251-90; Kitchen 2003, 343-50; Wiseman 1980, 145ff; Hamilton, 1990, 404f. Se også Carsten Vangs artikel i dette tidsskrift.
- 48 Det er ikke muligt at redegøre for den omfattende litteratur og diskussion om *Hyksos* og Jakob-familien, om *Amarnabrevene* og omtalen af "*Habiru*"-folket og om livet i *Goshen* "i landet Ramses" i lyset af blandt andet *Avaris*-udgravninger (Tell ed-Daba i østdeltaet), men se umiddelbart forrige note.

LITTERATUR

- Albright, W.F. 1966: *Archaeology, Historical Analogy, and Early Biblical Tradition*, Baton Rouge: University of Louisiana.
- Averbeck, Richard E. 2003: "Factors in Reading the Patriarchal Narratives: Literary, Historical, and Theological Dimensions" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.

- Baker, D.W. 1980: "Diversity and Unity in the Literary Structure of Genesis" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Barker, Kenneth L. 1986: "The Antiquity and History of the Patriarchal Narratives" i: *A Tribute to Gleason Archer*, W.A. Kaiser & R.F. Youngblood (red.), Chicago.
- Bienkowski, Piotr and Alan Millard 2000: *Dictionary of the Ancient Near East*, London: British Museum Press.
- Bimson, John J. 1980: "Archaeological Data and the Dating of the Patriarchs" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Bullock, C. Hassell 2003: "History and Theology. The Tale of Two Histories" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.
- Caesar, S. 2000: "Patriarchal Wealth and Early Domestication of the Camel" i: *Bible and Spade 13 no. 3*, 77-79.
- Coote, Robert B. 1990: *Early Israel: A New Horizon*, Minneapolis: Fortress.
- Davis, J.J. 1986: "The Camel in Biblical Narratives" i: *A Tribute to Gleason Archer*, W.A. Kaiser & R.F. Youngblood (red.), Chicago.
- Dever, William G. 2003: *What Did the Biblical Writers Know and When Did They Know It?: What Archaeology Can Tell Us About the Reality of Ancient Israel*, Grand Rapids: Eerdmans.
- Fleming, Daniel E. 2008: "From Joseph to David: Mari and Israelite Pastoral Traditions" i: *Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?*, Daniel E. Block (red.), Nashville: B&H Publishing Group.
- Frumkin, A. 2009: "How Lot's Wife Became a Pillar of Salt" i: *Biblical Archaeology Review 35 no. 3*, 38-44.
- Garret, Duane A. 1991: *Rethinking Genesis. The Sources and Authorship of the First Book of the Pentateuch*, Grand Rapids: Baker Book House.
- Goldingay, John 1980: "The Patriarchs in Scripture and History" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Hamilton, Victor P. 1990: *The Book of Genesis Chapters 1-17*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans.
- Hamilton, Victor P. 1995: *The Book of Genesis Chapters 18-50*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans.
- Harrison, R.K. 1969: *Introduction to the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Hendel, R.S. 1998: "Finding Historical Memories in the Patriarchal Narratives" i: *Biblical Archaeology Review 21 no. 4*, 49-59.70-71.
- Hess, R.S. 1992: "Caphtor" i: *The Anchor Bible Dictionary 1*, David N. Freedman (red.), New York: Doubleday, 869-70.
- Hess, R.S., P.E. Satterthwaite & G.J. Wenham (red.) 1993: *He Swore an Oath. Biblical Themes from Genesis 12-50*, Cambridge: Tyndale House.
- Hill, Andrew E. & John H. Walton 1991: *A Survey Of The Old Testament*, Grand Rapids: Zondervan.

- Hoerth, Alfred J. 1998: *Archaeology and the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Books.
- Hoerth, Alfred J., Gerald L. Mattingly and Edwin M. Yamauchi (red.) 1994: *Peoples of the Old Testament World*, Grand Rapids: Baker Books.
- House, Paul R. 1998: *Old Testament Theology*, Downers Grove: InterVarsity Press.
- Howard Jr., David M. 2003: "History as History. The Search for Meaning" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.
- Kaiser Jr., Walter C. 1998: *A History of Israel: From the Bronze Age through the Jewish Wars*, Nashville: Broadman & Holman.
- Kaiser Jr., Walter C. 2001: *The Old Testament Documents: Are They Reliable & Relevant?*, Downers Grove/Leicester: InterVarsity Press.
- Katzoff, Louis 1988: "Nuzi Tablets" i: *Bible and Spade no. 1, 2, 27*.
- Kidner, Derek 1971: *Genesis. An Introduction and Commentary*, Leicester: Tyndale Old Testament Commentaries.
- Kitchen, Kenneth A. 1995: "The Patriarchal Age: Myth or History?" i: *Biblical Archaeology Review 21 no. 2, 48-57, 88-95*.
- Kitchen, Kenneth A. 1998: "The Patriarchs Revisited: A Reply to Dr. Ronald S. Hendel" i: *Near East Archaeological Society Bulletin 43, 49-58*.
- Kitchen, Kenneth A. 2003: *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: Eerdmans.
- Klingbeil, G.A. 2003: "Historical Criticism" i: *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, D.W. Baker & T.D. Alexander (red.), Leicester: InterVarsity Press, 401-20 (især 410-11).
- LaSor, William Sanford, David Allan Hubbard, Frederic Wm. Bush (red.) 1996 2nd: *Old Testament survey: the message, form, and background of the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Lemche, Niels Peter 1985: "Early Israel: Anthropological and Historical Studies on Israelite Society Before the Monarchy" i: *Vetus Testamentum Supplements 37*, Leiden: Brill.
- Lemche, Niels Peter. 1988: "Ancient Israel: A New History of Israelite Society", *Biblical Seminar 5*, Sheffield: JSOT.
- Lemche, Niels Peter. 2008: *Det gamle Testamente mellem teologi og historie. Den historisk-kritiske bibelforskningens storhed og fald*, København: Forlaget Anis.
- Livingston, G. Herbert 1992: "The Archive of Mari" i: *Bible and Spade no. 5, 105-08*.
- Livingston, G. Herbert. 1994: "The Archive of Nuzi" i: *Bible and Spade no. 7, 27*.
- Long, V. Philips 1999: *Israel's Past in Present Research: Essays on Ancient Israelite Historiography*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- Longacre, Robert E. 1989: *Joseph: A Story of Divine Providence*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Mathews, Kenneth A. 2005: *Genesis 11,27-50,26 (NAC 1B)*, Nashville, Tenn.: Broadman & Holman.
- Merrill, Eugene H. 1997: "Old Testament History: A Theological Perspective" i: *NIDOTTE*, Willem VanGemeren (red.), Grand Rapids: Zondervan, 1:68-85.
- Merrill, Eugene H. 2003: "Archaeology and Biblical History. Its Uses and Abuses" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.

- Merrill, Eugene H. 2008 2nd: *Kingdom of Priests. A History of Old Testament Israel*, Grand Rapids: Baker Academic.
- Millard, A.R. 1980: "Methods of Studying the Patriarchal Narratives as Ancient Texts" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Millard, A.R., J.K. Hoffmeier, D.W. Baker (red.) 1994: *Faith, Tradition, and History: Old Testament Historiography in Its Near Eastern Context*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- Morrison, M. 1983: "The Jacob and Laban Narrative in Light of Near Eastern Sources" i: *Biblical Archaeologist* 46, 156-63.
- Provan, Iain W., V. Philips Long, Tremper Longman III 2003: *A Biblical History of Israel*, Louisville: Westminster John Knox Press.
- Ripinsky, Michael 1984: "The Camel in Dynastic Egypt" i: *Journal of Egyptian Archaeology* 70, 134-41.
- Rooker, Mark F. 2003: "Dating of the Patriarchal Age. The Contribution of Ancient Near Eastern Texts" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.
- Ross, Allen P. 2003: "Did the Patriarchs Know the Name of the Lord?" i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel.
- Sailhaimer, John H. 1990: "Genesis" i: *The Expositor's Bible Commentary (vol. 2)*, Frank E. Gaebelin (red.), Michigan: Zondervan.
- Schwartz, Glenn M. 1995: "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia" i: *Civilizations of the Ancient Near East*, Jack M. Sasson (red.), Farmington Hills, Mich.: Charles Scribner's Sons.
- Selman, Martin J. 1980: "Comparative Customs and the Patriarchal Age" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Skov, Knud W. 2005: "Abrahams kameler" i: *TEL no. 3*, 10-13.
- Thompson, Thomas L. 1974: "The Historicity of the Patriarchal Narratives: The Quest for the Historical Abraham" i: *Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 133, Berlin: deGruyter.
- Thompson, Thomas L. 1987: "The Origin Tradition of Ancient Israel" i: *JSOTSup* 55, Sheffield: JSOT.
- Thompson, Thomas L. 1992: "Early History of the Israelite People from the Written and Archaeological Sources" i: *Studies in the History of the Ancient Near East* 4, Leiden: Brill.
- Van Seters, J. 1975: *Abraham in History and Tradition*, New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Waltke, Bruce K. 2001: *Genesis. A Commentary*, Grand Rapids: Zondervan.
- Wenham, Gordon, J. 1980: "The Religion of the Patriarchs" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D.J. Wiseman & A.R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Wenham, Gordon, J. 1987: *Genesis 1-15*. Word Biblical Commentary, Waco, TX: Word Books, Publisher.

- Winther-Nielsen, Nicolai 2009: "Konstruktion eller kommunikation? Den historisk kritiske metode, Københavnerskolen og formidlingen af Gammel Testamente" i: *SEE-J Nordisk Teologi 1*.
- Wiseman, D.J. 1980: "Abraham Reassessed" i: *Essays on the Patriarchal Narratives*, D. J. Wiseman & A. R. Millard (red.), Leicester: Inter-Varsity Press.
- Wood, Bryant G. 1991: "The Philistines Enter Canaan. Were they Egyptian lackeys or invading conquerors?" i: *Biblical Archaeology Review 17 no. 6*, 44-52, 89-90, 92.
- Wood, Bryant G. 1999: "The Discovery of the Sin Cities of Sodom and Gomorrah" i: *Bible and Spade 12 no. 2*, 22-33.
- Wood, Bryant G. 2008: "Recent Research on the Date and Setting of the Exodus" i: *Bible and Spade 21 no. 4*, 97-108.
- Wood, Leon J, revised by David O'Brien 1986: *A Survey of Israel's History. Revised and Enlarged Edition*, Grand Rapids: Zondervan.
- Yunker, R.W. 2000: "Bronze Age Camel Petroglyphs in the Wadi Nasib, Sinai" i: *Bible and Spade 13 no. 3*, 73-76.

FORFATTEROPLYSNING

Hans-Ole Bækgaard
Nysum Byvej 25
9610 Nørager
olsen@israel.dk
+45 41 57 74 73

EXODUS – TEOLOGISK MYTE ELLER HISTORISK BEGIVENHED?

Lektor, cand.theol. Carsten Vang

RESUMÉ: Inden for forskningen er der en næsten total konsensus om, at beretningen om exodus i bedste fald blot rummer en vag historisk kerne. Imidlertid er der en række gode grunde til, at de hidtil kendte egyptiske kilder er tavse om det israelitiske folks ophold i Egypten og dets udvandring fra Egypten. En analyse af de nyeste arkæologiske fund og skriftlige kilder viser, at den bibelske beretning synes mere historisk plausibel, end forskningen giver indtryk af.

I Ex 1-15 berettes om, hvordan Jakobs efterkommere bliver til et stort folk i Egypten, men ender som statsslaver, hvor de er ved at bukke under som følge af det stadigt mere intensive hoveriarbejde. Under anførelse af Moses forlader folket Egypten, efter at det egyptiske samfund er blevet sendt til tælling som følge af en række voldsomme naturkatastrofer (de ni plager). En mirakuløs hændelse ved Egyptens østgrænse gør, at de flygtende israelitter kan undslippe og fortsætte ud i ørkenen, mens den forfølgende egyptiske elitedivision omkommer. Gennem udvandring (*exodus*) og ørkenvandring bringes folket tilbage til det land, som deres forfædre kom fra. Gennemgående for beretningen i Exodus er det, at begivenhedsforløbet forklares med Guds umiddelbare indgriben

for sit folk, mens menneskelige faktorer spiller en tilbagetrukket rolle i skildringen.

Israels exodus fra Egypten er uden tvivl den mest afgørende begivenhed i Det Gamle Testaments fremstilling af folkets historie. Ud over skildringen i Ex 1-15 rummer Det Gamle Testamente utallige referencer til exodus, især i resten af Pentateuken, de historiske skrifter, hos en række profeter og i en del salmer. På afgørende områder i den gammeltestamentlige teologi forudsættes exodus (ved for eksempel udvælgelse, pagtslutning, lovgivning), ligesom profeterne anvender exodus typologisk for at karakterisere Guds kommende frelse. Både historisk og teologisk er exodus altså af overordentlig stor betydning i Det Gamle Testamente.

1. Israels udvandring ifølge nyeste forskning

Derfor er det et helt afgørende spørgsmål, hvilken historisk værdi beretningen om israeliternes ophold i Egypten og udvandring skal tillægges. Er exodus-beretningen en litterær gengivelse af en faktisk hændelse i Egyptens historie, eller er den en fiktion, skabt af teologiske grunde? Hvis der har været en form for udvandring, hvad taler vi da om? En migration af et helt folk, af nogle stammer, eller af en mindre gruppe? Langt den største del af forskningen i dag¹ vil besvare disse spørgsmål negativt. Tre hovedsynspunkter gør sig gældende:

- (1) Ex 1-15 er en samling folklørefortællinger, som blev bearbejdet og skrevet ned i eksilet eller i persisk tid. Deres historiske kildeværdi er ganske beskedne. De indeholder kun vage historiske erindringer om et tungt hoveriarbejde og en mindre gruppe slavers flugt fra Egypten (se for eksempel Albertz 1994, 23-24; 42-47; Dever 1997). Denne gruppe undvegne slaver slår sig med tiden ned i Kana'ans land, hvor de slutter sig sammen med andre grupper, og ud af dette formes det, som senere bliver til det historiske Israel.
- (2) De tydelige litterære træk, som kan spores i fortællingerne, og deres insisteren på Gud som den direkte årsagsforklaring gør, at Ex 1-15 må betragtes som en samling legender med et bestemt teologisk sigte. Om der overhovedet har været nogen form for exodus er mere end tvivlsomt, fordi beretningerne entydigt afspejler forhold i det 6.-3. århundrede f.Kr. (se for eksempel Redford 1992, 408-22; Lemche 1998, 44-61; Lemche 2008, 156-61). Denne forståelse er blevet populariseret i Finkelsteins og Silbermans bestseller *The Bible Unearthed*, som har vundet en bred læserskare i

den engelsksprogede verden og som også er blevet præsenteret for danske avislæsere som en syntese af historiske fakta.²

- (3) Over for disse to grundforståelser står en lille gruppe af forskere, som hævder, at beretningen om exodus rummer så mange autentiske elementer fra Egypten i Det Nye Riges tid,³ at den må betragtes som historisk plausibel (se for eksempel Kitchen 1992; Hoffmeier 1997a; Kitchen 1998, 65-99; Kitchen 2003, 241-74; Hoffmeier 2005). Disse træk genfindes ikke i teksterne fra det 1. årtusindes Egypten. De kan derfor ikke forklares ud fra en formodning om, at forfatterne til Exodus har kendt forholdene i Nildeltaet i persisk tid.

2. Problemet

Den afgørende indvending mod at forstå exodus som en historisk begivenhed er, at til trods for, at Det Nye Riges tid er en yderst veldokumenteret periode med et væld af tekster og store monumenter i form af templer, statuer og steler, findes der ikke en eneste egyptisk kilde, som nævner Israels folk, Moses eller de ti plager (Redford 1992, 257-58; Finkelstein & Silberman 2002, 59-60; Lemche 2008, 158). Intetsteds i den rigelige litteratur fra perioden omtales, at en stor gruppe tvangsarbejdere gør sig fri af trældommen og flygter. Ingen af begivenhederne i Ex 1-15 kan synkroniseres med kendte hændelser i Egyptens historie. Talrige arkæologiske ekspeditioner har bragt et stort materiale frem om periodens faraoer og deres politiske og militære virke; alligevel er de hidtil kendte egyptiske kilder helt tavse om Israels exodus.

Den eneste kilde, som vi har til exodus, er Ex 1-15. For en række forskere er det imidlertid et stort problem, at netop skriftet Exodus ikke er en historisk fremstilling,

men primært er et religiøst skrift. Det giver ikke en nøgtern fremstilling af en særlig periode i Egyptens historie, men forkyn-der Israels Gud som den eneste Gud (jf. Ex 19,4-5). De store episoder omkring folkets udvandring begrundes med Guds undere. For Lemche er dette en afgørende hindring for at kunne betragte Ex 1-15 som en historisk kilde (Lemche 1998, 52-54). Det er tillige et mistænkeligt træk, at den egyptiske farao aldrig kaldes ved navn. En af hovedaktørerne fremstår gennem hele fortællingen som anonym og kaldes blot "farao". "Should the biblical writers not have known and included the name of such a pivotal actor in the drama?" (Dever 1997, 68).

2.1 Fraværet af egyptiske kilder

En nærmere forståelse af de egyptiske kil- ders art og tilstand gør imidlertid, at pro- blemet med de manglende samtidige første- håndskilder tager sig noget anderledes ud i virkeligheden. "Tavsheden" i kilderne giver ikke noget sagligt grundlag for at afvise be- retningen om exodus som en faktisk hæn- delse.

Ifølge Ex 1,11 og 12,37 boede israelit- terne i området omkring byen Ramses. Det var her, deres tvangsarbejde begyndte, og det var herfra, de begyndte rejsen (jf. også Num 33,3.5). Alt taler for, at denne by er identisk med *Pi-Ramesse*, som farao Ram- ses II gjorde til sin residensby (mere herom nedenfor). På grund af byens beliggenhed i det fugtige nildelta med de årlige over- svømmelser er alle informationer, som blev nedtegnet på papyrus, gået tabt. Trods 40 års intensiv arkæologisk udgravning på de lokaliteter, hvor byen Ramses lå, har man ikke været i stand til at frembringe den mindste smule papyrus fra Det Nye Riges tid (Hoffmeier 2007a, 32). Det eneste, der er fundet i deltaet af skriftligt materiale fra hele det 2. årtusinde, er en enkel stump af

et brev fra hittitterkongen skrevet på ler- tavle, et fragment af et andet brev sendt fra Babylon⁴, nogle labels på vinkrukker og segl og seglaftryk. Men de dokumenter, som seglaftrykkene engang sad på, er bor- te. Egyptologen K.A. Kitchen vurderer, at over 99 % af alle administrative optegnel- ser fra alle perioder i deltaet er forsvundet (Kitchen 1992, 706; 2003, 246.311). Det er i sådanne dagligdags indberetninger, at vi måtte forvente at finde mulige informatio- ner om israeliternes tvangsarbejde, leve- vilkår og flugt; men dokumenter af den art mangler for alle perioder i deltaet for det gamle Egyptens vedkommende. Fra ørken- området ved den gamle hovedstad Memfis er fundet få administrative dokumenter vedrørende deltaet. Enkelte af dem kan be- lyse skildringen i Exodus af israeliternes hoveri.

På de officielle inskriptioner på tempel- vægge og sejrsteler finder vi udelukkende positive fremstillinger af faraos bedrifter og sejre. Skulle farao komme ud for et neder- lag, bliver det enten fortiet i teksterne, eller nederlaget bliver fremstillet som en sejr. Et berømt eksempel er farao Ramses II's kamp mod hittitterne i slaget ved Kadesh (1279 f.Kr.), som han fremholder som en strålen- de sejr, men hvor han i virkeligheden slap fra slaget med store tab og uden at være i stand til at true hittitternes magt over Ka- desh (se for eksempel Kitchen 1982, 53-62). En hændelse som exodus eller tabet af en elitedivision (Ex 14) vil derfor aldrig finde plads i de officielle egyptiske optegnelser over faraos bedrifter.

Der er således gode grunde til, at vi ikke kan vente at finde samtidige eller senere egyptiske kilder, der berører faraos ydmy- gelse i forbindelse med plagerne eller hans tab af de bedste styrker. Det vil stride mod egyptisk kongeideologi.

2.2 Den anonyme farao

Spørgsmålet står tilbage, hvorfor beretningerne i Exodus ikke identificerer farao eller faraos datter. Hoffmeier giver en række eksempler på, hvordan det var egyptisk praksis aldrig at omtale faraos fjender ved direkte navn, men at anvende forskellige omskrivninger for dem, med mindre de overgav sig (Hoffmeier 1997a, 109-12). Det kan måske forklare, hvorfor Exodus ikke lader farao optræde under eget navn. Men det forklarer ikke, hvorfor Josef-beretningen i Gn 39-50 gør det samme.

En anden forklaring forekommer mere nærliggende, nemlig at Exodus følger samtidig praksis, når det gælder måden, farao⁵ omtales på. Faraos navne anvendes alene i de officielle tekster. I mere uofficielle tekster, for eksempel breve og indberetninger, finder vi kun betegnelsen ”farao”. Først fra cirka år 1000 f.Kr. bliver faraos navn også brugt uden for de officielle tekster. Dette svarer nøje til praksis i Det Gamle Testamente. Den første farao, som nævnes ved navn i Det Gamle Testamente, er farao Shishak (1 Kong 11,40; 14,25), som regerede fra 945-924 f.Kr. Herefter nævnes flere faraoner ved navn i Det Gamle Testamente (for eksempel farao Neko, farao Hofra), mens de tekster, som vedrører tiden før kongedømmets indførelse alene har ”farao” (Kitchen 1998, 105-06).

Dette medfører, at hvis beretningen i Exodus havde haft farao + personnavn, ville det faktisk kunne opfattes som et indicium på, at beretningen var formet i det 1. årtusinde og efter den tids standard. Det manglende navn på farao er altså ikke noget folkloretæk, men svarer nøje til egyptisk litterær praksis for ikke-officielle tekster fra anden halvdel af det 2. årtusinde.

3. Vurdering af Exodus som kilde

Den eneste egentlige kilde til Israels ud-

vandring er skriftet Exodus i Det Gamle Testamente. Spørgsmålet melder sig derfor, hvilken historisk kildeværdi dette skrift har. Kan det overhovedet bruges som en kilde til Israels tidligste historie? Skriftet har tydeligvis et bestemt teologisk sigte: Det vil berette om Guds udvælgelse af et folk af tidligere slaver ved, at han definitivt intervererede for at befri det, og fortælle om, hvordan han bandt folket til sig i en eksklusiv pagt (Ex 20-24). Men kan Exodus’ angivelige informationer af historisk art tillægges nogen historisk værdi?

Størsteparten af bibelforskningen i dag er af den bestemte opfattelse, at Exodus har en meget lav værdi som historisk kilde. Det er der flere grunde til: (1) Mange mener, at Exodus enten er blevet komponeret eller har opnået sin endelige skikkelse i efterretsilske tid (se for eksempel Redford 1992, 418; Albertz 1994, 23-24). Skriftet er dermed op mod 800 år senere end de hændelser, som den beskriver. Det kan sige noget om den efterretsilske jødedom selvopfattelse, men intet om Israels tilblivelse som folk 1000 år tidligere. (2) Bogens stærke understregning af Guds undere i forbindelse med exodus gør, at historikeren umuligt kan tage den alvorligt som en historisk kilde. Fortællingen er intet andet end en litterær fiktion (Lemche 1998, 52-54) og en ”oprindelsesmyte” (Lemche 2008, 157).

3.1 Kilder med et ideologisk grundlag

Her er det vigtigt at være opmærksom på, at *alle* kilder fra oldtiden, som prætenderer at berette om begivenheder, der har fundet sted, bygger på bestemte religiøse forudsættelser og begrundet episoderne religiøst (Millard 2000, 57). Der findes ingen neutrale kilder; alle er tendentiøse og ideologiske. Som eksempel kan nævnes farao Merneftas sejrstele, som beretter om hans sejr over libyske stammer i hans 5. regeringsår (1209

f.Kr.).⁶ Merneftas sejr forklares for eksempel med, at Memfis' og Heliopolis' guder har givet farao styrke, fordi guderne ville gengælde Egyptens fjender deres synder.

Trods teksternes klare religiøse ideologi er forskningen i stand til at anvende dem i historisk øjemed. Den religiøse grundforståelse, som kommer til udtryk i dem, udelukker dem ikke på forhånd fra at kunne give data til en rekonstruktion af farao Merneftas regeringstid.⁷

På samme måde må Exodus bedømmes som enhver anden kilde fra oldtiden. Dens særlige forståelse af, at Herren styrer historiens gang, bør ikke på forhånd diskvalificere den som en mulig kilde. Hvor stor dens kildeværdi er afhænger af en nøje analyse af teksten selv og af de angivelige informationer af historisk art, som den vil give. Det afhænger ikke af, om den har en særlig teologisk grundforståelse eller ej.

3.2 Anakronismer?

Kildeværdien af et skrift fra oldtiden afgøres blandt andet ud fra spørgsmålet, om det rummer tydelige anakronismer, det vil sige informationer om steder, skikke og forhold, som beviseligt hører en senere tid til. Det Gamle Testamente har eksempler på anakronismer. For eksempel bruger 1 Krøn 29,7 blandt andet guldmønten darejken til at opgøre værdien af de indsamlede midler til det første tempel. Darejken er imidlertid en persisk mønt og dermed væsentlig senere end Davids tid. Forfatteren til 1 Krøn. anvender altså sin samtids møntenhed for at give et indtryk af, hvor meget folket 600 år tidligere gav til templet.

For Exodus' vedkommende synes det imidlertid ikke muligt at påvise lignende entydige anakronistiske træk.⁸ Alle stednavne, som nævnes i forbindelse med Israels ophold i Egypten, er fundet i kilder fra Det Nye Riges tid. For det vigtigste sted-

navns vedkommende er det ikke bevidnet senere end cirka 1050 f.Kr. (navnet Ramses). Hoffmeier har i sine seneste studier påvist, at også de lokaliteter, som nævnes i forbindelse med udvandringsruten frem mod Sivhavet, kendes fra Det Nye Riges tid, selv om det endnu ikke er muligt at lokalisere alle med nøjagtighed (Hoffmeier 2005, 47-109; 2008a; 2008b).⁹

3.3 Ældre end eksilet

Det ældst kendte hebraiske håndskrift til Exodus stammer fra ca. 250 f.Kr.¹⁰ Meget tyder imidlertid på, at Exodus som skrift er ældre end eksilet. Blandt de mange hebraiske gammeltestamentelige håndskrifter fra Qumran er der fundet både proto-massoretiske¹¹ og præ-samaritanske versioner¹² af Pentateuken. Ved en sammenligning af den proto-massoretiske version med den præ-samaritanske type viser det sig, at sidstnævnte er en revision og sproglig forenkling af Pentateukens tekst (Waltke 1992, 933). 1 Krønikebog synes at anvende formuleringer fra denne reviderede udgave i sine mange allusioner til Genesis. Da Krønikebøgerne menes affattede omkring 400 f.Kr. (Satterthwaite & McConville 2007, 285) må den reviderede tekst, som den gør brug af, være udarbejdet senest år 400, sandsynligvis tidligere. Det betyder derfor, at den mere arkaiske proto-massoretiske tekst, som blev udsat for en sproglig revision engang i det 5. årh., må være væsentligt ældre end revisionen selv (Waltke 1992, 938).

Et nærliggende bud er, at skriftet Exodus sandsynligvis må være føreksilsk i dens proto-massoretiske form. Det støttes af, at grammatik og ordvalg i Exodus ikke røber nogen indflydelse fra hverken aramaisk, persisk eller græsk i modsætning til tekster fra persisk og græsk tid (Millard 2000, 53). Qumran-fundene giver store van-

” Qumran-fundene giver store vanskeligheder for teorien om, at Exodus skulle være komponeret i efterreksilsk tid. ”

skeligheder for teorien om, at Exodus skulle være komponeret i efterreksilsk tid. Om skriftet er ældre end slutningen af kongetiden er umuligt at sige ud fra sammenlignende håndskriftstudier. Både ortografi og grammatik i den hebraiske tekst peger på det 8.-6. årh. Men selvom de ældste spor af skriftet Exodus som komposition stadig er adskillige hundrede år senere end begivenhederne, de beretter om, er der intet i vejen for, at beretningen kan rumme autentisk information. Ifølge Millard er der reelt ingen grund til betvivle, at afgørende hændelser i fortiden kunne traderes omhyggeligt gennem mange generationer (2004, 153).

3.4 Upassende information

Af Ex 12,38 fremgår det, at mange andre end Jakobs efterkommere emigrerede fra Egypten. En stor flok af utilpassede og frustrerede elementer fulgte med Israel. Skaren betegnes som *עֲרָב רַב* 'eræv rav, ”en stor og blandet gruppe”, en vending, som kun forekommer på dette ene sted.

Denne information er for så vidt overflødig, fordi den nok giver mening, men ikke spiller nogen rolle i konteksten. Den kunne undværes, uden at fortællingen ville lide skade derved (Stieglitz 1999). Den peger heller ikke frem mod Num 11,4, da der her anvendes et andet ord for dette pak af mennesker.

Notitsen om, at en gruppe af ikke-israelitter skulle have fulgt med folket ud er aldeles forstyrrende for et teologisk værk, som menes formet i det 7. århundredes Juda, hvor man ville sætte grænse mellem den sande religion og samtidens religiøse former, eller for den efterreksilske jødedom, som bevidst gik efter at skille alle ikke-jø-

diske elementer ud fra folket (jf. Neh 13,3). Hvis skriftet Exodus var blevet formet omkring eksilet med det formål at rendyrke det særegne ved Israels folk, ville det have været naturligt at retouchere en sådan forstyrrende, kontraproduktiv information ud. Verset indikerer, at traditionerne om exodus må være ældre end de religionspolitiske spændinger i perioden op til Juda riges kollaps i 587.

3.5 Exodus-traditionen

Flere af det 8. århundredes profeter har allusioner til exodus. Hoseas kommer med det udsagn, at exodus og ørkenvandring var den mest afgørende frelsesbegivenhed i folkets historie (Hos 13,4-5). Dets historie med Gud begynder i Egypten (11,1; 12,10), og dets udvandring blev anført af en profetisk skikkelse, hvis identitet læseren må slutte sig til (12,14). Dommen forkyndes som en anti-exodus (8,13b; 9,3), ligesom profeten finder analogier mellem exodus og den kommende frelse (2,17). Kombinationen af exodus og lovgivning – et dominerende træk i Exodus – synes kendt allerede på Hoseas' tid, da han to gange alluderer til Dekalogens indledning (12,10; 13,4). Også Amos refererer til traditionen om Israels udvandring fra Egypten, som han bruger mod folket (Am 3,1-2; 9,7).

Det er karakteristisk, at profeterne overalt forudsætter exodus-traditionen som værende så kendt af deres tilhørere, at de ikke behøver at udfolde den nærmere, men blot kan alludere til bestemte elementer i den. Traditionen om exodus må derfor være væsentligt ældre end Amos' og Hoseas' tid (760-720 f.Kr.). GT rummer mange, yderst forskellige anvendelser af exodus-traditio-

nen. Det giver grundlag for at antage, at en udvandring af et vist omfang må ligge bag denne tradition.

Som konklusion på spørgsmålet om, hvordan Exodus skal vurderes som en mulig kilde til historisk information, kan vi slå fast, at de tekstlige vidnesbyrd fra Dødehavet om Exodus som skrift leder os tilbage til perioden før eksilet. En proto-massoretisk udgave af skriftet har (formentlig sammen med Genesis og Leviticus) foreligget på dette tidspunkt. Exodus-traditionen som bevidnet af profeterne peger på, at forestillingen om en omfattende exodus fra Egypten er flere hundreder år ældre.

Værket har ingen anakronistiske træk, men rummer modsat en bemærkelsesværdig vending i Ex 12,38, som tyder på, at traditionen om exodus har en stærk grad af autenticitet. Karakteristisk for hændelser i virkelighedens verden er, at der sker ufrivillige afvigelser fra det forudsigelige og forventede. Brud på det forventede inden for fiktioner skal derimod tjene litterære hensyn. De indgår i plottet og har betydning for det. Ex 12,38 har ikke en sådan funktion i sammenhængen. Dette vers bærer virkelighedens kendetegn.

4. Den ældste bevidnelse af "Israel"

Den nedre grænse for, hvornår exodus og indvandring kan have fundet sted, sættes af de fleste til cirka 1210 f.Kr. Af farao Merneftas sejrstele fra hans femte regeringsår, som er året 1209, fremgår det, at Israel befinder sig i Kana'ans land. Det er den tidlige ikke-bibelske reference til Israel.

På den sidste del af Merneftas selvhyldest som følge af sine sejre over libyerne og havfolkene nævner han tre navngivne byer i Kana'an og derefter Israel. Hoffmeier har oversat teksten under hensyntagen til dens grammatiske struktur:

"Plundered is Canaan with every evil / carried off is Ashkelon / captured is Gezer / Yenoam is made into nonexistence / Israel¹³ is wasted, its seed is not / Harru¹⁴ is become a widow".¹⁵

Det er ofte blevet noteret, at navnet "Israel" her står skrevet med det bestemte kendeord for "folk", mens de foregående tre byer alle har kendeordet for "by". Den egyptiske skriver har opfattet Israel som et folk og ikke som et område eller en by. Netop Merneftastelens tekst er kendetegnet ved at have yderst få skriverfejl (Kitchen 1998, 102), hvorfor denne sproglige iagttagelse har en vis betydning. Desuden står ordet i hankøn, hvilket er unormalt, fordi egypterne normalt vil bruge hunkøn for at karakterisere fremmede folk.¹⁶ Ud fra den grammatiske struktur i passagen argumenter Hoffmeier for, at "Israel" her skal ses i nær sammenhæng med byen Janoam¹⁷ og med regionen Harru, men ikke med Ashkelon og Gezer. Ud fra dette skal "Israel" ifølge stelen lokaliseres til det centrale bjergland og Galilæas bjergland. Den nære sammenhæng mellem den egyptiske og den hebraiske term "Israel" og det forhold, at Josva- og Dommerbogen placerer Israel i det samme område som stelen, bevirker, at stelens "Israel" med stor sandsynlighed er identisk med det bibelske Israel.

Merneftas sejrstele viser, hvordan Israel så ud i egyptisk optik omkring 1210 f.Kr.¹⁸ Det blev betragtet som et folk, der udgjorde en identificerbar, særskilt enhed i Kana'an. På det tidspunkt var der en socio-etnisk gruppe, som skilte sig ud fra sine omgivelser, og som var kendt under mandnavnet "Israel". Når Israel nævnes efter de tre store, befæstede byer, antyder det, at folket må have været så stort, at det forekom relevant at omtale dets totale nederlag¹⁹ i en fremstilling af Merneftas overhøjhed over Kana'an (Hasel 2008, 59).

”Israel” synes at være en lige så selvfølgelig del af det syrisk-kana’anæiske område som byen Janoam og de andre byer, der omtales.

Intet i teksten tyder på, at Israel skulle være kommet til Kana’an for nylig. ”Israel” synes at være en lige så selvfølgelig del af det syrisk-kana’anæiske område som byen Janoam og de andre byer, der omtales. Ud fra stelen kan man ikke slutte noget om, hvorvidt folkegruppen er kommet til Kana’an udefra på et tidligere tidspunkt, eller om den altid har befundet sig i landet og er vokset frem som følge af indre-kana’anæiske forhold. Stelens formulering tillader begge tolkningsmuligheder. Men hvis Israel er vandret ind i landet, sådan som den samlede bibelske tradition siger, må det være sket væsentligt tidligere end Merneftas tid.

Merneftas sejrstele angiver altså den nedre grænse for, hvornår Israel er i Kana’ans land og dermed for en mulig exodus. Hvis exodus har fundet sted under en eller anden form, må det være sket flere generationer før Merneftas felttog. Mange foreslår 1270-60 f.Kr. som et muligt tidspunkt for exodus (Hoffmeier 1997a, 126; Kitchen 1998, 85-87; Kitchen 2003, 307-10). Andre overvejer en datering omkring 200 år tidligere (f.eks. Wood 2003; 2005; 2007; 2008; Petrovich 2008). Det vil derfor være relevant at undersøge, om der er spor efter israelitterne i Egypten i det 18. og 19. dynastis tid (1540-1200 f.Kr.)

5. Indirekte vidnesbyrd om Israel i Egypten

Selv om der ikke foreligger direkte, samtidige vidnesbyrd om, at Israel har været i Egypten, er der en række indirekte vidnesbyrd, som bidrager til at stadfæste troværdigheden af den bibelske skildring af isra-

elitternes ophold, sådan som den fremgår af Ex 1-12. Dette baggrundsmateriale bliver som regel ignoreret af de forskere, som vil hævde, at beretningen i Exodus er uden nævneværdig historisk værdi.

5.1 Omfattende indvandring af asiater

De ældste skriftlige vidnesbyrd om, at grupper fra Syrien-Kana’an-området (kaldet ”asiater”) begyndte at slå sig ned i Nildeltaet, stammer fra slutningen af 1. mellempæriode og begyndelsen af Det Mellemsø Riges tid (cirka 2100 f.Kr.; Hoffmeier 1997a, 54). I de næste århundreder frem til cirka 1540 f.Kr. bliver mange hyrder fra Kana’an og Negev tiltrukket af deltaets overflod og søger dertil for at bosætte sig permanent.²⁰ Undertiden er den drivende faktor hungersnød og tørst. Andre kommer dertil som krigsfanger eller diplomatiske gaver eller for at virke som handlende, tempelangere, sæsonarbejdere med videre. Teksterne viser stigende mængder af folk, som ikke bærer egyptiske, men nordvest-semitiske navne. En berømt tekst fra cirka 1750 f.Kr. (Brooklyn papyrus 35.1446) giver en liste over 70 slaver i en husholdning i Theben, hvoraf mere end 40 har været semitter, bedømt ud fra navnene.

Antallet af indvandrede semitter stiger mærkbart i løbet af det 19. og 18. århundrede f.Kr. En lang række lokaliteter i den østlige del af deltaet, for eksempel *Tell el-Dab’a* (det senere Ramses) og *Tell el-Reshatah* (Pitom?), viser omfattende spor efter semitiske bosættelser i form af huse, grave og husgeråd. Fra cirka 1650 til 1540 f.Kr. bliver hele deltaet kontrolleret af en særlig semitisk befolkningsgruppe, kaldet *Hyksos*²¹ (det 15. dynasti), som gør *Tell el-Dab’a*

til hovedstad. Hyksos regerer over deltaet og behersker i perioder Mellemegypten helt op til Abydos, samtidig med at de også synes at have haft kontrollen over det sydlige Kana'an (Kuhrt 1995, 180-82).

Den bibelske skildring af patriarkerne, som periodisk søger til deltaet som følge af hungersnød og med tiden bosætter sig permanent i området, passer med de generelle forhold omkring 2000-1800 f.Kr. Når Ex 1 antyder en langvarig og stabil periode for deres efterkommere, før deres sociale status ændres til statslige tvangsarbejdere, matcher det faktisk den Anden Mellempæriodes tid med en mærkbar semitisk befolkningstilvækst og en epoke med semitisk overherredømme. Ifølge Genesis og Exodus var israelitterne bosat i det østlige Nildelta, i "landet Goshen"²² (Gn 45,10; 46,34; Ex 8,18; 9,26). Det er præcist det område, som havde den største koncentration af semitter igennem hele Anden Mellempæriode og Det Nye Riges tid.

5.2 Asiater i ledende stillinger

Både i Hyksos-perioden og i Det Nye Riges tid ses adskillige personer med semitiske navne at have haft betroede stillinger i samfundet og ved hoffet (se Kitchen 1992, 704; 1998, 88-89 for eksempler). For få år siden fandt man en grav i Sakkara-området, som viste sig at have tilhørt en vesir med det gode semitiske navn *Aper-el* (Hoffmeier 1997a, 94). Trods sin ikke-egyptiske oprindelse opnåede han en af datidens mest betroede poster, hvor han varetog kongens interesser i deltaet omkring 1355-40 f.Kr. Han titulerer sig blandt andet som "barn af barnekammeret", hvilket indikerer, at han havde fået sin opvækst ved hoffet. Den kongelige institution "barnekammeret" synes knyttet til paladserne og havde en uddannende funktion (Hoffmeier 1997b, 86).

Det forhold, at folk med semitisk bag-

grund kunne få en uddannelse ved faraos hof, var almindeligt udbredt i Det Nye Riges tid og er kun bevidnet for denne periode. Moses' opvækst ved hoffet, som den skildres i Ex 2, var på ingen måde noget særsyn i den periode.

5.3 Udbredt brug af statslaver

Da farao Ahmose fordriver Hyksos omkring 1540 f.Kr. og forener Egypten, ændres vilkårene dramatisk for den store semitiske befolkningsgruppe. De første faraoner i det 18. dynasti tvinger dele af det semitiske segment ind i et stadigt mere omfattende slavearbejde i form af store statslige byggeprojekter.²³ Tutmoses III og hans efterfølgere begynder at tage tusinder af krigsfanger i forbindelse med felttog i både Nubien og Kana'an og importere dem til hoveriarbejde (Hoffmeier 2004, 139f). Både Seti I og Ramses II (1300-1220 f.Kr.) genoptager den praksis i forbindelse med deres mange felttog.

Såvel tekster som gravmalerier viser, hvordan slaver blev anvendt til at opføre offentlige bygninger som templer, paladser og magasiner og til at udføre markarbejde. En meget kendt illustration af slaver i arbejde finder vi i Rekhmires grav fra cirka 1450 f.Kr.²⁴ Slaver ses her i færd med at ælte ler til mursten, at forme stenene og at bygge med de tørrede sten, mens egyptiske slavefogeder overvåger arbejdet. Andre slaver er beskæftigede med at smelte metal for at støbe bronzedøre til Amons tempel i Karnak. Andre grave og relieffer rummer illustrationer af krigsfanger, der er beskæftigede med forskellige former for markarbejde, for eksempel fremstilling af vin (jf. Ex 1,14).²⁵

Mange kilder, ikke mindst fra Ramses II's tid (1279-1213 f.Kr.), omtaler slaver i arbejde med store byggerier (Kitchen 1976). Adskillige bygninger havde op til otte me-

ter tykke mure, hvilket krævede enorme mængder af mursten. Ramses II's megalomane byggeaktivitet forstærkede behovet for byggemateriale (Sarna 1988, 40). Informationer om arbejdshold, produktionsmål og manglende opfyldelse af de opstillede mål fremgår af disse tekster. Kitchen har peget på, hvordan flere kilder afspejler et to-lags-arbejdssystem, som svarer til den bibelske sondring mellem "hoverifogeder", שָׂרֵי מִסִּים *sarê missim* (Ex 1,11), og de mere underordnede "slavefogeder", נֹגֶשִׁים *nog'shim* (Ex 3,7; 5,6) (Kitchen 2003, 248).

Ifølge Ex 5 bliver de israelitiske slavearbejdere pålagt selv at finde halm. Fremgangsmåden med at blande halm i leret var almindelig praksis i Egypten og er bevidnet i kilderne; men den blev sædvanligvis ikke brugt i Kana'an. Denne detalje rører et kendskab til egyptiske forhold (Frerichs & Lesko 1997, 32).

På ét område synes skildringen i Exodus af slavernes vilkår dog at adskille sig fra kilderne fra Det Nye Riges tid, nemlig vedrørende slavernes muligheder for fridage til at dyrke deres religion. Adskillige tekster, ikke mindst fra Ramses IIs tid, beretter om, at slaver havde fridage til religiøse formål, mens en tekst fra Amenhotep I's tid (omkring 1500 f.Kr.) vidner om arbejdere, der holdt fri i fire dage (Kitchen 2003, 248f). Dette står i modsætning til israeliternes situation, hvor farao netop ikke ville give dem fri til at dyrke deres Gud, men i stedet satte deres produktionskvoter op (Ex 5,2-4; 8,28; 9,7.35; 10,20). Hvorfor blev israelitterne nægtet noget, som synes at have været almindelig praksis, i al fald i det 19. dynastis tid?

Den omfattende brug af statsslaver til byggeprojekter og agrare formål kendes udelukkende fra det 18. og 19. dynastis tid, men ikke fra det 1. årtusinde.

5.4 Egyptiske træk i Ex 1-15

Andre træk i 2 Mosebog rører kendskab til forskellige forhold i Egypten. I Ex 1,16 refereres der til "de to sten" i forbindelse med fødsler. Hvad dette sigter til, er omtvistet (jf. diskussionen hos Propp 1999, 139). Et nærliggende bud er, at stenene betegner "fødesten", som kendes både fra relieffer på tempelvægge og fra tekster (Barmash 2003, 751), men som ellers ikke kendes i Det Gamle Testamente.

Beretningen om Moses i sivkurven i Ex 2 har ofte været sammenlignet med Sargons fødselslegende²⁶, som skildrer, hvordan hans mor satte ham ud på floden i en kurv, som blev fundet af vandbæreren Akki. Parallellen bliver ofte taget som et udtryk for beretningens afhængighed af nærorientalt legendestof (jf. Lemche 1998, 49-50). Hoffmeier har imidlertid påvist, hvordan Ex 2,1-10 og ikke mindst vers 3 er fyldt med entydige egyptiske vendinger og træk (1997a, 138-40). Fordi bagtæppet for Ex 2,1-10 så entydigt er egyptisk, er det vanskeligt at antage, at denne beretning skulle være blevet forment senere end 900 f.Kr., siger han.

Desuden rummer Exodus og Pentateuken i det hele taget en række personnavne på israelitter, som med sikkerhed eller sandsynligvis har egyptiske rødder (Hoffmeier 2005, 223-28). Navnet "Moses" er det mest kendte (jf. Hoffmeier 1997a, 140-42); men mange andre kan nævnes. Dette antyder, at i al fald en del af det senere Israel har haft et længerevarende ophold i Egypten.

Sammenfattende kan det siges, at Exodus på en række områder skildrer forholdene i Egypten ganske præcist, både når det gælder israeliternes ophold i Egypten, muligheden for folk af udenlandsk herkomst at få en uddannelse ved hoffet, og israeliternes slaveri omkring byggeprojekter og markarbejde. Skildringen i Exodus af deres

hoverti passer netop med perioden 1540-1200 f.Kr. (Det Nye Riges tid), og kun der. Forfattere og skrivere i det 1. årtusindes israelitiske og jødiske samfund kunne ikke have skabt en så mangesidig samklang med forholdene i Det Nye Riges tid. Den enkleste forklaring er at antage, at traditionen om Israels ophold hviler på en troværdig overlevering.

6. Byerne Ramses og Pitom

Endnu har vi ikke berørt det måske vigtigste vers i Exodus, når der gælder undersøgelsen af den mulige historiske baggrund for fortællingen om Israels udvandring, nemlig Ex 1,11. Her hedder det: "[Egypterne] satte hoverifogeder over dem, som skulle plage dem med tvangsarbejde, da Faraos forrådsbyer Pitom og Ramses skulle bygges". Vi vil nu undersøge, i hvilket omfang arkæologien kan kaste lys over referencen til Ramses og Pitom.

Kendskab til byen Ramses' historie er yderst vigtig for at kunne bedømme, i hvilket omfang Exodus bygger på vage erindringer fra en meget senere periode, eller det gengiver faktiske forhold i Det Nye Riges tid. De arkæologiske udgravninger, som stadig pågår, har givet et væld af ny viden om byen Ramses, og de allerseneeste fund gør, at længst hævdundne antagelser må korrigeres.

6.1 Ramses

6.1.1 Lokalisering

Der er generel enighed om, at det bibelske navn "Ramses" svarer nøje til det egyptiske *Pi-Ramesses*, som var navnet på farao Ramses II's store residensby i det østlige Nildelta (Kitchen 1998, 69; 2003, 255). Tidligere antog man, at *Pi-Ramesses* skulle lokaliseres til Tanis (det bibelske Soan). I dag ved vi med sikkerhed, at Ramses har ligget ved *Qantir* (Hoffmeier 2005, 53-58), cirka 20

kilometer syd for Tanis, og at det nærtliggende *Tell el-Dab'a* gemmer på resterne af byen Avaris, der var hovedstad for Hyksos og var en større by i det 18. dynasti (Bietak 2005, 13).

Ramses lå strategisk ved den østlige bred af Pelusium-grenen af Nilen (efter byen Pelusium), som i datiden var Nilens hovedudløb gennem deltaet. Horus-vejen, som var hovedfærdselsåren mellem Nildeltaet og Kana'an/Syrien²⁷, tog sin begyndelse her. Byen var udgangspunktet for de mange felttog, som adskillige af Det Nye Riges faraoer førte op i Kana'an og Syrien.

Siden 1966 har den østrigske arkæolog Manfred Bietak anført omfattende udgravninger af *Tell el-Dab'a*, hvor han især har klarlagt meget af byens historie under Anden Mellemp periode og Hyksos, mens Edgar Pusch fra det tyske institut har gravet i *Qantir*.²⁸

6.1.2 Begyndelsen og Hyksos-tiden

De tidligste vidnesbyrd om bosættelse ved *Tell el-Dab'a* går tilbage til cirka 1960 f.Kr., hvor en lille by bliver grundlagt med det formål at sikre Egyptens grænse mod øst (Hoffmeier 1997a, 63).²⁹ Omkring år 1800 bosætter semitiske hyrder sig.³⁰ En stadig tilkomst af folk med semitisk baggrund fører til en voldsom udvidelse i løbet af de næste 150 år. Den fundne keramik er så udpræget i slægt med keramikken i Kana'an, at byen lige så gerne kunne have ligget dér. Byen får nu navnet Avaris³¹.

I løbet af Anden Mellemp periode kommer der et nyt befolkningselement til, kaldet Hyksos, som ligeledes er af semitisk oprindelse, men synes at have stærkere kulturelle bånd til det nordlige Syrien. Hyksos gør byen til hovedstad i deres rige (det 15. dynasti), men fastholder navnet Avaris. I Hyksos-tiden voksede byen til 250 hektar i størrelse, med et enormt stort palads, temp-

ler, varehuse og dokanlæg (Tronchère et al. 2008, 335). Den havde en travl flodhavn, hvor mere end 300 skibe lagde til i besejlingssæsonen.³² Import af fremmed keramik, især af lervarer fra Cypern, tog fart.

Avaris bliver erobret cirka 1540 af farao Ahmose af det 18. dynasti. Hyksos bliver fordrevet fra deltaet, og dele af byen bliver ødelagt. Andre dele lever øjensynligt videre, da et tempel for Seth synes at have eksisteret ubrudt gennem de næste par hundrede år. Fordrivelsen af Hyksos var altså ikke ensbetydende med, at hele den semitiske befolkning forsvandt. Mange må være blevet tilbage under de nye herskere (Hoffmeier 1997a, 65).

6.1.3 Det 18. Dynasti: Peru-nefer

Dele af Avaris synes forladt efter Hyksos' fald, og byens centrum flyttes (Tronchère et al. 2008, 338). Den skifter nu navn til *Peru-nefer*³³. Militære faciliteter som magasiner og store lagerrum til korn opføres. Efter kort tid, sandsynligvis omkring 1500 f.Kr., anlægges et stort kongeligt paladsområde ved Nilens højre bred, som er delvist udgravet, delvist afdækket ved hjælp af jordrader.

Det indhegnede kompleks har dækket et areal på mere end 54.000 kvadratmeter og har omfattet tre paladser og en anden større offentlig bygning, hvis funktion og omfang ikke er kendt endnu. Paladserne var anlagt på platforme med metertykke fundamenter af mursten, ramper og en anløbshavn ved flodbredden. Det største af paladserne, Palads G, bestod af en åben gård med søjlearkade, forrum, tronsal og private gemakker til højre i paladset, af Bietak tolket som private andagtsrum med kultnicher.³⁴ Trapper har ledt op til en øvre etage og ned i underetagen. Væggene i palads F og G var prydede af fornem minoisk

udsmykning med unge mænd, der springer over tyre.³⁵

Nordøst for komplekset lå militære anlæg, og mod sydvest anes rester af værksteder og administrative områder (Forstner-Müller et al. 2008, 93). Peru-nefer var centrum for handel og militær. Værksteder blev oprettet til produktion af krigsbuer og krigsmateriel. Mange lavasten i forskellige størrelser, som stammer fra Thera-vulkanens udbrud, er fundet i lagene fra det tidlige 18. dynastis periode.

De nyeste udgravninger af Avaris/Peru-nefer viser således talrige spor efter voldsom byggeaktivitet i begyndelsen af det 18. dynasti³⁶, hvor blandt andet et kongeligt paladskompleks bliver opført.

Det kongelige paladsområde blev opgivet under farao Amenhotep II (1427-01 f.Kr.; Bietak & Forstner-Müller 2005, 93), selv om han førte et par felttog ind i Kana'an i sit 5. og 7. regeringsår. Grunden til dette skridt kendes ikke. Det er et uløst problem. Årsagen kan ikke være, at han og hans efterfølgere førte en mere fredelig udenrigspolitik, for flere senere militære engagementer i Kana'an er bevidnede. Udgraverne gætter på, at en pestepidemi kan have ramt Peru-nefer.³⁷ Men kilderne er helt tavse om dette. Fremtidige udgravninger må afklare, om andre dele af byen også blev opgivet.

6.1.4 Det 19. Dynasti: Ramses

I de næste hundrede år synes byen at have ligget stille.³⁸ Farao Horemheb (1323-1295) bygger et større befæstningsanlæg, hvor murene fra det forladte paladsanlæg fra tutmoside-tiden bliver revet ned og genbrugt. Det gamle Seth-tempel fra Hyksos-tiden bliver genanvendt.

Farao Ramses II (1279-1213) udbygger byen med nye, enormt store kvarterer nord

for Avaris. Han omdøber byen efter sit eget navn til *Pi-Ramesse* (Ramses)³⁹, en navneform, som ikke er anvendt før det 19. dynasti (Hoffmeier 2007b, 7), og den gøres til regional hovedstad, med paladser, templer, magasiner, militære anlæg og værksteder. Mange stalde til heste er fundet. Tusindvis af slaver blev anvendt i byggeprojekterne både her og i Egypten i øvrigt. Byen Ramses udviklede sig til at blive den største by i antikken, med en skønnet udstrækning på 12 kvadratkilometer. Det gamle paladssområde blev efterhånden brugt til gravplads for den mere simple del af befolkningen.

6.1.5 Byens forfald

Hovedgrenen af Nilen (Pelusium-grenen) sander efterhånden til, byen mister sin forbindelse til havet, og derfor bliver den opgivet før 1080 f.Kr. Smendes, den første farao i det 21. dynasti, opbygger Tanis (tidligere en by af beskeden størrelse) som ny hovedstad 20 kilometer længere mod nord. Det meste af byen afmonteres, og templer og paladser flyttes til Tanis. Byen forsvinder efterhånden, og navnet Pi-Ramesse bruges ikke efter det 21. dynastis begyndelse; det glider helt ud af brug.

Selve navnet Ramses, som anvendes i Ex 11,1; 12,37; Num 33,3.5, er således navnet på byen i det 19. dynasti og *alene i dette tidsrum*. Forfatteren til Exodus anvender et navn, som ikke var kendt efter 1070. Dette antyder måske noget om det tidspunkt, hvor bogen blev forfattet.⁴⁰

6.1.6 Konklusion

Byen Ramses' historie, som den kendes fra de arkæologiske undersøgelser af området fra 1966 til 2009, indebærer, at israelitternes hoveri i forbindelse med opførelsen af byen nu kan indsnævres til to faser, enten begyndelsen af det 18. dynasti eller begyn-

delsen af det 19. dynasti. I begge faser var der tale om omfattende byggerier med brug af teglsten, og begge epoker bevidner en særdeles aktiv faraonisk tilstedeværelse, i begyndelsen af det 18. dynasti i form af et stort kompleks af paladser med tilhørende militære og administrative faciliteter, og i det 19. dynasti gøres byen til residensby under navnet *Pi-Ramesse*.

6.2 Pitom

Langt mere flimrende er billedet, når det gælder den anden by, som nævnes i Ex 1,11, nemlig Pitom.⁴¹ Selve navnet er tydeligvis en hebraisering af det egyptiske *pr-itm* ("(guden) Atums hus"). Siden egyptiske tekster fra Det Nye Riges tid omtaler områder og lokaliteter med navnet Pitom i wadi Tumilat sydøst for Ramses, er det nærliggende at søge byen der.

Efter at John S. Holladay gravede på *Tell el-Mashkuta* i 1970'erne, har mange identificeret den med Pitom (for eksempel Lemche 1998, 56; Van Seters 2001). Problemet er imidlertid, at udgravningerne har vist, at der ingen beboelse var på stedet i Det Nye Riges tid. Efter en byggefase i Hyksos-perioden var der en langvarig pause, og først i det 7.-6. århundrede blev det atter bebygget (og kaldt *per-Itum*). Pitom tages derfor som en bekræftelse af, at Exodus i virkeligheden har rod i det 1. årtusindes Israel (Redford 1992, 451; Lemche 1998; Van Seters 2001).

Egyptiske kilder viser imidlertid klart, at der var et Pitom i wadi Tumilat i Det Nye Riges tid. En anden mulighed kan være *Tell er-Retabeh*, der ligger vest for *Tell el-Mashkuta* (Kitchen 1998, 76; Hoffmeier 2005, 58-65). Her fandt Hans Goedicke adskillige bygningsrester fra Det Nye Riges tid, herunder tre lag fra det tidlige 18. dynasti (strata 8-10) og en større ombygningsfase på Ramses II's tid (stratum 4). Det ældste lag (stratum

11) synes at være fra Anden Mellempæriode (Hoffmeier 2005, 59-60).

Meget er endnu uklart, når det gælder Pitom. Identifikationen med *Tell er-Retabeh* er nærliggende; men den er endnu ikke sikret.

7. Begyndelsen på trældommen

Ifølge Ex 1,8 begyndte israelitternes plagsomme hoveri, da der kom en ny konge over Egypten. Denne notits dækker næppe over et generationsskifte, men snarere et dynastiskifte.

Wood foreslår, at formuleringen kunne sigte til Hyksos' ankomst og magtovertagelse omkring midten af det 17. århundrede f.Kr. (Wood 2003, 257-58). Langt mere sandsynligt er det dog, at dynastiskiftet og den deraf følgende ændring af israelitternes sociale status har at gøre med fordrivelsen af Hyksos omkring 1540 og det nye 18. dynastis stærke bestræbelser på at udbygge Avaris (Sarna 1988, 38; Walton 2003, 263). Det forekommer ikke indlysende, hvorfor ét semitisk befolkningselement, som netop har etableret sig, skulle opfatte et andet befolkningselement med samme kulturelle baggrund og sprog som potentielle fjender. Begrundelsen for at tvinge israelitterne ind under tvangsarbejdet er frygten for, at de kunne gøre fælles sag med det nye dynastis fjender (1,9). Det 18. dynasti havde vundet kontrollen over Nildeltaet tilbage ved langvarig militær kamp, og de satte store bygearbejder i gang (Bietak 2005, 13). Det er derfor en sandsynlig baggrund for Ex 1,8-11.

Trældommens indledende fase begyndte med opførelsen af kongelige "forrådsbyer", עָרֵי מִסְכָּנוֹת *arê misk'nôt* (Ex 1,11). Det samme ord anvendes i 1 Kong 9,19 og 2 Krøn 17,12 om regionale centre med kongelige pakhuse til støtte for paladser og administration. I Det Nye Rige opførtes talrige steder i Egypten omfattende magasinfaci-

liteter, alle bygget af teglsten, i forbindelse med templer og paladser (Hoffmeier 1997a, 116). Det synes nærliggende at henføre "forrådsbyerne" til sådanne byarealer med pakhuse.

8. Tidspunktet for Exodus

Er exodus på nogen måde en historisk hændelse, kommer to mulige tidspunkter på tale: Enten cirka 1450 f.Kr. ("den tidlige datering") eller cirka 1260-40 f.Kr. ("den sene datering").⁴²

8.1 Den tidlige datering

En datering af udvandringen til 1400-1450 f.Kr. bygger først og fremmest på den indre bibelske kronologi. Ifølge 1 Kong 6,1 lægger Salomon grundstenen til sit tempelbyggeri i det 480. år efter udvandringen. Da vi kan datere denne hændelse ret præcist til 966-67 f.Kr., indebærer det, at udvandringen har fundet sted omkring 1450. Dette støttes af Dom 11,26. Desuden oplister 1 Krøn 6,18-23 hele 18 generationer af levitter mellem ørkenvandringen og Davids gudstjenestereformer. Hvis en generation gennemsnitligt har levet 25 år, vil det give en samlet periode på ca. 450 år.

Med andre ord giver Det Gamle Testamente tre af hinanden uafhængige dateringer af udvandringen. Alle leder tilbage til den samme periode. Udvandringen må derfor sættes til cirka 1450 f.Kr., måske 1410, hvis Septuagintas læsemåde i 1 Kong 6,1⁴³ er troværdig.

8.2 Den sene datering

Grundlaget for den sene datering af udvandringen er især forekomsten af navnet Ramses i Ex 1,11 og 12,37 (Alberty 1994, 44; Kitchen 2003, 309-10; Hoffmeier 2007c, 231-33). Dette er navnet på Ramses II's store by, som var genstand for en voldsom

byggeaktivitet i hans 66-årige regeringstid, men hvor dette navn glider af brug efter 1070.

Desuden antages det ofte, at en udvandring omkring 1260 simpelthen passer bedre arkæologisk set. Dels var Ramses ubetinget den største by i samtiden (Sarna 1988, 38-39), og dels peger det arkæologiske billede af Senbronzens afslutning i Kana'an på en indvandring omkring 1230-20 f.Kr. (Sarna 1988, 52; Dever 1997). Hasor falder omkring 1230, og forekomsten af en lang række nye landsbyer i Bjerglandet kan tolkes som et nedslag af israelitternes ankomst.

Den tidlige datering afvises, fordi de 480 år i 1 Kong 6,1 kan forklares som 12 generationer gange 40 år (Kitchen 2003, 307-08). Det virkelige tidsspænd vil da være 12 x 25 år = cirka 300 år. Desuden havde Tutmoses III og Amenhotep II så mange felttog op i Kana'an, at exodus umuligt kan have fundet sted under dem. Først ved slutningen af Ramses II's tid var Egyptens indflydelse svækket så meget, at en indvandring ville være tænkelig (Sarna 1988, 36).

8.3 Den sene daterings vanskeligheder

Ingen af dateringerne er uden problemer. Trods den overvældende konsensus for den sene datering, vil jeg mene, at den tidlige datering giver de færreste problemer, set ud fra den bibelske tekst og vor nuværende viden om Egyptens historie.

De nyeste undersøgelser på *Tell el-Dab'a* fremviser et stort og omfattende paladsanlæg fra 1500-1420 f.Kr. med tilhørende administrative kvarterer. Den bibelske skildring af exodus kræver, at Moses og Aron havde umiddelbar og direkte adgang til farao. Dette var tidligere en vanskelighed for den tidlige datering; men dette viser sig nu absolut muligt. Et gravmaleri i Ken-Amūns grav i Theben afslører, at den unge Amen-

hotep II havde sin opvækst i *Peru-nefer*⁴⁴, hvilket betyder, at hoffet har opholdt sig der i lange perioder.

Den bibelske kronologi peger entydigt på det 15. århundrede f.Kr. og støttes af, at der er tale om tre selvstændige kronologiske angivelser. De forskellige forsøg på at omtolke de 480 år i 1 Kong 6,1 (jf. Kitchen 2003, 307) forekommer søgte. Når Ex 1,11 anvender navnet "Ramses", kan der være tale om en senere tids navnejustering, ligesom det er tilfældet i Gn 47,11.⁴⁵

Den sene datering giver nogle åbenlyse vanskeligheder i forhold til den samlede beretning i Exodus: Ex 1,11 tolkes ofte som et indicium på trældommens kulmination og dermed, at Ramses II må være trældommens farao. Men arbejdet på forrådsbyerne indvarsler *begyndelsen* på trældommen, ikke kulminationen. Senere følger adskillige stressmaksimerende tiltag for at mindske befolkningstilvæksten, hvorefter Moses fødes under det dystre klimaks på hoveriet (Ex 1,12-2,4). Moses er 80 år, da han konfronterer farao med ønsket om udrejse (Ex 7,7). Toppunktet i trældommen skulle således indtræffe 80 år tidligere; men i perioden 1420-1300 f.Kr. var der absolut ingen offentlige byggerier, ligesom ingen af Ramses II's forgængere regerede i "lang tid" (Ex 2,23).

Dertil kommer, at betegnelsen "forrådsbyer" i Ex 1,11 passer dårligt med opførelsen af en ny regional *hovedstad*, den daværende verdens største by. Derimod giver den mening som beskrivelse af mindre, men strategisk velplacerede magasinbyer til militære formål.

8.3.1 Erobringen af Kana'ans byer

Ved den sene datering befinder vi os i Senbronz II-periodens slutning (1250-1177 f.Kr.). Det giver dog store problemer i forhold til Josvabogens skildring af, at israelitterne

ødelægger tre byer i Kana'an i forbindelse med indvandringen. Problemet er, at dels eksisterer Jeriko og Aj ikke i Senbronze II overhovedet; Jeriko er der kun som en kortvarig, lille ubefæstet bebyggelse omkring 1350 f.Kr. Dels ses alle de byer, som israelitterne ifølge Dom 1 *ikke* var i stand til at erobre, netop at være ødelagte omkring 1200 f.Kr. Endelig stemmer beskrivelsen af byerne som værende store og stærkt befæstede (jf. Num 13,28) ikke med byerne ved Senbronzetiderens afslutning.

Ved en indvandring omkring 1400-1380 f.Kr. ser billedet helt anderledes ud: Jeriko bliver totalt ødelagt ved brand netop på dette tidspunkt. Hvis *Khirbet el-Maqatir* er det bibelske Aj, bliver den ødelagt ved brand på samme tid (Wood 2003, 262-68; Vang 2008). De store byer i Dom 1 synes ikke at være berørt af omvæltningerne omkring 1400 f.Kr., ligesom den generelle karakteristika af de fleste byer som stærkt befæstede passer med Kana'ans byer frem til ca. 1400 f.Kr., men ikke derefter (jf. Fritz 1996, 118).

Problemet for den tidlige datering er Hasors fald (jf. Jos 11,10). Der er endnu ikke fremlagt sikre belæg for, at Hasor blev ødelagt ved brand omkring 1400 f.Kr., 160-70 år før dets definitive fald omkring 1230 (imod Wood 2003, 268-69).⁴⁶

8.4 Udvandringens farao?

Hvis exodus-faraoen ikke er Ramses II, som tilhængerne af den sene datering antager, er der da en mulig kandidat i det tidlige 18. dynasti? En mulighed kan være farao Amenhotep II (1427-1401 f.Kr.; Wood 2008, 103-07). Hans forgænger, Tutmoses III, regerede meget længe. Selv havde han sin opvækst i *Peru-nefer* (det senere Ramses). Samtidige inskriptioner fremstiller ham som usædvanligt selvhævdende, væsentligt over sædvanlig faraonisk standard. Det kan forklare, hvorfor farao pure nægtede

at give israelitterne fri til religiøse formål, selv om i al fald det senere 19. dynasti var meget mere villigt til det. Hvis exodus fandt sted under Amenhotep II, kan det også forklare, hvorfor det store, veludsmykkede Tutmoside-paladskompleks blev opgivet, og bygningerne fik lov at forfalde, skønt byens strategiske fortrin var uændrede.

8.5 Konklusion

De, som finder, at beretningen i Exodus er et sent litterært værk, vil betragte ovenstående overvejelser om dateringen af exodus som spildt energi. Men ser man en nær sammenhæng mellem skildringen af udvandringen i Det Gamle Testamente og det indirekte billede, som de egyptiske kilder giver, bliver spørgsmålet om udvandringens hvornår afgørende. Den tidlige datering (omkring 1450-30 f.Kr.) løser langt fra alle problemer.⁴⁷ Men den er mulig ud fra vort nuværende kendskab til Egyptens historie, og den giver efter min bedømmelse de færreste problemer i forhold til den overordnede skildring i Exodus og i forhold til det arkæologiske billede i Senbronzen, ikke mindst vedrørende Jeriko.

9. Det store antal mennesker

Et vers rejser umiddelbart akutte problemer for dem, som vil tillægge Exodus historisk validitet: Ifølge Ex 12,37 må mere end to millioner mennesker have forladt Egypten. Dette tal er imidlertid urealistisk højt. For det første giver det vanskeligheder i forhold til Ex 23,29-30 og Dt 7,7b. For det andet melder der sig påtagelige vanskeligheder af fysisk art: En gruppe på over to millioner mennesker på vandring vil medføre en 400 km lang kolonne af mennesker (hvis de vandrer i geledder a 10 personer med to meter mellem hvert geled). For en række forskere er dette vers et klart indicium på, at Exodus ikke kan opfattes som

en teologisk traktat, der afspejler erindring om faktuelle historiske hændelser (Redford 1992, 408; Lemche 2008, 156).

9.1 Forsøg på løsninger

De forskellige forsøg på at løse dette dilemma kan deles i to grupper: (1) Der kan være tale om en *fejllæsning* af det uvokaliserede hebraiske ord אֵלֶּף , 'lf, hvor ordet oprindeligt har betegnet en 'alluf, ("leder"), en 'elef ("klanenhed") eller en 'elef ("kampenhed"), og hvor man i løbet af tekstoverleveringen er kommet til at læse 'elef ("tusinde") i stedet (Kitchen 2003, 264f; Hoffmeier 2005, 153-59). (2) De store tal ved exodus (og andre episoder i Det Gamle Testamente) er udtryk for et særligt litterært fænomen i Nærorienten, kaldet *numerisk overdrivelse* (Fouts 2003).

Teorien om numerisk overdrivelse kan kritiseres (Hoffmeier 2005, 157), og teorien om fejllæsning er vanskelig at godtgøre tekstkritisk. En mere enkel løsning er forslået for nylig af Peter Briggs. En 'elef havde måske oprindeligt ikke talværdien 1000 som i senere hebraisk, men en væsentligt lavere værdi. Ud fra studier af byen Ajs faktiske størrelse som beskrevet i Jos 7-8 og 10,2, hvor den er meget mindre end Gibeon, når han frem til, at en 'elef på Josvas tid kan have haft en numerisk værdi på cirka 100 (Briggs 2005, 172-75). Omsat til Ex 12,37 betyder det, at de seks hundrede 'elef fodfolk har svaret til ca. 60.000 mand + familier. Det er stadigvæk et højt antal, men dog langt mere realistisk.

NOTER

- 1 For en oversigt over den ældre forskning, se Hoffmeier 1997a, kapitel 1.
- 2 Se *Politikken* lørdag den 8. juli 2006: "De graver i Bibelens fundament".
- 3 Det antikke Egyptens historie deles gerne ind i bestemte perioder eller epoker. I vor sammenhæng er følgende perioder vigtige:

10. Konklusion

Den eneste direkte kilde til Israels udvandring fra Egypten er Exodus. Ved at inddrage al præsentisk viden om forholdene i Egypten i Det Nye Riges tid viser det sig, at den tidshistoriske horisont for Israels ophold i Egypten og dets exodus er skildret ganske præcist. Forfatteren synes at have haft førstehåndsviden om forholdene for udenlandske slaver i statslige projekter. Exodus-ruten begynder at kunne indpasses i vor viden om de geografiske forhold i det 18. og 19. dynasti. Skildringen rummer en række specifikke egyptiske træk. Og byen *Peru-nefer*/Ramses viser, hvordan den blev udbygget i begyndelsen af det 18. dynasti, mens det kongelige paladsområde pludseligt opgives omkring år 1400. Meget tyder således på, at skriftet Exodus gengiver faktisk historisk erindring samtidig med dets klare teologiske sigte. Med vores aktuelle viden om de arkæologiske forhold i Kana'an og i Egypten synes den tidlige datering af exodus at give de færreste vanskeligheder.

Exodus som skildret i Det Gamle Testamente er på ingen måde bevist. Det mirakuløse element unddrager sig enhver historisk analyse, og det historiske materiale er stadig åbent for tolkning i forskellig retning. Men den nyeste arkæologiske viden synes at antyde, at Exodus' skildring af udvandringen er anbragt i den rette *kontekst*, i den rette *periode*, på de rette *geografiske lokaliteter* og under de rette *omstændigheder*. Fremtidig forskning vil vise, om dette indtryk vil blive svækket eller forstærket.

Det Mellemste Riges tid	2106-1786 f.Kr. (ca.)	
11.-12. dynasti		
Anden mellemtid	1786-1540 f.Kr. (ca.)	13.-17. dynasti
Hyksos	1660-1540 (ca.)	
Det Nye Riges tid	1540-1069 f.Kr.	18.-20. dynasti
18. dynasti	1540-1295 f.Kr.	
19. dynasti	1295-1186 f.Kr.	

20. dynasti	1186-1069 f.Kr.	
Tredje mellemtid	1069-30 f.Kr.	21.-30. dynasti

Dateringen af Egyptens historie i det 2. årtusinde ligger endnu ikke fuldstændig fast, da der mangler synkroniseringer med entydigt daterbare forhold uden for Egypten. De her angivne årstal følger den såkaldt "lave kronologi" (se Kitchen 1996; 2002), som for tiden nyder tilslutning fra de fleste forskere. Enkelte forskere vil dog foretrække at hæve dateringerne for Det Nye Riges vedkommende med cirka 11 år ("mellem kronologi"; se nærmere hos Kuhrt 1995, 185-86). Tidligere var den såkaldt "høje kronologi" den foretrukne (med yderligere 14 år lagt til); men den følges af kun ganske få i dag (for eksempel Petrovich 2006).

En komplicerende faktor er tillige Thera-vulkanens ødelæggende udbrud. Aske og pimpsten fra Thera-eksplosionen er fundet i lagene fra det tidlige 18. dynastis tid i deltaet, hvoraf følger, at vulkanen havde sit udbrud cirka 1500 f.Kr. Geofysikere fra blandt andet Aarhus Universitet siger imidlertid, at C-14-analyser af oliventræ på Santorini viser, at udbruddet fandt sted op til 125 år tidligere, cirka 1625 f.Kr. De to "leje", egyptologerne og naturvidenskabsfolkene, beskylder gensidigt hinanden for at tage fejl, jf. Balter 2006. Der er derfor stadig en vis usikkerhed om dateringen af Det Nye Riges tid og dermed også de forudgående epoker.

- 4 Fragmentet af kileskriftbrevet blev fundet i foråret 2009 og dateres til ca. 1600 f.Kr. Se pressemeddelelse af 25. maj 2009 fra det egyptologiske institut ved universitetet i Wien: [http://public.univie.ac.at/index.php?id=6576&no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=9759](http://public.univie.ac.at/index.php?id=6576&no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=9759) (set den 10.juli 2009).
- 5 Selve betegnelsen "faraos" betyder "det store hus", og blev anvendt som et tilnavn for kongen fra tidligt i det 18. dynasti (cirka 1500 f.Kr.) og fremefter; jf. Hoffmeier 1997a, 87.
- 6 Se John A. Wilsons oversættelse i J. B. Pritchard (red.), *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton: Princeton University Press 1969, 376-78.
- 7 Yurco redegør for, hvordan forskningen i mange år nærmest overså Merneftas sejrstele som følge af dens stærke poetiske stil

og mange overdrivelser. I de senere år er der imidlertid sket en revurdering af stelens historiografiske betydning, fordi dens udsagn om Merneftas militære kampagner er blevet bekræftet (Yurco 1997, 27-29).

- 8 Informationerne i Exodus om indretningen af ørkenhelligdommen (Ex 25-27) opfattes af mange som værende anakronistiske i den forstand, at teksten skulle afspejle den eftereksiltske periodes *forestillinger* om helligdommen. Kitchen har imidlertid sandsynliggjort, at tabernaklets opbygning, genstande og materialer har tydelige paralleller i det 2. årtusindes Egypten, jf. Kitchen 1998, 93-96; 2003, 275-83.
- 9 En geografisk notits som "vejen til filistrenes land" (Ex 13,17; jf. 23,31) giver bedst mening efter filistrenes bosættelse omkring Gaza cirka 1177 f.Kr. (faraos Ramses III's 8. regeringsår). Den kan tolkes som en frase fra det 12.-10 årh., som kan have erstattet et tidligere, ikke længere brugt udtryk. Sproglig opdatering er ikke det samme som anakronisme.
- 10 Det er Qumranhåndskriftet 4QEx-Levf (= 4Q17), jf. Millard 2000, 55.
- 11 Proto-massoretisk: Den hebraiske teksttype, som massoreterne (jødiske skriftlærde, der virkede fra det 6.-9. årh. e.Kr.) overtog.
- 12 Den præ-samaritanske teksttype til Pentateuken (skrevet på hebraisk) har de samme tekstlige og sproglige karakteristika som den samaritanske Pentateuk, men har ikke dennes særlige samaritanske teologi.
- 13 Alle forskere med egyptologisk ekspertise er enige om, at termen *ysry3r//l* er identisk med hebraisk "Israel" (Hasel 2008, 49).
- 14 "Harru" er betegnelse for den sydlige del af det syriske område.
- 15 Citeret efter Hoffmeier 1997a, 28. Denne korte passage fremkalder stadig voldsom diskussion, se Hoffmeier 1997a, 27-31 og Hasel 2008.
- 16 Hoffmeier overvejer, om den anormale brug af hankøn her indikerer, at Israel har været opfattet som et mandnavn (1997a, 28 n. 24).
- 17 Janoam bliver ofte identificeret med *Tell el-Ubeidiya* 3 km syd for Genesareth sø (Hoffmeier 1997a, 29). En anden mulighed er *Tell en-Na'am* lidt længere mod vest (Hasel 2008, 51).
- 18 Yurco har påvist, hvordan fire kampscener

- på østvæggen i Cour de la Cachette i Karnak-templet stammer fra farao Merneftas tid og fremstiller hans kamp mod de tre byer i Kana'an og mod Israel (Yurco 1997). De fleste egyptologer accepterer Yurcos tolkning (jf. Kitchen 1998, 86; Hoffmeier 2005, 244-45).
- 19 Stelens påstand om, at Israel skulle være blevet tilintetgjort af Merneftas hær, tolkes gerne som en traditionel overdrivelse, typisk for egyptiske sejrberetninger.
- 20 Følgende bygger på Hoffmeier 1997a, 52-69; Kitchen 1998, 88.
- 21 På egyptisk: *heqa khasewet*, "fremmede herskere". For nærmere om Hyksos, se Kuhrt 1995, 173-82.
- 22 For dette stednavns egyptiske baggrund, se Hoffmeier 1997a, 121-22.
- 23 Se nærmere referencer hos Kitchen 1976; Kitchen 1992, 704; Hoffmeier 1997a, 112-16; Kitchen 2003, 247.
- 24 En gengivelse af dette velkendte gravmaleri kan ses blandt andet i Hoffmeier 2007a, 32.
- 25 Se Hoffmeier 2007a, 36 for gengivelse af et gravmaleri.
- 26 Se Benjamin Fosters oversættelse i *The Context of Scripture. Vol. I*, W.W. Hallo & L. Lawson Younger (red.), Leiden: Brill 2003, 461.
- 27 Også kaldet Via Maris. I Ex 13,17 bliver denne rute betegnet som "vejen til filistrenes land".
- 28 Se kort over byen og de mange udgravningsområder i Bietak & Forstner-Müller 2005, 66.
- 29 Jf. til det følgende også udgravningens website, "Tell el-Dab'a": http://www.auaris.at/html/history_en.html, læst den 10. juli 2009.
- 30 En del af landsbyen viser så særprægede levninger i form af et hus og en grav tilhørende en fornem standsperson midt i en kontekst af simple hyrdebebyggelser, at Wood spekulerer på, om det kan have forbindelse til Jakobsfamiliens bosættelse i "landet Ramses" (Wood 2003, 261-62).
- 31 På egyptisk: *Hatwaret*, som udtales: *Hawara* = Avaris. Navnet betyder "Huset-af-det (kongelige)-distrikt".
- 32 Ifølge Wikipedia under "Pi-Ramesses".
- 33 *Peru-nefer* betyder "Glad-rejse" (Wood 2003, 260). Følgende bygger på Bietak 2005 og Bietak & Forstner-Müller 2005; 2006; 2007.
- 34 Bietak og Forstner-Müller 2005, 89. Rummenes indretning minder om tilsvarende kulturrum i templer og paladser.
- 35 Illustrationer heraf kan ses i Bietak 2005, 16.
- 36 Indtil for nyligt mente mange, at der var en tydelig *kløft* i bebyggelsen af Avaris mellem Hyksos' fald omkring 1540 f.Kr. og farao Horemhebs tid omkring 1310 f.Kr., altså i hele det 18. dynastis tid. F.eks. siger Dever, at byen var "deserted throughout the New Kingdom after its destruction" (1997, 71); jf. Currid 1997, 128; Dever 2003, 14. Dette må nu revideres.
- 37 "Eine Seuche, wie sie für Auaris im ausgehenden Mittleren Reich belegt ist, und in später Überlieferung eine Assoziation mit Auaris möglich macht, scheint eine wahrscheinliche Lösung des Problems zu sein, die jedoch einstweilen nicht beweisbar ist" (Bietak & Forstner-Müller 2005, 95).
- 38 Til det følgende, se Kitchen 1998, 70-71. 80-82; Kitchen 2003, 255-56; Hoffmeier 2005, 57-58; 2008a, 111-12.
- 39 Navnet betyder "Ramses' bolig".
- 40 Tilhængere af teorien om, at Exodus skulle være skrevet i det 6. til 4. årh. f.Kr. hævder gerne, at Det Gamle Testamente rent faktisk stedfæster byen Ramses i Tanis/Soan, med henvisning til Ps 78,12.48 (for eksempel Bietak 1987, 166; Lemche 1998, 56-57; Bar-mash 2003). Men vendingen "Soans slette", som Ps 78 har, er ikke det samme som selve byen Soan. Hvis beretningen i Ex 1-12 skulle have fået sin endelige skikkelse i det 6.-4. århundrede, hvorfor bruger den så ikke det samtidige navn Soan, som flere af profeterne bruger (Hoffmeier 2005, 56-57)? Det må ikke overses, at Pentateuken faktisk kender lokaliteten "Soan" (jf. Num 13,22), men aldrig jævnfører den med byen Ramses.
- 41 I modsætning til Ramses nævnes Pitom alene i forbindelse med hoveriets begyndelse, ikke med udvandringen.
- 42 Enkelte har foreslået en exodus efter 1200 f.Kr., jf. Malamut 1997.
- 43 Hele Septuaginta, bortset fra den lucianske recension, har "440" i stedet for "480".
- 44 Se Davies 1930, plate XI, og den tilhørende beskrivelse på side 19-20.
- 45 Det Gamle Testamente rummer en del eksempler på sådanne sproglige opdateringer af stednavne, for eksempel Betel i stedet for Luz (Gn 28,19), Dan i stedet for det tidligere

- Lajish (Gn 14,14). Jf. diskussionen mellem Hoffmeier og Wood (Hoffmeier 2007c; Wood 2007).
- 46 En anden vanskelighed er afstanden i tid mellem israelitternes indvandring 1400-1380 f.Kr. og omtalen af Israel på Merneftas sejrstele 1209 f.Kr. At et folks indvandring ikke behøver at efterlade sig synlige arkæologiske spor, men kun kan godtgøres ud fra tekster, har Millard givet et klart eksempel på (Millard 2004).
- 47 For eksempel er spørgsmålet om relationen mellem ”hebræerne” og de *habiru*, som egyptiske kilder omtaler fra tid til anden, ikke blevet drøftet.

LITTERATUR

- Albertz, Rainer 1994: *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period: Vol. I*, Louisville: Westminster John Knox.
- Balter, Michael 2006: “New Carbon Dates Support Revised History of Ancient Mediterranean”, *Science* 312 (28. april 2006), 508-09.
- Barmash, Pamela 2003: Anmeldelse af P. Galpaz-Feller, *יציאת מצרים* (2002), *Journal of Biblical Literature* 123, 751-53.
- Bietak, Manfred 1987: “Comments on Exodus”, i *Egypt, Israel, Sinai: Archaeological and Historical Relationships in the Biblical Period*, A.F. Rainey (red.), Tel Aviv: Tel Aviv University: 163-71.
- Bietak, Manfred 2005: “The Tuthmoside stronghold of Perunefer”, *Egyptian Archaeology* 26, 13-17.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2005: “Ausgrabung eines Palastbezirkes der Tuthmosidenzeit bei ‘Ezbet Helmi/Tell el-Dab’a, Vorbericht für Herbst 2004 und Frühjahr 2005“, *Egypt and the Levant* 15, 65-100.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2006: „Eine palatiale Anlage der frühen Hyksoszeit (Areal F/II). Vorläufige Ergebnisse der Grabungskampagne 2006 in Tell el-Dab’a, *Egypt and the Levant* 16, 61-76.
- Bietak, Manfred & Irene Forstner-Müller 2007: „Ausgrabung eines Palastbezirkes der Tuthmosidenzeit bei ‘Ezbet Helmi/Tell el-Dab’a, Vorbericht für das Frühjahr 2007, *Egypt and the Levant* 17, 3-58.
- Briggs, Peter 2005: „Testing the Factuality of the Conquest of Ai Narrative in the Book of Joshua”, i: *Beyond the Jordan: Studies in Honor of W. Harold Mare*, G.A. Carnagey, Sr., G. Carnagey, Jr. & K.N. Schoville (red.), Eugene: Wipf & Stock Publishers, 157-96.
- Currid, John D. 1997: *Ancient Egypt and the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Book House.
- Davies, Norman de Garis 1930: *The Tomb of Ken-Amūn at Thebes. Vol. I*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Dever, William G. 1997: “Is There Any Archaeological Evidence for the Exodus?”, i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns: 67-86.
- Dever, William G. 2003: *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come From?*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Finkelstein, Israel & Neil Asher Silberman 2002: *The Bible Unearthed: Archaeology’s New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, London: Simon & Schuster.
- Forstner-Müller, Irene, et al. 2008: “Preliminary Report on the Geophysical Survey at Tell

- el-Dab'a/Qantir in Spring 2008", *Egypt and the Levant* 18, 87-106.
- Fouts, David M. 2003: "The Incredible Numbers of the Hebrew Kings", i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, D.M. Howard, Jr., & M.A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel Publications: 283-99.
- Frerichs, Ernest S. & Leonard H. Lesko (red.), 1997: *Exodus: The Egyptian Evidence*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Fritz, Volkmar 1996: *An Introduction to Biblical Archaeology*, Journal for the Study of Old Testament. Supplement Series 172, Sheffield: Sheffield Academic Press 1996.
- Hasel, Michael G. 2008: "Merenptah's Reference to Israel: Critical Issues for the Origin of Israel", i *Critical Issues in Early Israelite History*, R.S. Hess, G.A. Klingbeil & P.J. Ray (red.), Winona Lake: Eisenbrauns 2008, 47-59.
- Hoffmeier, James K. 1997a: *Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmeier, James K. 1997b: "The Evangelical Contribution to Understanding the (Early) History of Ancient Israel in Recent Scholarship", *Bulletin for Biblical Research* 7, 77-90.
- Hoffmeier, James K. 2004: "Aspects of Egyptian Foreign Policy in the 18th Dynasty in Western Asia and Nubia", i *Egypt, Israel, and the Ancient Mediterranean World: Studies in Honor of Donald B. Redford*, G.N. Knoppers & A. Hirsch (red.), Leiden: Brill: 121-41.
- Hoffmeier, James K. 2005: *Ancient Israel in Sinai: The Evidence for the Authenticity of the Wilderness Tradition*, Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmeier, James K. 2007a: "Out of Egypt: The Archaeological Context of the Exodus", *Biblical Archaeology Review* 33/1, 30-41.77.
- Hoffmeier, James K. 2007b: "Rameses of the Exodus Narratives is the 13th Century B.C. Royal Ramesside Residence", *Trinity Journal* 28, 1-9.
- Hoffmeier, James K. 2007c: "What Is the Biblical Date for the Exodus? A Response to Bryant Wood", *Journal of the Evangelical Theological Society* 50, 225-47.
- Hoffmeier, James K. 2008a: "Major Geographical Issues in the Accounts of the Exodus: The Pitfalls and Promises of Site Identification in Egypt", i: *Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?*, D.I. Block (red.), Nashville: B&H Publishing Group, 97-129.
- Hoffmeier, James K. 2008b: "The Search for Migdol of the New Kingdom and Exodus 14:2: An Update", *Buried History* 44, 3-12.
- Kitchen, Kenneth A. 1976: "From the Brickfields of Egypt", *Tyndale Bulletin* 27, 137-47.
- Kitchen, Kenneth A. 1982: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*, Warminster: Aris & Phillips 1982.
- Kitchen, Kenneth A. 1992: "Exodus, The", i: *Anchor Bible Dictionary* Vol. 2, New York: Doubleday, 700-08.
- Kitchen, Kenneth A. 1996: "The Historical Chronology of Ancient Egypt, a Current Assessment", *Acta Archaeologica* 67, 1-13.
- Kitchen, Kenneth A. 1998: "Egyptians and Hebrews, from Ra'amses to Jericho", i: *The Origin of Early Israel – Current Debate: Biblical, Historical and Archaeological Perspectives*, S. Ahituv og E.D. Oren (red.), Beer-Sheva: Ben-Gurion University of the Negev Press (Beer-Sheva 12), 65-131.
- Kitchen, Kenneth A. 2002: "Ancient Egyptian Chronology for Aegeanists", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2, 5-12.

- Kitchen, Kenneth A. 2003: *On the Reliability of the Old Testament*, Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Kuhr, Amélie 1995: *The Ancient Near East c. 3000-330 BC. Volume One*, London: Routledge.
- Lemche, Niels Peter 1998: *Prelude to Israel's Past: Background and Beginnings of Israelite History and Identity*, Peabody: Hendrickson Publishers.
- Lemche, Niels Peter 2008: *Det Gamle Testamente mellem teologi og historie. Den historisk-kritiske bibelforskningens storhed og fald*, København: ANIS 2008.
- Malamat, Abraham 1997: "The Exodus: Egyptian Analogies", i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns, 15-26.
- Millard, Alan 2000: "How Reliable Is Exodus?", *Biblical Archaeology Review* 26/4, 50-57.
- Millard, Alan 2004: "Amorites and Israelites: Invisible Invaders - Modern Expectation and Ancient Reality", i: *The Future of Biblical Archaeology: Reassessing Methodologies and Assumptions*, J.K. Hoffmeier & A. Millard (red.), Grand Rapids: William B. Eerdmans, 148-160.
- Petrovich, Douglas 2006: "Amenhotep II and the Historicity of the Exodus-Pharaoh", *The Master's Seminary Journal* 17, 81-110.
- Propp, William H. 1999: *Exodus 1-18* (The Anchor Bible 2), New York: Doubleday.
- Redford, Donald B. 1992: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, Princeton: Princeton University Press.
- Sarna, Nahum 1988: "Israel in Egypt: The Egyptian Sojourn and the Exodus", i: *Ancient Israel: A Short History from Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, H. Shanks (red.), Washington: The Biblical Archaeological Society 1988, 31-52.
- Satterthwaite, Philip E. & J. Gordon McConville 2007. *Exploring the Old Testament: A Guide to the Historical Books*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press.
- Stieglitz, Robert R. 1999: "The Lowdown on the Riffraff", *Bible Review* 15, 30-33.54.
- Tronchère, Hervé, et al. 2008: «Geoarchaeology of Avaris: First Results», *Egypt and the Levant* 18, 327-39.
- Van Seters, John 2001: "The Geography of the Exodus", i: *The Land That I Will Show You: Essays on the History and Archaeology of the Ancient Near East in Honour of J. Maxwell Miller*, J.A. Dearman & M.P. Graham (red.), Sheffield: JSOT Press 2001, 255-76.
- Vang, Carsten 2008: "Aj – på jagt efter en bibelsk by", *TEL* 19/2 (2008), 3-9.
- Walke, Bruce K. 1992: "Samaritan Pentateuch", i: *Anchor Bible Dictionary* Vol. 5, New York: Doubleday, 932-40.
- Walton, John 2003: "Exodus, Date of", i: *Dictionary of the Old Testament: Pentateuch*, Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 258-72.
- Wood, Bryant G. 2003: "From Ramesses to Shiloh: Archaeological Discoveries Bearing on the Exodus–Judges Period", i: *Giving the Sense: Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, D.M. Howard, Jr., & M.A. Grisanti (red.), Grand Rapids: Kregel Publications, 256-82.
- Wood, Bryant G. 2005: "The Rise and Fall of the 13th-Century Exodus-Conquest Theory", *Journal of the Evangelical Theological Society* 48, 475-89.
- Wood, Bryant G. 2007: "The Biblical Date for the Exodus Is 1446 BC: A Response to James Hoffmeier", *Journal of the Evangelical Theological Society* 50, 249-58.
- Wood, Bryant G. 2008: "Recent Research on the Date and Setting of the Exodus", *Bible and*

Spade 21, 97-108.

Yurco, Frank J. 1997: "Merenptah's Canaanite Campaign and Israel's Origins", i: *Exodus: The Egyptian Evidence*, E.S. Frerichs & L.H. Lesko (red.), Winona Lake: Eisenbrauns, 27-55.

FORFATTEROPLYSNING

Lektor i Gammel Testamente

Carsten Vang

Menighedsfakultetet

Katrinebjergvej 75

8200 Århus N

cv@teologi.dk

+45 86 16 66 66 + 16

ISRAELS BOSÆTTELSE

- om generobring af en historisk forpost

Lektor, theol. dr. Nicolai Winther-Nielsen

RESUMÉ: Bosættelsen af Israels Bjergland i dommertiden er et vigtigt emne i den nye israelshistorieforskning. Indtil for få årtier siden antog de fleste forskere, at der fandtes et tidligt Israel med et stammeforbund i denne periode, men i dag har mange bibelforskere helt opgivet dommertidens historicitet. Den nyeste arkæologiske og antropologiske forskning arbejder dog stadig på at tegne et spændende historisk billede af et særligt samfund forud for kongetidens Israel. Artiklen præsenterer den nye bosættelsesproblematik og specielt de helt nye bidrag om Israels tidligste historie i landet inden for de seneste år. På den baggrund introduceres de nye hovedmodeller, som i dag er relevante i forskningsdiskussionen. Derefter vises først, hvordan bibelteksten er kommet meget mere i centrum i de nyeste studier, så vi i dag kan forstå de historiske referencer meget bedre. Dernæst præsenteres de forskellige arkæologiske data af skriftlig art og fra materialkulturen. Endelig introduceres helt nye antropologiske modeller, som synes at kunne tegne et skarpt billede af kulturen hos bosætterne oppe i bjergene, så vi får helt nye vinkler på Israels identitet som folkegruppe og stammekultur.

For blot ti år siden, ved slutningen af et tidligere årtusind, vurderede en af de store evangelikale kommentatorer af Dommerbogen, at "selv forskere som daterer bogen sent anerkender, at fortællingerne om dommerne har rødder i en historisk virkelighed" (Block 1999, 26). Det er svært at genkende i disse år, hvor mange bibelforskere tilslutter sig den israelske arkæolog og hans videnskabsjournalist, Finkelstein og Silberman, når de vurderer at: "Vi vil aldrig kunne få at

vide, i hvilket omfang fortællingerne i Dommerbogen er funderet i autentiske erindringer om lokale helte og landsbykonflikter, der er overleveret hen over århundrederne" (Finkelstein & Silberman 2001, 120). Denne holdning er i vor hjemlige kontekst slået igennem i Lemches lærebog for studiet af Gammel Testamente (Lemche 2008).

Det første årti i det 21. århundrede har dermed for alvor trukket nogle helt nye fronter i forskningen om Israels historie

skarpt op. Når den centrale diskussion går på, om der findes nogen som helst historisk virkelighed bag Bibelens billede af Israels historie, kunne man godt mene, at alle kræfterne i kampen burde bruges på at redde kongetiden historisk (se dette nummers prolegomena). En diskussion om Israels bosættelse i landet på dommertiden kan på den baggrund synes som spild af skønne kræfter, eller som en søndagsskovtur ud til en fremskudt bastion, der længe har ligget i forfald, alt imens generalerne må sætte alle kamptropper ind i skyttegravene på hovedfronten, og hvor der i kampens hede er brug for hele hjemmeværnet.

Alligevel vil vi i det følgende se på Israels bosættelse som et vigtigt forsknings-emne. Det ser ud som om, det er for tidligt at skrive den endelige dødsattest for Israels bosættelse, og det ser i stedet ud til at blive en forpost som "vil være i centrum af forskernes diskussion i en overskuelig fremtid" (Masters 2008, 184). Desuden vurderer Killebrew (2005, 149) at pendulet efter en minimalistisk fase måske svinger tilbage til en mere kontekstuel og integreret tilgang til de bibelske tekster. Vi vil derudover i særlig grad koncentrere os om nye metoder fra det lingvistiske, socialhistoriske og antropologiske felt, hvor der er nye svar på vej. Forskningen er altid på vej, og mens en gammel fæstning får en fuldtræffer, er helt nye forsvarsvåben kørt i stilling. Dermed kan vi indlede en ny fase af kampen for at bruge de bibelske bøger som Josvabogen og Dommerbogen som kildemateriale til en mulig tidlig og autentisk historisk virkelighed.

1. Om en forpost: I kamp om nye positioner

Mosebøgerne slutter fortællingen om et folk på spring ind i landet, og Josvabogen tager denne tråd op og fortæller om indrykningen

i det Kana'an, som Gud havde lovet Israel i eje. Josva gennemfører et angreb ind i det centrale område på akse fra Jeriko over Aj til Gibeon (Jos 6-9) og gennemfører derefter et felttog mod en sydlig bystatskoalition (Jos 10) og en nordlig (Jos 11). Resten af bogen fortæller om hans landfordeling og hans taler til besindelse på Israels religiøse arv. Det følges af den meget anderledes bog, Dommerbogen, som er en fortælling om århundreder med tilbageslag i bosættelse, interne stridigheder og ydre fjender, og Israels mosaiske arv ser ud til at blive alvorligt sekulariseret. Der er ingen statslig samling, men Gud kalder nogle befriere i en række situationer, som er hovedtemaet for Dommerbogens fortællinger.

Dette korte resumé sammenfatter de to bibelske hovedkilder til historien om Israels bosættelse i landet. Det forudsættes, at folket så sig selv som et Israel samlet omkring åbenbaringsteltet, og at der var en vis pan-israelitisk enhed af ideologisk art. Den geografiske betegnelse *fra Dan til Be'ersheba* bruges både i forbindelse med den sidste del af dommertiden og under det forenede rige (1 Sam 3,20; 2 Sam 3,10; 1 Kong 5,5).¹ I den historisk-kritiske metodes velmagtsdage omkring 1970 fulgte de fleste forskere Martin Noths teori om, at der kunne være visse små, autentiske historiske erindringer om et tolvstammeforbund, så Israels ældste historie kunne spores tilbage til det 11. århundrede f.Kr. I dag kan Lemche imidlertid nøjes med med god grund at henvise til denne og andre grundløse teories fald (Lemche 2008, 161-169), og efter de kritiske rekonstruktioners sammenbrud står Lemche tilbage med en fortælling i de bibelske skrifter, men "Israels erobring savner ethvert historisk grundlag" (Lemche 2008, 169).

Det er som svar på denne udfordring, at jeg i det følgende vil inddrage en anden syn-

tese over forskningen og den nye udvikling, som kan være på vej i disse år. Det bedste og mest neutrale navn for mit tema er ”bosættelsen”, for ved at bruge denne betegnelse undgår jeg på forhånd at skulle tage stilling til, om der er tale om en erobring eller en indvandring, og i hvilken forstand det er tilfældet, mens bosættelsen er et fænomen, som alle forskere uanset tolkning vil anerkende. Scenen for dette bosættelsesfænomen var bjergregionerne i området nord for Jerusalem op til det Øvre Galilæa, og det er særligt Samarias Bjergland eller det vestlige Manasses og Efraims stammeområde, som indgår i diskussionen. Tiden er i arkæologiske termer den formative overgangsfase mellem Senbronzen og Tidlig Jernalder, som i faglitteraturen omtales med termerne LB (for *Late Bronze Age*), cirka 1550-1200 f.Kr., og IAI (*Iron Age I*), cirka 1200-970 f.Kr. Med Miller vil jeg betegne Bjerglandets kultur som ”Israels bosættelse” (Miller 2005, 1-2), fordi denne kultur arkæologisk set har en entydig sammenhæng med ”kongetidens Israel”, og fordi den samtidige Merneftas stele kalder dette område Israel (se nedenfor). Den antikke betegnelse *Øvre Retenu* er for speciel, mens *Canaan* netop ikke dækker dette kulturfænomen, og ”Den Palæstinensiske Bosættelse” er en meningsløs, politisk anakronisme.

I det følgende udnyttes potentialet i den aktuelle forskningsdiskurs i en kritik, og jeg vil som Ray undgå en alt for letkøbt identifikation mellem Bibelen og erobringsteorien (Ray 2008, 91). Der er megen inspiration at hente i de nye indlæg om spørgsmålet udgivet af Hess et al. (2008), og man bør notere sig dette værks meget omfattende og ajourførte litteraturlister på 62 sider (Hess et al. 2008, 241-312). Jeg vil gerne anbefale de nye standardstudier af Dever (2003) og Killebrew (2005), men jeg fokuserer selv i særlig grad på de helt nye ansatser hos Mil-

ler (2005) og Faust (2006). Der er desuden et væld af komparativt historisk materiale i de store monografier af Kitchen (2003), Rainey og Notley (2006) og Hess (2007). Endelig har jeg hen over årene bevæget mig igennem bosættelsesproblematikken ad min helt egen rute, og det vil konkretiseres som et bidrag til min dialog med Niels Peter Lemche (Winther-Nielsen 2009). På den baggrund vil jeg her udfolde følgende temaer:

- Jeg vil *sammenfatte tidligere løsninger* fra den gamle skyttegravskrig; derefter se på, hvor vi er nu, og hvor vejen går fremad [afsnit 2]. Jeg har overladt dateringen af erobringen til Carsten Vang, som jeg langt på vej kan tilslutte mig (se Carsten Vangs artikel i dette nummer), om end jeg dog som Provan et al (2003, 131-132) mener, at bevismaterialet er af en sådan beskaffenhed, at begge dateringsmuligheder må holdes åbne.
- Jeg vil tage afsæt i forskning med fokus på *læsning af tekster* som referentielle udtryk for en tekstsituation i det gamle Israel (en diskursverden), som de kanoniske bibelttekster henviser til, og det er en ny og meget vigtig front i studiet af bosættelsesfænomenet [afsnit 3]. Desuden er der også nogle få tekstlige fund fra Israel samt en del komparative tekster med navnemateriale, som kan inddrages i diskussionen [afsnit 4].
- Bosættelsesspørgsmålet kan ikke drøftes uden *tolkning af fund*, men al fornuft må tilsige en ansvarlig forskning stor forsigtighed i dens omgang med endegyldige beviser eller modbeviser ud fra de arkæologiske data. Materialfundene er en slagmark med sin egen logik, fordi arkæologi er en kompliceret videnskabelig tolkningsproces, der ikke blot må opsamle og tolke nye data, men også konstant må rejse nye spørgsmål til teorier. Vi vil

derfor se på fundlokaliteternes vidnesbyrd om erobring og bosættelse [afsnit 5] og på den nye materialkultur i landsbyerne [afsnit 6].

- Hen imod slutningen vil jeg fokusere på *integrering i nye modeller*, og i disse år påkalder to nye antropologiske synteser sig særligt stor opmærksomhed. Det drejer sig dels om et studie af bosættelsens socialhistorie i Robert D. Millers teori om bosættelsernes stammekultur (Miller 2005, se afsnit 5) og Avraham Fausts studie af *etnogenese*, det vil sige et folks eller en gruppes tilblivelse og overlevelse (Faust 2006 – se afsnit 6).

Sammenfattende er mit ærinde således at undersøge, om det er muligt at argumentere for en bosættelse ud fra *status questionis* og den seneste forskningslitteratur, hvis man lytter til udkigsposterne i den standende kamp om bosættelsens historicitet. De gamle skyttegrave vil få forholdsvist lille opmærksomhed, og i stedet vil jeg stille skarpt på den nye tekstfront i analyser af Dommerbogen og Josvabogen, på slagmarkens tekster og bosættelser og på den nye antropologiske strategi. Opgaven er at kaste nyt lys over Israels ”Dark Ages” (Miller 2005, xiii) – en middelalder fordi bosættelsestiden har stået i skyggen af diskussionen om indvandringen/erobringen og kongedømmet, og en ”mørk tid” fordi Bibelen ikke har mange historiepoltiske informationer fra denne periode, men i stedet beskriver perioden åndshistorisk som en moralsk nedgangstid og konkluderer, at enhver gjorde, hvad der passede ham (Dom 21,25).

2. Status questiones: Fra gamle til nye skyttegrave

Igennem de sidste par årtier er det blevet stadigt vanskeligere at forsvare den oprin-

delige udgave af de to store klassiske løsnin-ger i det 20. århundrede; erobrimodellen og indvandringsmodellen. Forskningen er nu langt mere kompleks – eller diffus, om man vil – men den har nok stabiliseret sig i fire klassiske hovedteorier (Killebrew 2005, 181-184),² hvortil dog bør tilføjes en femte model, men den ligger uden for denne undersøgelses emne. De to ældste teorier fra omkring 1925 er stadig repræsenteret i meget grundigt reviderede udgaver af en klassisk amerikansk arkæologisk og en tysk litterærkritisk tilgang, mens de to nyeste modeller er nye omformuleringer af disse gamle positioner, men de forklarer Israels tilblivelse udelukkende på en kana’anæisk baggrund, og den sidste model vil skulle bruge hellenistisk-romersk bosættelseshistorie som forklaringsnøgle.

- (1) Erobringsmodellen: William Foxwell Albright og hans skole ville i 1920’erne forklare erobrimodellen i Josva 1-12 ud fra de arkæologiske ødelæggelseslag fra slutningen af Senbronzen. I dag fokuserer den på, at en begrænset, arkæologisk bevidnet erobring kan dateres til omkring 1400 eller 1200 f.Kr.
- (2) Indvandringsmodellen: Albrecht Alt foreslog i 1925, at seminomadiske stammer vandrede fredeligt ind i landetovre fra Østjordanlandet og hen over århundreder bosatte sig i det folketomme område i Samarias Bjergland. I dag fokuserer hans arvtagere på en indsvi-ning af shasu-nomader i Manasses ter-ritorium.
- (3) Revolutionsmodellen: George E. Mendenhall og enkelte andre antog, at kana’anæiske oprørere startede en mono-teistisk bondeoprør mod deres feudale bystatskonger og flygtede op i Bjerglandet. I dag er den videreført i forskel-lige teorier om befolkningsudflytning til

bjerglandet fra de kana'anæiske byer.

- (4) Småkvægsnomademodellen: Finkelstein sammenfattede mange af resultaterne fra de arkæologiske surveys i Bjerglandet i en teori om, at lokale nomader tilpasser sig de klimatiske forhold og opfører et stort antal bosættelser i Mellebronzen, opgiver dem i Senbronzen, men igen kommer på fode og bygger de mange nye bosættelser i Tidlig Jernalder (Finkelstein 1988).
- (5) Konstruktionsmodellen: Bibelforskere som Niels Peter Lemche ser Bibelens billede af bosættelsen som et fiktivt konstrukt, som skal forklares ud fra jødiske ideologier i 2. og 1. århundrede f.Kr. (Lemche 2008)

Den klassiske erobringmodel var populær i årtier, men måtte falde, fordi forudsætningerne ikke harmonerede med de bibelske kilder, der insisterer på, at Israel ikke nedbrændte andre byer på højene end Hasor (Jos 11,13). Albrights oprindelige teori er derfor et problem i selv, men der er også problemer med de arkæologiske data. Derfor er der formuleret to teorier, en sen datering og en tidlig datering (se tabel 1).

TABEL 1. Tidlig og sen datering af erobringen

Periode	Datering	Byer med ødelæggelseslag
MBIIB	1800-1650	
MBIIC	1650-1550	
LBI	1550-1400	<i>Tidlig datering:</i> Wood Jeriko, Aj (el Makhatir), asor
LBII	1410-1220	<i>Sen datering:</i> Kitchen Bethel, Hasor, Lakish

Den traditionelle sene datering til 1200-tallet ved slutningen af Senbronzen (LBII) repræsenteres stadig af Kitchen, der argumenterer for, at de arkæologiske vidnesbyrd om ødelæggelser kun behøver at

omfatte Jeriko, Aj og Hazor (Kitchen 2003, 163). Han inddrager dog også det første ødelæggelseslag i Lakish stratum VII fra det 13. århundrede som et vidnesbyrd om erobringen (2003, 184), mens udgraveren David Ussishkin selv henviste til det sidste kana'anæiske ødelæggelseslag fra stratum VI i 1175/1150 f.Kr. som et muligt bevis for erobringen. Det sidste massive ødelæggelseslag på Hasor tages som vidnesbyrd om Josvas erobring (Kitchen 2003, 184-185). Resterne fra Jerikos erobring i 1200-tallet er i så fald eroderet, og Aj var blot en udpost (Kitchen 2003, 187-188). Kitchen vil placere kongen og Hasor fra Dommertiden et andet sted, og det er ikke uden videre en elegant løsning (Kitchen 2003, 213).

Disse forklaringer er ikke særligt overbevisende, og derfor forsøger forskere stadig med den tidlige datering, som den britiske arkæolog John Garstang og andre gik ind for i 1930'erne trods William F. Albrights sene datering. Bimson argumenterede for en tidlig datering ved at omdatere Mellebronzens (MBIIC) afslutning fra 1550 til 1420 f.Kr. (Bimson 1978), men alle har i dag forladt denne teori. Derfor er det mest realistiske arkæologiske alternativ at overveje muligheden for en begrænset erobring af nøglebyerne ved afslutningen af den første fase af Senbronzen (LBIIA) med de argumenter som Wood har fremført (Wood 2003). Det forudsætter en omtolkning af de arkæologiske fund fra Jeriko (Wood 1990). Endnu vigtigere er hans udgravning af den lille, arkæologiske lokalitet Khirbet El-Maqatir som kulturgeografisk giver udmærket mening og måske også kan begrundes arkæologisk (Wood 2008). Problemet er dog, at denne udgravning aldrig rigtigt for alvor kom i gang før intifadaen umuliggjorde alt videre arbejde, og lokaliteten er meget lille. Woods tolkning af udgravninger i Hasor giver plads til en kong Jabin II i

Hasor som forudsat i Dom 4-5 (Wood 2003, 268-269, 272-273), men der er nok ikke meget, der tyder på, at Woods tolkning af de keramiske data vil finde støtte i Amnon Ben Tors udgravninger på Hasor.³

Problemet i denne nye version af eroblingsmodellen er det arkæologiske materiale. Man kan næppe nå længere end til at håbe på, at nye fund eller tolkninger i fremtiden vil støtte teorien. Den arkæologiske forskning vil altid være på vej og har derfor foreløbigheds karakter. Desuden kan det være en kamp på falske præmisser, som aldrig kan vindes, for selv ikke supermagten Egyptens angreb på Megiddo under Thutmosis III har sat sig spor i det arkæologiske fundmateriale (Hess 2008, 38). Derfor kan man vanskeligt forvente, at de regionale slag på åben mark og overtagelse af byer intakt med fødevarer og afgrøder (Jos 24,13) skulle kunne sætte sig spor i tilfældige arkæologiske fund. Bag denne diskussion lurer naturligvis også nogle store udfordringer til at fastlægge en datering ud fra de bibelske kilder. I den seneste ganske skarpe diskussion vil Wood antage, at den bibelske fortæller har opdateret navnet på forrådsbyen Ramses i Ex 1,11 (Wood 2005; 2007), mens omvendt Hoffmeier (2007) må henvise til usikkerheden om tallet 480 i den græske overlevering af 1 Kong 6,1 (se Carsten Vangs artikel i dette nummer).

Den anden klassiske teori er indvandringens modellen, som dominerede den tyske historisk-kritiske forskning i det meste af 1900-tallet. Den måtte dog opgives, fordi dens teori om nomadismen viste sig at være uholdbar i lys af de nyere studier af det såkaldte dimorfe samfund i Mari, det vil sige et samfund, hvor landsby og centraladministration lever i symbiose, og dele af landsbyen passer småkvæget, helt som i Genesis. Teorien blev udkonkurreret af Finkelstein (1988) og af de nye modeller. Teorien om en

nomadisk indvandring udefra har dog fået en vis renæssance gennem Zertals survey oppe i Manasse stammes territorier (Zertal 1994; 1998), og i Rainey og Nottleys teori om en tidlig immigration fra Østjordanlandet (Rainey & Nottley 2006, 123).

Den tredje teori, revolutionsteorien, har i dens klassiske udformning ingen effekt haft ud over visse marxistiske studier af de Geus og Normann Gottwald i 1970'erne. Den er blevet politisk afluset og revitaliseret i teorien om, at Israel har sit udspring i det kana'anæiske samfund. I 1980'erne fremlagde Lawrence E. Stager og Niels Peter Lemche teorien om, at kana'anæerne flyttede ud i bjergområderne; der skete en udsivning fra det kana'anæiske samfund af mennesker på udkig efter en ny livsstil som bosættere i en koloniseringsbevægelse (Dever 2003, 178). Proto-israelitterne omfattede økonomiske flygtninge, sociale udskeud og røvere, askens flygtninge og lokale nomader, derfor også utilfredse dissidenter eller "bønder på jagt efter landreform" (Dever 2003, 181-182.188).⁴ Killebrew (2005, 184-185) følger den samme model, selv om hun samler de forskellige elementer i noget, som hun selv kalder for teorien om den brogede flok (jf. Ex 12,38).⁵

Den fjerde model, teorien om lokale småkvægsnomader, er en tolkning af de nye surveys ud fra en semi-nomadisk forklaringsmodel. Den samme oprindelige, nomadiske befolkning tilpasser sig de klimatiske og politiske forhold hen over århundrederne. Løsningsmodellen kan dog sagtens skilles ad fra resultaterne af de arkæologiske surveys, som vil blive drøftet nedenfor. Teorien blev hurtigt opgivet af Finkelstein selv og de fleste andre, selv om der intet nyt er fundet siden de gamle surveys (Junkkaala 2006, 38).

Konstruktionsmodellen ligger uden for temaet i denne undersøgelse, da mit histori-

ske fokus er begrænset til Tidlig Jernalder, og den ikke sammentænk Israel, Bibelen og Tidlig Jernalder.⁶

Foreløbig har vi kun overvejet restaureringen af de gamle skyttegrave, men denne forskningsorientering afstikker blot rammerne for den nutidige diskussion.⁷ I det følgende begiver vi os ud i den virkelige opgave, som er at se på en historisk og litterært funderet rekonstruktion af bosættelsesfasen for at spore nye vinkler på israelitterne og bosætternes identitet, og for at overveje om vi ved noget om de israelitter, der refereres til i Josvabogen og Dommerbogen.

3. Bibelteksterne: En ny tekstfront

Den klassiske erobringsteori faldt på grund af dens fejlagtige håndtering af de bibelske kilder. Bibelen forudsætter, at Israel skulle drive landets indbyggere ud (Ex 34,11; Dt 7,2), og efter ankomsten til landet skulle folket leve af Kana'ans afgrøder (Jos 5,11-12; 24,13). Den erkendelse har åbnet en helt ny tekstfront i slaget om bosættelsen, så der i dag er sket en tydelig forskydning fra en tolkning med støtte i arkæologien og de komparative tekster til en mere markant læsning og analyse af de foreliggende bibeltekster.

Denne nye tekstfront blev åbnet i en afhandling over Jos 9-12, hvor Younger brugte en semiotisk analysemodel til at forklare teksternes komposition og ideologi (Younger 1990). Younger påviste, at erobringfortællingen har et historisk-ideologisk tilsnit og tillige har tydelige nærorientalske paralleller til tilsvarende fortællinger fra 2. årtusinde (Younger 1990, 197-237). Dette studie er blevet fulgt op af andre studier af episode-strukturen, der viste fællestræk mellem Josvabogen og erobringberetningerne i Amarnabrevene EA 185 og 186 fra den Nordsyriske oldtidsby Maryarzana (Hess 2007, 214-215).

Youngers studium blev suppleret med en selvstændig, diskurslingvistisk tilgang til Josvabogen i Winther-Nielsen (1995). Her var synspunktet, at vi først må gennemføre en analyse af teksten som helhed, før vi kan gå videre med analysen af den sociale og kulturelle baggrund (Winther-Nielsen 1995, 19-20). Younger har nu fulgt denne tilgang op med et nyt fremragende studie af den retoriske struktur i Jos 9-12 (Younger 2008). Den mirakuløse, guddommelige indgriben i Josva 10 er en hyperbolsk sprogbrug (Younger 1990, 208-211; 2008, 22), og beskrivelserne har paralleller i en samtidig hittitisk tekst (Hess 2008, 44). Episodestrukturen benytter sig af en teknik med tilbageblik-med-overlæg, og det forklarer strukturen i Josva 10 (Winther-Nielsen 1995, 245-252; Younger 2008).

Et dugfriskt eksempel fra den nye tekstfront er Hess' reanalyse af fortællingen om Jerikos erobring i Jos 6 i lys af teorien om en begrænset og sendateret erobring. Fortællingens logik er klar nok, for erobringen er lederens første store opgave, og Jeriko er også den første store udfordring for israelitterne (Hess 2008, 44). Han argumenterer punkt for punkt for, at Jeriko ikke nødvendigvis er en by, for det hebraiske ord *îr* kan også bruges om en fæstning (Younger 2008, 36). Bymuren i Jeriko kan sagtens være blevet bygget af soltørrede tegl, og andre udgravninger viser, at selv store kvadderstensporte ikke nødvendigvis var bygget sammen med bymure – en stor by som Megiddo har efter alt at dømme ikke en gang haft nogen bymur i Senbronzen (Younger 2008, 37-38). Rahab kan på baggrund af samtidige paralleller forstås som en fæstningsskøge og er dermed en af de ganske få civile personer, der har haft bolig inde på selve fæstningen sammen med sin udvide familie (Younger 2008, 38-39). Endelig er det muligt, at kongetitlen kan henvise til en

fæstningskommandant, og at garnisonen i Jeriko slet ikke var så stor, som man ellers umiddelbart skulle tro – antallet af soldater i Jeriko skal måske sættes så lavt som 100-150 i alt (Younger 2008, 39-43.46)! Uden at gå yderligere i detaljer viser dette eksempel, hvordan nye læsninger på baggrund af komparative paralleller muligvis kan kaste nyt lys over tekster, som måske tidligere er fejltolket ud fra en fejlagtig kulturhistorisk baggrund. I så fald har både Jeriko og Aj en rolle som militære forposter.

Når det gælder Dommerbogen henvises i den øvrige bibelske litteratur til dommernes dage (Ruth 1,1; jf. 2 Kong 23,22). Der refereres til bogens personer og begivenheder i profetlitteratur, som kanonisk er indplaceret i det 8. århundrede (Hos 6,7-9; 9,9; 10,9; Es 9,3; 10,26). En tale af Samuel henviser også til flere af dommerne (1 Sam 12,9-11). Hvis man derimod ser på referencerne til ydre historiske begivenheder i selve bogen, er der ikke mange konkrete holdepunkter at komme efter.

Det må derfor overvejes, om Kofoeds nye tilgang til tekst og historie med afsæt i genre og forfatterintention (Kofoed 2005, 235-247) kan suppleres med andre tilgange for en ældre periode, hvor der ikke på samme måde som i kongetiden findes et komparativt kildemateriale fra de historiske samtidskulturer. For Dommertidens vedkommende er der tale om et forholdsvis begrænset arkæologisk bevismateriale (Winther-Nielsen 2005, 2-5), og derfor er det interessant at overveje om teksten qua diskurs fra dagligdagen kan fravristes en virkelighedsreference, der udnytter de kontekstuelle ressourcer (Winther-Nielsen 2005b, 11-17). Dommerbogen er ikke nødvendigvis et litterært-fiktivt univers, for der er kontekstuel reference til andre dele af bogen, omverdenen, kommunikationssituationen og encyklopædisk viden inden

for bogens kommunikationsteoretiske model (Winther-Nielsen 2005b, 10). Sådanne kontekstuelle ressourcer beviser ikke sandheden i begivenhederne, for selv spøgelses-historier vil insistere på den skinbarlige sandhed i sin fortælling (Winther-Nielsen 2002, 73 n. 66), men den plausible kommunikationssituation og det arkæologiske billede af omverdenen kan sandsynliggøre fortællingens sproglige univers. På den måde afspejler bibelsk diskurs en fortidig dagligdag i tekst og tale, snarere end en fiktiv og utroværdig virkelighed (Winther-Nielsen 2002, 76). En lingvistisk analyse af disse ganske almindelige vendinger fra dagligsproget kunne tydeliggøre, hvordan verden ser ud set fra sprogbrugernes synsvinkel (Winther-Nielsen 2005), men så må arkæologen og historikeren efterfølgende kunne illustrere denne verden med historiske billeder, tekster, arkæologiske fund og sammenlignelige samfundsmodeller eller forhold (Winther-Nielsen 2009, 25).

Dette løser dog ikke den bagvedliggende udfordring til at definere, i hvilken forstand vi kan tale om historiske tekster (se Jens Bruun Kofoeds prolegomena til dette nummer). For dommertidens vedkommende er det dog interessant at se Millers afvisning af den historistiske blindgyde (Miller 2005, 4) og dermed af den positivistiske drøm om at vide noget om, hvorledes det helt nøjagtigt foregik (à la Leopold von Ranke) og i stedet fokusere på, hvad vi egentlig kan sige. Miller plæderer plausibelt for en kritisk postmoderne historieskrivning, uden naiv empirisme eller biblicisme, som ”inkluderer en moderat postmodernistisk skepsis over for tilgængeligheden af enhver ydre realitet, er en konstruktion af vel-argumenterede sandsynligheder, af mulige fortidssituationer som er tilgængelige for fortsat testning og undersøgelse og kan udfordre andre mulige fortidssituationer” (Miller 2005, 4). For

bosættelsehistorien udkaster Miller ideen om at præsentere erindringen om fortiden gennem en tekstualiseringsproces, som han med baggrund i Schiffer og Rossignol kalder for "taphonomy" - en betegnelse, der bruges om fossile levn i palæontologien, men som arkæologen kan bruge til at forklare, hvordan en genstand fra sin brug i en aktiv kultur kommer til at blive et arkæologisk levn (Miller 2005, 105). Den tekstlige fossilisering handler da om at se på, hvordan en begivenhed bliver til tekst, eller hvor og hvordan et minde om fortiden bevares.

I den forstand handler den nye tekstfront ifølge Miller om at finde tekster "fra" bosættelsesperioden på en anden måde end gennem de inadekvate kilde-, form- og traditionskritiske metoder. Denne tilgang kan relateres til den type syntese over historie og erindring, som Hendel udformer i forhold til eksempelvis exodus og som trækker på teorien om kulturel erindring (Hendel 2005, 57-58 jf. også Levy og Holl 2002, 97), og denne teori er nu lanceret som et forskningsområde i Center for Bible and Cultural Memory (BiCuM) ved Det Teologiske Fakultet i København under Pernille Carstens' ledelse. Det er ret interessant at se, hvordan det faktisk lykkes Hendel at forene det arkæologiske og antropologiske billede af bosættelsen med det historiske billede for Khirbet Tibne ud fra Jos 19,49-50; 24,30, for ødelæggelsen af bosættelser i Benjamin i 1150 f.Kr ud fra Jos 20, og for genopblomstringen i 1025 f.Kr fulgt af ødelæggelsen i alle byer omkring 1000 f.Kr ud fra 1 Sam 28 og andre paralleller (Hendel 2005, 118-119). Dom 5 indeholder social erindring fra 1125 (Levy og Holl 2002, 90-91).

En anden vinkel er imidlertid, at de bibelske fortællinger sikkert i mange tilfælde skal opfattes som "incidental memory" eller med andre ord helt hverdagsagtige og i forhold til det øvrige samfund ret så marginale

hændelser, der dog i den profetiske historisk-skrivnings kontekst fik national betydning – lidt som når tilfældige stjerner fødes gennem mere end 15 minutters berømmelse, fordi det er mere end en døgnflue i den kollektive bevidsthed. I en diskurs-pragmatisk kontekst ville dette begreb formentlig kunne udbygges i forbindelse med en teori om kontekstuel sprogbrug (Winther-Nielsen 2005), eller via en teoretisk gennemtænkning af den lingvistiske forståelse af "episodic memory", det vil sige hvordan referentielle henvisninger fungerer inden for de tekstafsnit, der almindeligvis kaldes episoder. For et nyt historisk projekt kan det i øvrigt også være værd at følge med i, hvordan den håndteres i litteraturvidenskaben af Gottschall (se hertil Winther-Nielsen 2009, 26 og n. 29).

Foreløbig kan vi dog nøjes med at konstatere, at der er skabt en ny, spændende front med fokus på at inddrage bibelteksterne i forbindelse med retoriske og lingvistiske analyser, og at det nye tekstbegreb også kan tænkes sammen med en tidssvarende epistemologi, der ikke på samme måde vil lide skibbrud i positivismens skærgård, men i højere grad vil kunne indpasse teksterne i den nye israelshistories metodehorisont.

4. Komparativt materiale: Tekstfund på slagmarken

Den nye tekstfront har ikke ført til, at teksten er blevet isoleret fra virkeligheden i en slags semiotisk tomrum, men der er i stedet tale om en større bevidsthed om at skabe et samspil mellem tekst og virkelighed i modeller, som tillader en meget mere plausibel og gennemreflekteret anvendelse af arkæologiske fund. Vi vil derfor nu vende os til epigrafiske tekster og andre arkæologiske fund fra bosættelsesperioden.

Både historikere og arkæologer arbejder som specialister på deres fagområder

med data, teorier og modeller, uden at en bestemt opfattelse af bibelteksterne må determinere resultaterne (Lemche 2008, 197). Det gælder naturligvis også i spørgsmålet om, hvorvidt teksterne beskriver en indvandring af D-dag-dimensioner, træninger mellem små hære på åben mark eller en tilbageprojiceret hellenistisk-romersk krigstaktik. Vort vue over den nuværende stillingskrig i skyttegravene har lært os, at det er svært at komme meget længere i eroblingsproblematikken uden nye fund, og det fundamentale spørgsmål er i dag, hvad der foregik i Bjerglandet, hvor den nye befolkning stammer fra, og hvem de er. Vi vil i det følgende udvide tekstfronten til det epigrafiske materiale, det vil sige, fund af samtidige skriftlige tekster.

Der er ingen tvivl om, at Merneftas stele fra 1209 f.Kr. er et af de mest betydningsfulde ydre skriftlige vidnesbyrd i bosættelsesdiskussionen (jf. senest Lemche 2008, 159). Det er en triumf-hymne, der med poetiske udtryk henviser til steder, folk og begivenheder af betydning for faraos sejr, og den understøtter andre parallelle kilder, som med andre genreudtryk retorisk fejrer en nylig sejr (Kitchen 2003, 263.268). Miller afviser de stilistiske studier, der går i retning af at se Israel som identificeret med Hurru eller Kana'an i en litterær struktur, men han observerer ganske korrekt, at stelens Israel er betydningsfuldt nok til at blive nævnt som en værdig fjende for den egyptiske farao på linje med store centraliserede kana'anæiske bystater som Ashkelon og Gezer (Miller 2005, 93-94). Hasel afviser i øvrigt en gammel tolkning om, at stelen med formuleringerne "Israel er lagt øde, dets sæd er ikke mere" henviser til, at kornhøsten er destrueret (Hasel 2008, 53), og der er andre tegn på, at bosættelserne er agrare landsbyer. Identifikationen med Israel levner heller ikke de allerbedste be-

tingelser for en sen datering (Hasel 2008, 56). Endelig er det ikke muligt at identificere dette Israel med shashu-nomaderne fra Østjordanlandet (Hasel 2008, 57, modsat Rainey & Notley 2006, 99-100).

Det øvrige skriftlige materiale udgøres af potteskår med skrifttegn, de såkaldte ostraca, og de findes endog i mindre beboelser som Khirbet Tannin og Khirbet Rad-danah, og sammen med teksten fra Izbet Sartah, som måske var en ABCD, vidner de om den almindelige udbredelse af skrivekunsten uden at give nogen vigtig historisk information (Miller 2005, 105-106).

Derimod er der mere gods i et interessant, onomastisk sammenligningsmateriale fra Israels omverden. I en analyse af alle personnavnene i Dommerbogen har Hess påvist, at personnavnene i Dommerbogen i de fleste tilfælde har paralleller til samtidigt navnemateriale fra Tidlig Jernalder (Hess 2003; 2004). I Dom 5 er de fleste navne af gammel dato, for Deborah findes i kana'anæisk, Barak i Senbronzens Alalakh, Abinoam i vestsemitisk fra det andet årtusind, Jael i ugaritisk og Heber i amoritisk. Shamgar og Sisera har muligvis hurritisk og kretensisk baggrund fra det andet årtusind. Derefter undersøger Hess 42 personnavne fra Dommerbogen og konkluderer, at kun fire navne (Ehud, Gaal, Eglon og Oreb) har paralleller alene fra det første årtusind, mens ikke mindre end 26 navne har vestsemitiske træk fra kilder i det andet årtusind. Endelig er der en stemme direkte ud fra Dommertidens verden i to ceremonielle pilespidser af bronze som stammer fra midten af det 11. århundrede og refererer til en Shamgar Ben Anath (Dom 3,31; 5,6, jf. Deutsch og Heltzer 1994,15-16).⁸ I alt 47 pilespidser har indskrifter, og 12 af dem har paralleller til Dommerbogen (Hess 2003). De fire el-Khadr-fund diskuteres i Kings and Stager (2001, 306-307).⁹

Til slut vil vi kort diskutere Junkkaalas komparative undersøgelse af tre felttog under farao Thutmose III (1456, 1449 og 1446 f.Kr), farao Shishaks felttog 926 f.Kr og Josvas erobring af Kanaan, for at sammenligne sådanne felttogs historicitet (Junkkaala 2006). Han ser på den arkæologiske baggrund for bynavnene i de egyptiske lister og sammenligner dem med Josvabogens erobningsfortællinger for i alt 116 fundlokaliteters vedkommende. Junkkaala fokuserer i særlig grad på listen over erobrede og uerobrede byer i Jos 12 (se Tabel 5 i Junkkaala 2006, 301). Af de 19 erobrede byer er 12 blevet udgravet. I ti af dem var der arkæologisk dokumentation for den kana'anæiske Senbronze-kultur og et skift til en helt anderledes Tidlig Jernalder-kultur, men ikke alle steder samtidigt og lige tydeligt. Denne kultur findes også i et-Tell (Ai), mens der først er fund fra Senere Jernalder i Arad og Makkeda (Junkkaala 2006, 299). Blandt ti uerobrede byer havde alle Senere Senbronze-fund, og den fortsatte i Tidlig Jernalder i mindst fire af dem, mens fem fik filistæisk kultur (Junkkaala 2006, 300). Begge faraoniske felttog kan bekræftes arkæologisk, men selv om der ikke er arkæologiske vidnesbyrd for alle byerne i Thutmose III's lister, harmonerer de med kilderne om plyndringen af disse byer (Junkkaala 2006, 304). For Josvabogen sker kulturskiftet ikke på samme tid, men det begynder i Bethel, Tirzah og Ai (et-Tell), og derefter følger næste fase med Hasor, Hebron og Debir, og senere hen Lakish og Horma (Junkkaala 2006, 308), og der er ingen fund fra Jeriko og Arad (Junkkaala 2006, 304-305). Selvom det således er en meget mere langstrakt proces, vil Junkkaala dog antage, at der kan være tidlige traditioner i de sene kilder (Junkkaala 2006, 310). De nye studier viser imidlertid, at denne tilgang går fejl af erobningsberetningerne, og det kan føre

til en unødvendig omtydning af billedet fra Josvabogen.

Sammenfattende må vi dog konkludere, at der ikke er mange skriftlige fund, som direkte kan bekræfte eller belyse de bibelske kilder. For den ældre positivistiske forskning vil slaget være tabt på forhånd, og det er denne tilgang, der ligger bag mange bibelforskeres desillusionerede holdning til dommertiden. Et mere frugtbart materiale findes dog i bosættelserne i Bjerglandet og i de nye tolkninger af materialkulturen fra disse bosættelser.

5. Bosættelserne: Indtagelse af nye lokaliteter

Hidtil har denne diskussion haft fokus på tolkningen af gamle og nye tekster fra den bibelske og den epigrafiske tekstfront, og vi kan nu gå videre til fundgenstande af anden art end de tekstlige.

For bosættelsens vedkommende kommer det nyeste arkæologiske fundmateriale fra de store arkæologiske surveys, som er sammenfattet i Finkelstein og Naaman (1994). Det er det nyeste, arkæologiske fundmateriale af betydning, og det viser et billede af en ganske distinkt bosættelseskultur fra Tidlig Jernalder. Finkelsteins survey i Efraims område påviste en vækst fra fem bosættelser i Senbronzen til mere end 120 bosættelser i Tidlig Jernalder (Finkelstein 1988, 119-204). I Øvre Galilæa-surveyet blev der lokaliseret omkring 40 nyopførte mindre bosættelser (Frankel 1994, 25-26). Derimod havde Nedre Galilæa en omfattende Senbronze-kultur med byer og landsbyer, omend flere af lokaliteterne blev ødelagt eller forladt ved begyndelsen af Tidlig Jernalder (Gal 1994).

Manasses område var dog det tættest bosatte territorium med over 200 Tidlig Jernalder-lokaliteter, og hele 75 procent af dem var helt nye bebyggelser (Zertal 1998,

240; Hawkins 2008, 177-179). Zertal mener desuden at kunne koble en udvikling i de forskellige typer af kokekar sammen med en øst-vestlig bevægelse i udbygningen af bosættelser (1998, 242-243). Dette materiale stammer fra et stammeområde som har et mudret bosættelsesbillede ifølge Jos 17, og det er et ganske nyt og endnu ret ukendt materiale under publicering (Hawkins 2008, 167, 171). Materialet fra Dothan er også ved at blive publiceret i disse år (Masters 2008, 185). Endelig er nye data på vej om de 48 bosættelser i Jordandalen mellem Wadi Shabsh og Wadi Aujeh (se reference i Hawkins 2008, 175).

Arbejdet med at publicere de meget vigtige gamle surveys pågår stadig, men i mellemtiden er der et nyt studium, som i særlig grad påkalder sig opmærksomhed. Miller har kortlagt bosættelsesmønstrene (Miller 2005, 20-81). Han når frem til, at der findes en række grupper af byer og landsbyer med systemet omkring Sikem som det mest veludviklede og hierarkiske, mens Benjamin omvendt har en række byer i et mere decentralt system. Dothan-, Tirza- og Shilo-systemerne har et mere ensartet bosættelsesmønster med en fælles central bebyggelse med forsvarssystemer og i samhandel med de omkringliggende og afhængige landsbyer. Disse bosættelsessystemer i Bjerglandet er desuden tydeligt afgrænset udadtil, og Izbet Sarta falder tydeligvis uden for dette bosættelsesmønster. Miller har knyttet hele dette spændende arbejde sammen med rekonstruktionen af et komplekst stammesamfund, som vi dog ikke vil gå i dybden med her, og det er desuden spørgsmålet, om det tidlige Israel virkelig var så socialt klasseopdelt, som Millers arbejde lader formode.

Bosættelsessituationen i Østjordanlandet har samme træk for området ved Ammon og i det Nordlige Moab, mens resten

af Moab og Edom forblev bosat af småkvægsnomader. Det tidligere hul i vor viden om bosættelsen af Moab fyldes nu af Madeba-projektets udgravninger på Tell el-Umayri hvor der er fundet en stor paladsagtig bygning fra Senbronzen II i tilknytning til fæstningsværker (Herr 1998, 253). Derefter er der blevet opført en bosættelse med samme præg som Tidlig Jernalder-kulturen i Bjerglandet vest for Jordan. Siden 1998 har nye surveys givet vigtige resultater om Edoms Arkæologi gennem udgravningerne af en omfattende begravelsesplads i Wadi Firan, som kan knyttes til Shasu-nomaderne (Levy, Adams and Muniz 2004, 64-65). Det kan bekræfte de bibelske og egyptiske teksters vidnesbyrd om Shasu-nomader og edomiter i Senbronzen og Tidlig Jernalder (2004, 86-89).¹⁰

Jeg vil behandle materialkulturen i forbindelse med min introduktion til den antropologiske tolkning i næste afsnit, men vil her blot ridse problematikken op på baggrund af den hidtidige arkæologiske forskning. Dever opsummerer det, som han kalder fem nye distinkte teknologier (2003, 113-18): (1) En dyrkningsmetode med terrasselandsbrug, (2) en ny hustype, det såkaldte firerumshus, (3) en opbevaringskrukke som kaldes halskravekrukken ("Collared-Rim Ware"), (4) en vandforsyning baseret på pudse vandcisterner og (5) jernredskaber.

Hele denne landsbykultur ændres i øvrigt som følge af filisterkrigene og kongedømmets indførelse (Faust 2006, 111-116; se desuden Jens Bruuns Kofoeds anden artikel i dette nummer). Diskussionen står imidlertid først og fremmest om, hvordan denne bosættelseskultur kan forklares inden for et tekstligt-arkæologisk paradigme. Det store spørgsmål er naturligvis, om bosættelserne virkelig blev skabt af Bibelens og Merneftas Israel (Miller 2005), eller

om de er en slags "emergent proto-Isra-elites" (Dever 2003). Fremkomsten af de nye bosættelser kan skyldes ydre kræfter, så kana'anæerne, filistrene og egypterne har presset mindre eller større lokale befolkningsgrupper op i bjergene. Processen kunne også forklares som oprør. Cykliske mønstre i bosættelse blev fulgt af opgivelse af landsbyer, tvangsforflytning af bønder, semi-nomadisk symbiose under fredelig samhandel og dyrkningsfællesskab, demografiske forandringer, eller endog drømmen om en ny start og "jagt efter et nyt samfund og en ny livsstil" (Dever 2003, 178) – altså nærmest en midtvejskrise som kollektivt modefænomen!

Der er ingen tvivl om, at Bjerglandets bosættere var et selvstændigt segment i Tidlig Jernalders demografi (Fritz 2002, 30-31), men det store spørgsmål er naturligvis, om vi kan identificere dem som israelitter ud fra deres kulturelle levn. Tolkningen vil naturligvis afhænge af de epistemologiske forudsætninger og synet på det bibelske tekstmateriale, for "uden skriftlige vidnesbyrd til at vise en gruppes tilhørsforhold eller til at klargøre eksempelvis, hvordan andre så dem, er det vanskeligt at påvise en etnisk identitet" (Bloch-Smith og Nakhai 1999, 63). Dever er nok den mest prominente talsmand for at sammentænke de tekstlige og arkæologiske fund (Dever 2003, 26). Men selv om Dever taler om nye teknikker og finder tydelige forandringer i pottemagernes stil og i det mere begrænsede sortiment i Bjerglandets bosættelser fra Tidlig Jernalder, så fastholder han, at der kun kan være tale om en kolonisering ud fra Senbronzens kana'anæiske samfund.

Et helt andet problem er imidlertid, at mange vil bestride, at materialkulturen og dens bosættelsesmønstre, begravelseskikke, lertøj og hustyper kan tages som bevis for, at der er tale om en helt ny befolkning.

Her inddrager Millard en analogi fra den amoritiske kultur for at argumentere for, at bosættere kan være helt usynlige ud fra materialkulturen, og at de kun vil kunne genopstå gennem teksternes vidnesbyrd (Millard 2004, 154; 2008). Uden teksternes vidnesbyrd ville vi intet kunne vide om den amoritiske bosættelse i Mesopotamien, som er fortsat uden afbrydelse siden Urs tredje dynasti (2004, 148-152). Bibelen forudsætter desuden direkte, at kana'anæerne længe blev boede iblandt israelitterne ifølge Dom 1 (2004, 158).

Dermed har vi i korte træk skaffet os et kulturgeografisk billede af de nye bosættelser i Bjerglandet. Vi har set, hvordan de stumme fund vanskeligt kan tolkes uden kildemateriale, men vi har også stillet i udsigt, at vi i de følgende vil gå ind i en ny tolkning af bosættelsernes materialkultur ud fra antropologiske modeller.

6. Materialkulturen: Den antropologiske strategi

Den hidtidige præsentationen af Merneftas stele og det geografiske billede af de nye bosættelser har som vist rejst en heftig diskussion om tolkningen inden for en normal komparativ historisk/arkæologisk ramme. Det er derfor interessant at overveje, om helt nye antropologiske tilgange vil kunne forklare denne "ukana'anæiske" kultur på en anden måde, og her er både Faust (2006) og Miller (2005) af største betydning.

Diskussionen om etnogenese, og dermed om Israels tilblivelse som en socialhistorisk distinkt gruppe, er meget nøje knyttet til muligheden for at tolke fundene oppe i Bjerglandet på en helt ny måde. Det er her, de nyeste antropologiske tilgange måske kan give os nye modeller at forstå fundene ud fra.¹¹ Vi har allerede løbende inddraget forskellige komponenter fra Millers socialhistorie over Bjerglandet i Tidlig Jernalder.

I korte træk tegner han en billede af den komplekse stammekultur som sammensat af mobilisering af varer som gaver, en cyklisk bevægelse gennem 2-3 lag med kontrol og endelig en sakralisering (2005, 7-19). Han går ud fra denne model ind i tolkningen af bosættelsesmønstrene i Bjerglandet som udtryk for en sådan stammemodel, men vi vil ikke her gå dybere ind på denne tilgang.

Arkæolog og antropolog Avraham Faust fokuserer i modsætning til Dever på "det arkæologiske vidnesbyrd alene" (Faust 2006, 5), og dermed heller ikke på en bestemt hermeneutisk forudsætning for tolkningen af fundene. Ud fra en antropologisk metode vil han se på, hvordan funktion og stil i materialkulturen nøje er forbundet for at "signalere ens identitet og status", og igennem en såkaldt *emblemic style* signalere gruppe-medlemskab (Faust 2006, 15.18-19). Etnisk afgrænsning sker gennem en ideosynkretisk brug af symboler knyttet til handling og holdning, og derfor handler etnogenese om at konstruere en gruppeidentitet og bevare et folks kulturelle træk (Faust 2006, 19).

Faust argumenterer først ud fra bosætternes kødforbrug (Faust 2006, 35). I fundene fra Shiloh er der 0,1 % svineknogler, men der er ingen i strukturen på Ebals Bjerg eller i landsbyerne i Khirbet Raddana, Ai (et-Tell), Dan, Arad og Beth Shemesh, mens 23% af knogleresterne i Askalon stammer fra svin. I kana'anæiske byer var der heller ikke et tabu mod fortæring af grise, men forbruget var dog noget mere beskedent. Dette materiale diskuteres af Hess sammen med Ebal-"alteret", og det er tydeligt at bosættelserne har en overvægt af får (Hess 1993; 2007, 223).

Bosættelserne bruger en helt ny udekoreret keramiktype. Valget af denne keramik kan umuligt skyldes fattigdom, for den lever videre i bedste velgående i Senere

Jernalder, men filistrene i 9. århundrede og fremover fortsætter deres traditioner for bemaling af lertøj. Alting tyder derfor på, at stilistiske forskelle er de primære indikatorer for etnicitet og altså bruges til grænsedragning i faser hvor forskellige grupper interagerer (Faust 2006, 42). Design er en gruppemarkør for sociale roller og etiske værdier, og et signal om en "ideologi med simplicitet og egalitarisme" (Faust 2006, 44.46), på samme måde som de egyptisk-kana'anæiske byer i Lavlandet fravælger den filistæiske monokrome keramik (Myc 3C1b).¹² I Senere Jernalder er der ingen importeret keramik, selv om der er klare tegn på handel, ligesom der heller ikke er fønikisk luksusimport, og det kunne forklares med en renhedsideologi (Faust 2006 49-61). Fænomenet lanceres i Tidlig Jernalder og kan igen bedst forklares som et etnisk fravalg (Faust 2006, 64). Bjerglandets kokekar er også meget mere simple (Faust 2006, 65-70). Endelig er der også spørgsmålet om keramikens rødder i Østjordanlandet, som Dever afviser (Dever 2003, 121-125), men Rainey og Notley fastholder (Rainey & Notley 2006, 130).

Firetrumshuset er meget karakteristisk for hele Jernalderens Israel. Det har faktisk oftest kun tre rum, men de er defineret ved, at der findes et bredt område bagest i huset, og det har som regel piller (Faust 2006, 74). Der findes i hundredevis af eksemplarer fra Galilæa til Negev og over til Transjordan helt ned til 6. århundrede, men også tidligere i Østjordanlandet i Tell el Umayra (Faust 2006, 77.83). Huset findes på land og i by og blandt fattig og rig, og bagrummet giver plads til både madlavning og familieliv (Faust 2006, 74). Det er udtryk for det som antropologer kalder "Space syntax" (Faust 2006, 71, 78), det vil sige, at "grammatikken" som styrer denne arkitektur udtrykker en flad kontaktstruk-

tur i modsætning til en hierarkisk adgang. Det gør det muligt at undgå urenhed ved at give lige adgang for alle, så en menstruerende kvinde vil kunne bo i huset og bevare sit privatliv under menstruationen (Faust 2006, 80).¹³ Denne enestående arkitektoniske opfindelse giver vigtige vidnesbyrd om lighed, privatsfære og afsondrethed med henblik på renhed (Bunimowitz & Faust 2002; Faust & Bunimowitz 2003, 25-29), og det er derfor også en tydelig etnisk identitetsmarkør (Mazani 2008, 99).

Der blev opført et firerumshus i Tell el-Umayri i Tidlig Jernalder, men beboelsen blev mere sparsom i slutningen af det 12. århundrede og frem til ødelæggelsen af bosættelsen sidst i Tidlig Jernalder (Herr i Stern 2008 [NEAHL 5], 1848-1851).¹⁴ Dette hus kan være et vidnesbyrd om den israelitiske præsens i Østjordanlandet, mens Faust regner med, at det forud for det 12. århundrede har været brugt af forskellige folkegrupper i regionen forud for dets "etniske kanonisering" (Faust 2006, 83). Fænomenet findes også i Senere Senbronz (LBII) i Dothan, og det kan tages som udtryk for en gradvis bosættelsesproces (Masters 2008, 187). Det findes i Tidlig Jernalder i kana'anæiske eller filistæiske byer som Tel Qasile og Megiddo, men kun i separate beboelseskvarterer, der kan tyde på sameksistens. I disse beboelseskvarterer i Megiddo VI bruges der i øvrigt også halskravekrukker til opbevaring af vand eller korn (Ray 2008, 82, 92-93; jf. Finkelstein 1994, 169)

Der er næsten ingen begravelse oppe i bjergområderne før det 9. århundrede (Faust 2006, 92). Det står helt i modsætning til den kana'anæiske Senbronzekulturs monumentale grave, og de simple jordfæstelser uden gravgaver hindrer en skelnen mellem rig og fattig (Faust 2006, 91). Kletter bemærkede, at der trods talrige udgrav-

ninger og surveys kun var meget få Tidlig Jernalder-gravfund, og at det står i skarp kontrast til det rige materiale fra Senbronzens begravelsespladser og gravhuler (Kletter 2002). Det kan tolkes som vidnesbyrd om en ny ikke-kanaanæisk befolkning, bosat i et relativt fattigt samfund (Kletter 2002, 36). Bloch-Smith mente, at de typiske Senbronzebegravelse også findes oppe i Bjerglandet (Block-Smith 2004), hvad Kletter bestred (Kletter 2002, 30-33), og hun har næppe ret. Efterfølgende har Faust nytolket vidnesbyrdene på den måde, at de ikke siger noget om fattigdommen i bosættelserne, men snarere noget om bosætternes sociale klasselighed (Faust 2004, 177). Fravalget af gravhuler kan derfor være udtryk for den måde en gruppe udtrykker sine ideer og tro i begravelseskikken på (Faust 2004, 178), og dermed viser det "en ethos med simplicitet og egalitarianisme (et primitivt demokrati)" (Faust 2004, 182).

Andre vidnesbyrd om lighed og et primitivt demokrati er bosætternes brud med den udbredte opførelse af templer i Senbronz (Faust 2006, 93), og med samtidens kongeindskrifter og dens glorificering af hierarkisk magt (Faust 2006, 95.103). Omskærelsen kan også tolkes som en distinkt etnicitetsmarkør som israelitterne gav ny mening i deres opgør med filistrene (Faust 2008, 88).

Sådanne innovative og suggestive modeller bør efter mit skøn overvejes som en mulighed for at trænge igennem dødvandet i skyttegravskrigen, specielt fordi de ikke tager udgangspunkt i bestemte læsninger af bibelteksterne, men i stedet følger data ud fra nye modeller. Diskussionen af materialet hos Dever (2003) og Killebrew (2005) understøtter billedet af denne nye ganske distinkte Jernalder-bosættelse, men tolkningen kan selvfølgelig diskuteres ligesom alle andre arkæologiske og antropologiske

forskningsmodeller. Det er dog interessant at forfølge de nyeste etnogenetiske studier og deres bidrag til en tydning af bosættelsesmateriale, for de kan pege frem imod nye spændende løsninger, der kan bruges, hvis man ikke deler forudsætningen om det konstruerede Gammel Testamente.

7. Konklusion

Dette bidrag har helt efter Bogen formet sig som et lille metaforisk felttog med meget fredelige våben. Vi har set et rids over forskningen af Israels allertidligste historie i landet i forhold til kampens forposter i den aktuelle diskussion om Israels historie. Vi har også set på, hvordan de gamle skyttegrave i dag skal renoveres, og hvordan der åbnes nye fronter med meget mere tekstnære metoder, alt imens teksterne fra den arkæologiske slagmark stadig diskuteres. Der er også gjort nye store fund på slagmarken i spørgsmålet om de nye bosættelser i Bjerglandet fra Tidlig Jernalder i 12.-11. århundrede. Sidst men ikke mindst er der nu udviklet en helt ny strategi gennem de antropologiske metoder og modeller, der kan forklare bosættelsessystemerne og de sociale forhold, samtidig med at en række meget karakteristiske og innovative træk i materialkulturen tegner billedet af det tidlige Israel som et ganske særegent samfund.

Dette billede af Israels bosættelse viser tydeligt, at "kun de store linjer er mulige" (Kitchen 2003, 222). Selv om vi har åbnet en ny tekstfront, er det vanskeligt at bekræfte den gennem nye fund på kamppladsen. Vi kan godt glemme alt om gammeldags positivistiske beviser – i mere end en forstand! Gamle og nye arkæologiske og epigrafiske fund fra Tidlig Jernalder kan dog formodentlig godt med en vis grad af sandsynlighed give et selvstændigt billede af dommertiden, som kan belyse og udfylde

de bibelske fortællinger. Efter begrænsede slag i den første fase tog det flere hundrede år at bevæge sig fra en livsform som emigranter til en bosættelse i Bjerglandet.

Vi havde været bedre stillet, hvis det tidlige Israel havde udviklet en stærk materialistisk kultur i stedet for at være et ideologisk samfund, for denne type bosættelse sætter sig næsten ikke spor på anden vis end gennem den ideologi, der overlever i teksterne. Når vi nu ikke har nye fund, er det forståeligt nok, at "forskellige forskere kan bruge de samme data som vidnesbyrd om det tidlige Israel, men drage modsatte og uforenelige konklusioner" (Mazani 2008, 96). Det handler derfor i disse år mest om nye tolkninger af de gamle fund, der så kan lede til nye og bedre løsningsmodeller, og om nye læsninger af indskrifter fra museernes gemmer. Desuden må vi følge de løbende publikationer af gamle udgravninger eller genudgivelser for en ny tid. Hele materialet fra Manasse-surveyet er et godt eksempel på det (se Hawkins 2008).

I den forudgående beskrivelse er det helt undladt at gå ind i en beskrivelse af de religionshistoriske elementer (se hertil Hess 2007 og Klingbeil 2008). Vi har heller ikke kunnet forfølge udviklingen fra landsbykulturen til urbaniseringen og monarkiets fremvækst efter bosættelsestiden (Faust 2003; 2005). Vi har ligeledes ikke haft mulighed for at udvikle perspektiverne i Millers tekstualisering eller Hendels kulturelle erindring (Miller 2005; Hendel 2005). De nye antropologiske modeller hos Miller (2005) og Faust (2006) kan dog bane vejen for en ganske ny og spændende socialhistorisk skitse af dommertidens Israel, hvis ellers de nye tekstorienterede bibellæsninger bringes i spil (jf. Winther-Nielsen 2009). Det giver os adgang til at vise genrebillede og formidle periodens særpræg gennem fortællingerne, og man kan se Gideon for sig

gennem billedet af kulturen i Dothan (Marsters 2008, 188-189). Fra skyttegravene kan vi nu se, at studiet af bibelteksterne i disse år får en meget større prioritering end i den gamle positivistiske historisk-kritiske

epoke. Diskursverdenen er på vej tilbage i fokus, og den nye tekstfront kan hjælpe os til at få et bedre overblik over den historisk-arkæologiske slagmark og til at begå os som aktører på denne slagmark.

NOTER

- 1 Kitchen (2003a, 219-221) mener at stam-mestrukturen er så dominerende, at det må være en virkelighed fra før kongedømmets indførelse (se også Block 1999, 30-31).
- 2 Se detaljer i Finkelstein (1988), de forskellige bidrag i Finkelstein and Na'aman (1994), Bloch-Smith and Nakhai (1999, 66-70), Dever (2003, 41-74), Killebrew (2005, 149-196), samt overskuelige sammenfatninger i Younger (1999, 200-205), Long et al (2003, 148-56) og Hess (2007, 210-214). Den nyeste og enkleste oversigt er Mazani (2008, 97-107).
- 3 Andre synspunkter går på, at Mernefta-stelens reference til Israel kræver mere tid end den sene datering giver (Hasel 2008, 56), og omdateringen af Tidlig Jernalders begyndelse til 1175 f.Kr. udelukker en sen datering (Ray 2008, 91).
- 4 For en diskussion af Stager og Dever se Mazani (2008, 101-103).
- 5 Se i øvrigt andre referencer til denne faglige konsensus hos Hawkins (2008, 165) og diskussionen hos Hasel (2008, 59). Ray afviser at dette pastorale samfund har haft kontakt til bystaterne (Ray 2008, 92).
- 6 Achilles-hælen i Lemches kritisk-historiske konstruktion er hans korthus-logik (2008, 173), for hvis én uholdbar rekonstruktion pilles ud, falder syntesen ganske vist måske sammen, men det berører kun denne rekonstruktion, men ikke ontologien i historien bagved (Winther-Nielsen 2009, 18; Kofoed 2009, passim).
- 7 For øvrige teorier, se bemærkningerne til Volkmar Fritz' såkaldte "symbiosemodel" i Levy og Holl (2002, 89-90) og Bloch-Smith og Nakhai (1999, 68-69). Thompson ser en tørke i Senbronzen som den dominerende faktor, så befolkningstallet altid kun vil afspejle de klimatiske levevilkår, men teorien gør det vanskeligt at forklare befolkningsekspllosionen i begyndelsen af Dommertiden (Thompson 1992, jf. Hess 2007, 213-214).
- 8 Matthews (2004, 62-64) forestiller sig, at en apiru har brugt den kana'anæiske krigsgud-inds navn i sine bedrifter, og som følge af hans kampe mod filistrene fik han en plads blandt Israels helte.
- 9 Jeg udelader her med vilje at diskutere Amarna-korrespondancen, som jo i alt fald kun indirekte er relevant for Tidlig Jernalders bosættelser.
- 10 Seneste nyt om bosættelsesinformation fra Wadi Arabah-projektet er tilgængeligt på <http://www.wadiarabahproject.man.ac.uk/menu/chronology/chronologyframe.htm>
- 11 Levy, Adams og Muniz har vigtige overvejelser over problemet med etnisk tilknytning, og de bruger det i forbindelse med fundene fra Edom (Levy, Adams og Muniz 2004, 72-76.86-69). Hasel forudsætter en ganske kompleks etnogenese (Hasel 2008, 59).
- 12 Faust bruger det til at forklare "when' (i.e. Iron Age I) and 'why' (i.e. as a combination of being different from the 'other's' decorated pottery and as a reflection of an egalitarian ethos) the tradition of leaving pottery undecorated developed and became a significant attribute of Israelite pottery." (Faust 2006, 48).
- 13 "... the four-room plan lacks 'depth' or access hierarchy and expresses a more egalitarian spirit than the contemporaneous or previous house plans in ancient Israel. It seems to have been in line with Israelite ideology and social perception more than other house plans, and thus was adopted as the main type of building, both large and small, and of the poor and wealthy" (Faust 2006, 79-80).
- 14 De nye fund stiller alvorlige spørgsmål ved Devers svulstige argumentation imod bade Zertal og den israelittiske præsens i Øst-jordanlandet i den tidlige bosættelsesfase (Hawkins 2008, 175-174).

LITTERATUR

- Bimson, John J. 1978: *Redating the Exodus and Conquest*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, no. 5. Sheffield: JSOT Press.
- Bloch-Smith, Elizabeth and Nakhai, Beth Alpert 1999: A Landscape Comes to Life. The Iron I Period. *Near Eastern Archaeology* 62/2, 63-92.101-127.
- Bloch-Smith, Elizabeth 2004: Resurrecting the Iron I dead. *Israel Exploration Journal*. 54, 77-91.
- Block, Daniel I. 1999: *Judges, Ruth. An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture*. The New American Commentary. Nashville: Broadman and Holman Publishers.
- Bramlett, Kent 2004: A Late Bronze Age Cultic Installation at Tall al-'Umayri, Jordan. *Near Eastern Archaeology* 67/1, 50-51.
- Bunimowitz, Shlomo & Faust, Avraham 2002: Ideology in Stone: Understanding the Four Room House. *Biblical Archaeology Review* 28/4, 32-41, 59-60.
- Dever, William G. 2003: *Who were the early Israelites and where did they come from?* Grand Rapids: Eerdmans.
- Faust, Avraham & Bunimowitz, Shlomo 2003: The Four Room House: Embodying Iron Age Israelite Society. *Near Eastern Archaeology* 66, 22-33.
- Faust, Avraham 2003: Abandonment, Urbanization, Resettlement and the formation of the Israelite State. *Near Eastern Archaeology* 66/4, 147-161.
- Faust, Avraham 2004: Mortuary practices, society and ideology: The lack of Iron Age I burials in the Highlands in context. *Israel Exploration Journal* 54/2, 174-190.
- Faust, Avraham 2006: *Israel's Ethnogenesis: Settlement, Interaction, Expansion and Resistance*. Approaches to anthropological archaeology. London; Oakville, CT: Equinox Pub.
- Finkelstein, Israel & Na'aman, Nadav, red. 1994: *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Finkelstein, Israel & Silberman, Neil Asher 2001: *The Bible unearthed: Archaeology's new vision of Ancient Israel and the origins of its sacred texts*. New York: The Free Press.
- Finkelstein, Israel 1988: *The archaeology of the Israelite settlement*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Frankel, Rafael 1994: Upper Galilee in the Late Bronze-Iron I Transition. In Finkelstein and Na'aman (1994, 18-34).
- Fritz, Volkmar 2002: Israelites & Canaanites: You Can Tell Them Apart. *Biblical Archaeology Review* 28/4, 28-33.63.
- Gal, Zvi 1994: Iron I in Lower Galilee and the Margins of the Jizreel Valley. In Finkelstein and Na'aman (1994, 35-46).
- Hasel, Michael G. 2008: Merenptah's Reference to Israel: Critical Issues for the Origin of Israel. I Hess et al., 47-59.
- Hawkins, Ralph K. 2008: Archaeological Studies, Regional Contexts. The Survey of Manasseh and the Origin of the Central Hill Country Settlers. I Hess et al., 165-179
- Hendel, Ronald 2005: *Remembering Abraham. Culture, Memory, and the History of the Hebrew Bible*. Oxford: OUP.
- Herr, Larry G. 1998: Tell et-'Umayri and the Madaba Plains Region During the Late Bronze-Iron Age I Transition. In Gitin, Mazar and Stern (1998, 251-264).

- Hess, Richard S, Gerald A Klingbeil, and Paul J. Ray Jr, red. 2008: *Critical Issues in Early Israelite History*. Bulletin for Biblical Research Supplement 3. Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Hess, Richard S. 1993: Early Israel in Canaan: A Survey of Recent – Evidence and Interpretations. *Palestine Exploration Quarterly* 125, 125 -142.
- Hess, Richard S. 2003: Israelite Identity and Personal Names in the Book of Judges. *Hebrew Studies*. 4, 25-39.
- Hess, Richard S. 2004: The Name Game: Dating the Book of Judges. *Biblical Archaeology Review*. 30/6, 38-41.
- Hess, Richard S. 2007: *Israelite Religions: An Archaeological and Biblical Survey*. Grand Rapids, Mich.; Nottingham, England: Baker Academic; Apollos.
- Hess, Richard S. 2008: The Jericho and Ai of the Book of Joshua. I Hess et al. (2008, 33-46).
- Hoffmeier, James K. 2005: *Ancient Israel in Egypt*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoffmeier, James K. 2007: What Is the Biblical Date of the Exodus: A Response to Bryant Wood. *Journal for the Evangelical Theological Society*. 50, 225-47.
- Junkkaala, Eero 2006: *Three Conquests of Canaan: A Comparative Study of Two Egyptian Military Campaigns and Joshua 10-12 in the Light of Recent Archaeological Evidence*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
- Killebrew, Ann E. 2005, *Biblical Peoples and Ethnicity: An Archaeological Study of Egyptians, Canaanites, Philistines, and Early Israel 1300-1100 B.C.E*, Archaeology and Biblical Studies. Atlanta, GA: Society of Biblical Literature.
- King, Philip J & Stager, Lawrence E. 2001: *Life in Biblical Israel*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox.
- Kitchen, Kenneth A. 2003: *On the Reliability of the Old Testament*. Grand Rapids, Mich, Cambridge, U.K: Eerdmans.
- Kletter, R. 2002: People without burials? The lack of Iron I burials in the Central Highlands of Palestine. *Israel Exploration Journal* 52, 28-48.
- Klingbeil, Gerald A. 2008: The Archaeology of Religion in Late Bronze Age Palestine and the Period of the Settlement. I Hess et al. (2008, 111-150).
- Kofoed, Jens Bruun 2005: *Text and History. The Old Testament Texts as a Source for the History of Ancient Israel*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Kofoed, Jens Bruun 2009: Gammeltestamentlig eller bibelsk teologi - konstruktion eller rekonstruktion? *Hiphil 2009 SEE-J Hiphil 2* [<http://www.see-j.net/hiphil>]: Udgivet Januar 2009.
- Lemche, Niels Peter 2008: *Det Gamle Testamente mellem teologi og historie. Den historisk-kritiske bibelforskningens storhed og fald*. København: Anis. (L).
- Levy, Thomas E. & Holl, Anthony F. C. 2002: Migrations, Ethnogenesis, and Settlement Dynamics: Israelites in Iron Age Canaan and Shuwa-Arads in the Chad Basin. *Journal of Anthropological Archaeology*. 21, 83-118.
- Levy, Thomas E; Adams, Russell B. & Muniz, Adolfo 2004: Archaeology and the Shasu Nomads - Recent Excavations in the Jabal Hamrat Fidan, Jordan. In Propp, W.H. and Friedman, R.E. red., *Festschrift for David Noel Freedman*. UCSD Judaic Studies Program.
- Master, Daniel M. 200: *Israelite Settlement at the Margins of the Northern Hill Country:*

- Connections to Joshua and Judges from Tell Dothan. I Hess et al., 181-189
- Matthews, Victor H. 2004: *Judges and Ruth*. Cambridge: Cambridge University Press
- Mazani, Patrick 2008: "Between North and South": The Appearance of Israel in Canaan in Recent Scholarship. I Hess et al. I Hess et al. (2008, 95-109).
- Millard, Alan R. 2004: Amorites and Israelites: Invisible Invaders. In Hoffmeier, James K. and Alan Millard, eds, *The Future of Biblical Archaeology. Reassessing Methodologies and Assumptions*, 148-160. Grand Rapids: Eerdmans.
- Millard, Alan R. 2008: Were the Israelites Really Canaanites? I Daniel I. Block, ed, *Israel: Ancient Kingdom or Late Invention?* Nashville, TN, B&H Academic, 156-168.
- Miller, Robert D. 2005, *Chieftains of the Highland Clans: A History of Israel in the 12th and 11th Centuries B.C*, *The Bible in its World*. Grand Rapids, Mich: William B. Eerdmans.
- Ortiz, Steven M. 2008: *Rewriting Philistine History: Recent Trends in Philistine Archaeology and Biblical Studies*. I Hess et al. (2008, 191-204).
- Provan, Iain., V. Philips Long, and Tremper Longman 2003, III. *A Biblical History of Israel*. Louisville, Ky: Westminster John Knox Press.
- Rainey, Anson F. & R. Steven Notley 2006: *The sacred bridge: Carta's atlas of the biblical world* Jerusalem, Israel: Carta Jerusalem.
- Ray, Paul J. Jr. 2008: *Archaeological Studies, Broader Context. Classical Models for the Appearance of Israel in Palestine*. I Hess et al. (2008, 79-93).
- Stern, Ephraim, Hellel Geva, Alan Paris & Joseph Aviram. 2008: *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, 5. Supplementary Volume*. Jerusalem & Washington, DC: Israel Exploration Society and Biblical Archaeological Society. (=NEAEHL 5).
- Thompson, Thomas L. 1992: *Early History of the Israelite People from the Written and Archaeological Sources*. *Studies of the History of the Ancient Near East*, 4. Leiden: Brill.
- Winther-Nielsen, Nicolai 1995: *A Functional Discourse Grammar of Joshua. A Computer-assisted Rhetorical Structure Analysis*. (CBOTS 40). Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Winther-Nielsen, Nicolai 2002: Fact, Fiction and Language Use: Can modern Pragmatics improve on Halpern's case for History in Judges? I V. Philips Long, David W. Baker & Gordon J. Wenham, *Windows into Old Testament History. Evidentiality, Argument, and the Crisis of "Biblical Israel"*. Grand Rapids: Eerdmans, 44-81.
- Winther-Nielsen, Nicolai 2005: Tracking the World of Judges: The Use of Contextual Resources in Narration and Conversation. *SEE-J Hiphil* 2 [http://www.see-j.net/hiphil]: Udgivet August 8, 2005.
- Winther-Nielsen, Nicolai 2009: Konstruktion eller kommunikation? Den historisk-kritiske metode, Københavnerskolen og formidlingen af Gammel Testamente". *SEE-J Nordisk Teologi* 1 [http://see-j.net/index.php/nt].
- Wood, Bryant G. 1990: Did the Israelites Conquer Jericho? A New Look at the Archaeological Evidence. *Biblical Archaeological Review*. 16(2): 44-58.
- Wood, Bryant G. 2003: From Ramesses to Shiloh: Archaeological Discoveries Bearing on the Exodus-Judges Period. In David M. Howard Jr. and Michael A. Grisanti, *Giving the Sense. Understanding and Using Old Testament Historical Texts*, 256-282. Grand Rapids: Kregel.
- Wood, Bryant G. 2005: The Rise and Fall of the 13th-Century Exodus-Conquest Theory. *Journal for the Evangelical Theological Society* 48, 475-89.

- Wood, Bryant G. 2007: The Biblical Date for the Exodus Is 1446 BC: A Response to James Hoffmeier. *Journal for the Evangelical Theological Society* 50, 249-58.
- Wood, Bryant G. 2008: The Search for Joshua's Ai. I Hess et al. (2008, 205-240).
- Younger, K. Lawson, 1990. Jr. *Ancient Conquest Accounts: A Study in Ancient Near Eastern and Biblical History Writing*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, no. 98. Sheffield: JSOT Press.
- Younger, K. Lawson, 1999: Early Israel in Recent Biblical Scholarship. In Baker, David W. and Bill T. Arnold, red. *The Face of Old Testament Studies. A Survey of Contemporary Approaches* 176-206. Grand Rapids: Baker.
- Younger, K. Lawson, 2008: The Rhetorical Structuring of the Joshua Conquest Narratives. I Hess et al. (2008, 3-32).
- Zertal, Adam 1998: The Iron Age I Culture in the Hill-Country of Canaan – a Manasite Perspective. I Gitin, Seymour; Amihai Mazar & Ephraim Stern, eds, *Mediterranean peoples in transition: thirteenth to early tenth centuries BCE*, 238-250. Jerusalem: Israel Exploration Society.

FORFATTEROPLYSNING

Lektor i Gammel Testamente
Nicolai Winther-Nielsen
Frederiksborgvej 205B
2400 København NV
+45 39 69 79 29
nwn@dbi.edu

STATSDANNELSEN

Lektor, ph.d. cand. theol. Jens Bruun Kofoed

RESUMÉ: Den altoverskyggende faglige diskussion om kongetiden i det gamle Israel handler om hvorvidt det arkæologiske materiale er foreneligt med den beskrivelse af processen fra stammesamfund til statsdannelse, som vi finder i de gammeltestamentlige tekster, herunder ikke mindst eksistensen af det forenede kongedømme under David og Salomo. Det er en kompliceret diskussion, som handler om historievenskabelig kildekritik, socialvidenskabelige statsdannelsesteorier og arkæologisk kronologi, men på baggrund af den nyeste viden og teoridannelse må en række forsøg på at argumentere imod det bibelske billede af det gamle Israel afvises. Det gælder både Israel Finkelsteins neddatering af den monumentale arkitektur på Hasor, Megiddo og Gezer til Omri's eller Akab's tid, neddateringen af filistæisk keramik og afvisningen af identifikationen mellem den bibelske Shishak og den egyptiske Sheshonq. I stedet kan vi nu tegne et billede af statsdannelsen i det gamle Israel, som ikke bare gentager den personal- og begivenhedsorienterede åndshistorie fra de bibelske kilder, men som inddrager det arkæologiske materiale til at beskrive de dybereliggende socioøkonomiske og økologiske konjunkturer, som udgjorde rammen for og øvede indflydelse på denne åndshistorie.

1. Indledning

”Gå nu hver til sit telt, israelitter”, var reaktionen, da Israels kong Rehabeam bar sig uklogt ad ved at øge de byrder, som allerede hans far Salomo havde lagt på de israelitiske stammer (1 Kg 12,16). Et sammenstød, der endte med den ulykkelige rigsdeling i et nord- og sydrige, som det gamle Israel aldrig skulle komme sig over. Det interessante i denne sammenhæng er imidlertid ikke

så meget det dramatiske indblik, vi får i de realpolitiske forhandlinger efter Salomos død, men den lidt overraskende bemærkning om, at israelitterne skal gå ”hver til sit telt”. Israelitterne boede nemlig på dette tidspunkt *ikke* i telte, men havde for længst bosat sig i egentlige byer, og vendingen står derfor som udtryk for en kulturel erindring om de dramatiske, sociopolitiske ændringer, Israels stammer havde været genstand for,

siden Herren, som det hedder i den tilbagekuende Sl 78, ”drev folkeslag bort foran dem, lod deres land tilfalde dem som ejendom, så Israels stammer kunne bo i deres telte” (Sl 78,55). En kulturel erindring, som vi alene kender fra Det Gamle Testamente i den sammenhængende beretning fra Josvabogen frem til begyndelsen af 1. Kongebog og den parallelle beretning i 1. Krønikebog.

Nicolai Winther-Nielsen har i den foregående artikel gjort rede for de nyeste teorier om sammenhængen mellem de mange nye bosættelser i bjerglandet i Tidlig Jernalder og det Israel, som uomtvisteligt eksisterede i Senere Jernalder. Ved at spore det særlige *etos*, som kendetegner Israel i Senere Jernalder tilbage til disse bjerglandsbyer, har Avraham Faust givet den for tiden bedste forklaring på Israels *etnogenese* – altså hvordan Israel blev til et distinkt *folk* med særlige etniske kendetegn såsom afholdelse fra at spise svinekød, lokalt produceret og udekoreret keramik, firerumshuset med dets egalitære “space syntax”, simple begravelser, kort skæg (i modsætning til glatbarberet), fravær af templer og praktisering af omskærelse (Block-Smith 2003, 442; Faust 2006). At disse etniske kendetegn i et eller andet omfang er kendetegnende for de(t) folk, som boede i bjerglandsbyerne, og at der er en sammenhæng mellem disse bjerglandsbyer og det senere Israel, hersker der bred enighed om, eftersom de (med undtagelse af omskærelsen) kan påvises ud fra det arkæologiske materiale alene. Den faglige diskussion handler derfor primært om, hvorvidt det arkæologiske materiale er foreneligt med den beskrivelse af processen fra stammesamfund til statsdannelse, som vi finder i de gammeltestamentlige tekster, herunder ikke mindst eksistensen af det forenede kongedømme under David og Salomo. Det er en kompliceret diskussion, som handler om historievidenskabelig kildekri-

tik, socialvidenskabelige statsdannelsesteorier og arkæologisk kronologi, og eftersom det er den uden sammenligning største aktuelle faglige diskussion i rekonstruktionen af kongetidens Israel, vil nærværende artikel koncentrere sig om at diskutere netop disse spørgsmål.

Fronterne i diskussionen er trukket hårdt op mellem såkaldte minimalister og maksimalister, med fremtrædende arkæologer og gammeltestamentlere i begge lejre.¹ Minimalisterne, hvis mest fremtrædende repræsentanter er de israelske arkæologer David Ussishkin og Israel Finkelstein og den såkaldte ”firebande” med gammeltestamentlerne Thomas L. Thompson, Niels Peter Lemche, Philip R. Davies og Keith Whitelam, har anført en række kritikpunkter mod rekonstruktioner af Israels historie, som i det store hele følger den bibelske fremstilling. For det første betragter de fremstillingen af Israels historie i Det Gamle Testamente som en sekterisk, ideologisk, litterær konstruktion fra Hellenistisk Tid, hvis historiske oplysninger kun kan tages for pålydende, såfremt de kan bekræftes af ikke-bibelske kilder. Historikeren må derfor i rekonstruktionen alene holde sig til de arkæologiske fund i form af materielle levn og inskriptioner, og disse tegner ifølge minimalisterne et helt andet billede af den sociopolitiske proces i overgangen fra Tidlig til Senere Jernalder. Forudsætninger for en egentlig statsdannelse med Jerusalem som hovedstad var simpelthen ikke til stede i regionen i det 10. århundrede f.Kr., hævdes det. Jerusalems befolkning på omkring 2000 personer var langt fra nok til at udløse en egentlig statsdannelse, og der er ingen arkæologiske spor hverken i Jerusalem eller i regionen i øvrigt på en sådan centralisering af magten. De arkæologiske levn i Jerusalem tyder ikke på, at byen var et større administrativt center i denne periode, og

de store monumentale bygningsværker på Hasor, Megiddo og Gezer skal dateres til omridernes tid i det 9. århundrede f.Kr. og kan derfor ikke bekræfte oplysningen i 1 Kg 9,15 om ”det hoveri, som kong Salomo udskrev til bygning af ... Hasor, Megiddo og Gezer”. Dertil kommer, at udtrykket **הבית** på den såkaldte Tel Dan Stele fra begyndelsen af det 9. århundrede f.Kr. ifølge minimalisterne ikke skal læses som ”Davids hus”, og at der derfor ikke er tale om en tidlig reference til det davidiske dynasti, som er omtalt i Det Gamle Testamente. Første arkæologiske vidnesbyrd om en egentlig statsdannelse i regionen finder vi først i de neo-assyriske inskriptioner, som fra midten af det 9. århundrede f.Kr. begynder at referere til nordriget Israel, mens vi skal helt frem til 734 f.Kr. før vi finder en reference til sydriget Juda, nemlig i form af Tiglathpileser III's omtale af ”judæeren Akaz” på den såkaldte Nimrudsten. Vi har derfor ingen pålidelig information om, at disse stater eksisterede før denne tid, hævdes det.

Fra midten og ud til den maksimalistiske fløj står imidlertid langt hovedparten af den arkæologiske og gammeltestamentlige fagekspertise, som nok indrømmer, at forskningen har været præget af en cirkulær argumentation, hvor bibelteksterne først blev brugt som korrektiv fortolkningsramme for de arkæologiske fund, hvorefter de selv samme arkæologiske fund blev brugt til at bekræfte informationer i bibelteksterne, men som alligevel fastholder, at de gammeltestamentlige tekster i større eller mindre grad bør inddrages som pålidelige kilder til det gamle Israels historie. Fra at have været en teologisk hjælpedisciplin er arkæologien for længst kommet til skelsalder som en selvstændig disciplin, og selvom der er et uundgåeligt overlap mellem arkæologens historiske og gammeltestamentlerens litterære eller teologiske interesse i det

gamle Israels historie, så bidrager forskere indenfor en lang række videnskaber nu på lige fod med analyser og fortolkninger af hver deres materiale. Det gælder nu i høj grad også sociologien og antropologien, som sammen med arkæologien har bidraget med nye fortolkninger af det arkæologiske materiale, og det er yderst interessant, som vi skal se, at minimalisternes angreb på bibelteksten som historisk kilde nu bliver slået tilbage af præcis det kildemateriale, som de selv foretrækker. Før vi ser på de nyeste tolkninger af de arkæologiske fund, skal vi imidlertid se på spørgsmål om arkæologisk kronologi.

2. Arkæologisk kronologi

Problemet består i, hvordan man konverterer en relativ kronologi mellem forskellige arkæologiske lag til en absolut kronologi med mere eller mindre præcise årstalsangivelser efter vor tidsregning. Den relative kronologi er forholdsvis nem at etablere, eftersom det er muligt at fastlægge en sådan på grund af ødelæggelseslag, udvikling i keramiktyper, byggeteknik med videre. Problemet opstår, når denne relative kronologi skal indplaceres i en absolut kronologi, eftersom det kræver, at der er fundet inskriptioner eller ikonografiske artefakter *in situ* – altså i det arkæologiske lag, som de oprindeligt tilhører – som kan forbindes med personer eller begivenheder, som er kendt fra og kan dateres absolut på baggrund af fund fra andre arkæologiske kontekster.

Når det gælder spørgsmålet om absolut kronologi indenfor israelshistorieforskningen, har især tre problemfelter været afgørende i diskussionen, nemlig (1) brugen af 1 Kg 9,15-19 til at datere Megiddo stratum VA/VIB til Salomos tid i det 10. århundrede f.Kr., (2) identifikationen af farao Shishak i 1 Kg 14,25 / 2 Krøn 12,2 med farao Shes-

honq I, og (3) teorien om at forekomster af den såkaldte monokrome keramik repræsenterer den første fase af havfolkernes bosættelse i Kana'an umiddelbart efter det velbevidnede store slag mellem havfolkene og farao Ramses III i 1175 f.Kr.

2.1 Datering af Stratum VA/VIB på Megiddo

Da den såkaldte Chicago-ekspedition under udgravningerne på Megiddo i perioden 1925 og frem til udbruddet af 2. Verdenskrig fandt en sekskamret byport og to store offentlige bygninger, som var inddelt i tre aflange rum adskilt af stensøjler, blev de på baggrund af oplysningen i 1 Kg 9,15-19 identificeret som et led i Salomos anlægsarbejder. De rektangulære, tredelte bygninger blev således identificeret som et af de staldanlæg, der refereres til med "det hoveri, Salomo udskrev til bygning af Herrens tempel, sit palads, Millo, Jerusalems bymur, samt Hasor, Megiddo og Gezer (...) alle de forrådsbyer, Salomo havde, byerne til hans vogne og heste, og til det, Salomo ønskede at bygge i Jerusalem, i Libanon og i hele sit rige" (vv. 15 og 19), og da Yigal Yadin under udgravninger på Hasor i 1950'erne fandt en identisk sekskamret byport, og siden identificerede en lignende byport på Gezer, lå det lige for at se det som en arkæologisk bekræftelse af oplysningen i 1. Kongebog om, at netop disse tre byporte stammede fra Salomos forrådsbyer. For at styrke sin fortolkning af sammenhængen mellem de arkæologiske fund og bibelteksterne foretog Yadin på baggrund af fornyede sonderinger på Megiddo en revision af stratigrafien, som den var beskrevet af Chicago-ekspeditionen ved at knytte to paladser (Palace 1723 og 6000) til samme arkæologiske lag som den sekskamrede byport. Paladserne, som begge blev ødelagt af en brand, blev fundet *under* de såkaldte

staldanlæg, som derfor måtte neddateres til et senere arkæologiske lag, og eftersom også den kanaanæiske by, som lå under byen med paladserne og den sekskamrede byport, blev ødelagt af en voldsom brand, var fortolkningen fuldt forenelig med den bibelske information: David ødelagde det kanaanæiske Megiddo, Salomo byggede paladserne og den sekskamrede byport, og farao Sheshonq I ødelagde i det velbevidnede felttog i 925 f.Kr. den salomoniske by, mens staldanlæggene blev bygget på Omris tid. Et fragment af farao Sheshonq I's sejrstele, som blev fundet på Megiddo i 1920'erne, gjorde ikke tolkningen mindre sandsynlig.

Siden disse bibelarkæologiske jubelår i 50'erne og 60'erne er syntesen imidlertid blevet udsat for det ene angreb efter det andet. Fragmentet af farao Sheshonq I's sejrstele blev for eksempel ikke fundet *in situ*, altså i den oprindelige arkæologiske kontekst, og kan derfor ikke bruges til en absolut datering af de omdiskuterede strata.² Sammen med den minimalistiske skepsis over for bibeltekstens historiske pålidelighed (se for eksempel Finkelstein 2007,112), har det ført med sig, at det vigtigste kronologiske anker, nemlig forbindelsen til Salomo, som på baggrund af den interne, bibelske kronologi og krydsreferencer til senere israelitiske og judæiske konger i neo-assyriske og babyloniske kilder kan dateres til 970-931 f.Kr., er forsvundet, og at dateringen derfor nu må foretages på baggrund af komparative studier af keramiktyper, byggeteknik og C 14-prøver af organisk materiale.

2.2 Sheshonq og Shishak

I 925 f.Kr. gennemførte farao Sheshonq I et felttog mod Juda og Israel, og det følgende år fik han indgraveret en kæmpe sejrscene med navnene på over 100 af de erobrede byer på den ydre, sydlige mur af Amun-templet i Karnak. Eftersom mange af de judæiske

og israelitiske byer, der optræder på relief-fet, har ødelæggelseslag, der kan dateres til denne periode (for eksempel Arad), har man traditionelt identificeret den farao Shishak, som nævnes i 1 Kg 14,25 / 2 Krøn 12,2, med netop farao Sheshonq I (943-922 f.Kr.).³ Denne identifikation afvises imidlertid af en mindre gruppe egyptologer og arkæologer, der argumenterer for en "new" eller "revised" egyptisk kronologi. Det gælder mest radikalt David Rohl, som har argumenteret for at Shishak i 1 Kg 14 skal identificeres med Ramses II, som altså neddateres hele 300 år i forhold til den konventionelle kronologi (Rohl 1995), men også Peter James, der har argumenteret for et lignende alternativ til den konventionelle kronologi (James 1991). Arkæologen Israel Finkelstein nøjes (sammen med videnskabsjournalisten Neil Silberman) med at konstatere, at "due to the very fragmentary nature of Egyptian records in this period, it is difficult to provide the pharaohs of the Twenty-first and Twenty-second Dynasties with exact dates" (Finkelstein 2006, 73). Sammen med kritikken af den konventionelle, bibelbaserede datering af stratum VA/VIB på Megiddo indebærer dette ifølge Finkelstein og de gammeltestamentlige minimalister, der følger ham, at "there is not a single chronological anchor (that is, an archaeological find that provides an absolute date to fix an associated assemblage) between the days of the Egyptian XXth Dynasty rule in Canaan in the twelfth century BCE and the Assyrian campaigns in the late eighth century BCE. This is an archaeological 'dark age' of over four centuries, one which covers most of the Iron I, the days of the United Monarchy, and the entire history of the northern Kingdom of Israel" (Finkelstein 1999, 36). Ved at afvise den "bibelske" datering af Megiddo stratum VA/VIB og identifikationen af den bibelske Shishak med Sheshonq I, rydder

Finkelstein to mindre forhindringer af vejen for den såkaldte "low chronology", som vi skal se på i det følgende.

2.3 Dateringen af filistæisk keramik

I begyndelsen af Tidlig Jernalder migrerede de såkaldte havfolk fra hele det ægæiske område mod syd og øst. Det var formentlig disse migranter, som blev den direkte årsag til det mægtige hittiterriges kollaps i Anatolien, og selvom det i første omgang lykkedes farao Ramses III (1186-1155 f.Kr.) at slå dem tilbage i det ovenfor nævnte slag i nildeltaet 1175, blev det alligevel begyndelsen til enden. Flere af havfolkene bosatte sig nemlig langs kysten i Kana'an og trængte hurtigt egypterne så meget i defensiven, at det egyptiske 20. dynasti omkring 1150 f.Kr. måtte trække sig tilbage til moderlandet. Først omkring 970 f.Kr. vover en farao, nemlig Siamun, sig igen på felttog i Kanaan. Det interessante i denne sammenhæng er filistrene, der – som et af havfolkene – bosatte sig i den filistæiske pentapolis med byerne Ashkelon, Ashdod, Ekron, Gat og Gaza, og problemet i relation til den arkæologiske kronologi handler om, hvornår filistrene selv begyndte at producere den såkaldte mykenske monokrome keramik, som de havde med sig fra deres oprindelsessted. Keramikken går under betegnelsen Mycenaean Monochrome Ware, eller den mere tekniske betegnelse Late Helladic IIIC:b1 eller Mycenaean IIIC:1b, og er keramik dekoreret med én farve, som enten kunne være rød, sort eller grå.

2.3.1 High Chronology

Den konventionelle datering i den såkaldte "high chronology", går ud fra, at filistrene begyndte at producere keramik umiddelbart efter, de slog sig ned i Kana'an under farao Ramses III i midten af det 12. århundrede f.Kr. Egypterne kontrollerede stadig

Mykensk periode	High Chronology	Low Chronology
Early Helladic/Mycenaean	Ca. 3000-2000f.Kr.	
Middle Helladic	Ca. 2000-1675 f.Kr.	
Late Helladic I and II (Early Mycenaean)	Ca. 1675-1425 f.Kr.	
Late Helladic IIIA (Early Mycenaean)	Ca. 1425-1340 f.Kr.	
Late Helladic IIIB (Mycenaean)	Ca. 1340-1190 f.Kr.	
Late Helladic IIIC (Sub-Mycenaean)	Ca. 1190-1020 f.Kr.	
Late Helladic IIIC:1b = Philistine Monochrome Ware	Ca. 1175 f.Kr.	Tidligst 1135 f.Kr.
Late Helladic IIIC:1c = Philistine Bichrome Ware	Fra ca. 1150 f.Kr.	Tidligst ca. 1100

lavlandet, og derfor var filistrene – inklusive deres keramik – isolerede i det filistæiske pentapolis. Til støtte for denne datering af den første lokalt producerede filistæiske monokrome keramik kan nævnes, at den tilsvarende keramik – Mycenaean IIIC – fandtes i store mængder i stort set hele det ægæiske område i det 12. århundrede, og at det derfor ville være naturligt for filistrene også at producere den efter bosættelsen i Kana'an. Endelig anføres det også, at eftersom der er fundet importeret Mycenaean IIIC-keramik af høj kvalitet i Bethshean strata S-4 og S-3, som skal dateres til den periode, hvor det egyptiske 20. dynasti stadig brugte byen som garnisonsby, så tyder det på, at også den lokale variant, nemlig den filistæiske Mycenaean IIIC:1b, blev produceret mens egypterne stadig kontrollerede lavlandet (Mazar 1997, 159). Denne konventionelle, keramiske kronologi indebærer altså, at alle arkæologiske lag fra og med de lag, der har de første forekomster af den filistæiske monokrome keramik, og frem til det ødelæggelseslag, som kan forbindes med Tiglath-pileser III's felttog i 732 f.Kr., skal indplaceres i perioden cirka 1175 til 732 f.Kr.

2.3.2 Low Chronology

En mindre gruppe arkæologer, begyndende med David Ussishkin og med Israel Finkelstein som den i øjeblikket mest fremtræ-

dende repræsentant, har imidlertid rettet en række kritikpunkter mod den konventionelle keramiske kronologi. Ussishkin pegede således på, at mens der i Ekron er blevet fundet store mængder af filistæisk monokrom keramik, så er der ikke fundet så meget som et potteskår i Lakish, som ligger bare nogle få kilometer fra Ekron, og som var et vigtigt kanaanæisk bycenter indtil det blev ødelagt, tidligst under farao Ramses III (1186-1155 f.Kr.). Den filistæiske monokrome keramik forekommer først i det arkæologiske lag, som kommer efter ødelæggelseslaget, og det tyder ifølge Ussishkin på, at Lakish blev ødelagt *før* filistrene begyndte at producere deres monokrome keramik, og at de første forekomster af sidstnævnte derfor tidligst kan dateres til tidspunktet for ødelæggelsen af Lakish i midten af det 12. årh. f.Kr. Det er utænkeligt, hævdes det, at ikke et eneste stykke keramik krydsede grænsen mellem det kanaanæiske Lakish og den nærvæd liggende filistæiske pentapolis i de årtier, de to folk levede side om side, indtil det egyptiske 20. dynasti blev trængt ud af Kana'an. Finkelsteins konklusion er derfor, at den lokalt producerede monokrome keramik først dukker op i slutningen af Ramses VI's (1145-1137 f.Kr.) regeringstid eller kort tid efter, det vil sige cirka 1135 f.Kr., og at produktionen altså først begyndte årtier efter, at den tilsvarende importerede keramik

” Eftersom samme neddatering af den keramiske kronologi får lige så store konsekvenser for alle andre udgravninger, indebærer den i sidste ende, at det gamle Israels historie skal skrives om. ”

dukkede op mod nord i Beth-shean, Akko og Tel Keisan (1995, 224). En sådan neddatering får naturligvis en domino-effekt på dateringen af den næste generation af filistæisk keramik, den såkaldte Philistine Bichrome Ware, det vil sige keramik dekoreret med to farver, og på de efterfølgende arkæologiske lag med den helt anderledes type simple, udekorerede keramik, som er karakteristisk for den israelitiske periode i Senere Jernalder. Det betyder ifølge Finkelstein, at siden der ikke er fundet filistæisk bikrom keramik i Meggido stratum VIA, så skal det tidligere og underliggende stratum VIB, hvor der er fundet store mængder filistæisk bikrom keramik, dateres til den periode, hvor bikrom keramik er almindelig i den filistæiske pentapolis, nemlig perioden fra det 11. til begyndelsen af det 10. århundrede f.Kr., mens det efterfølgende stratum VIA, hvor der ikke er fundet bikrom keramik, må dateres til den næste israelitiske keramiske periode fra midten af det 10. århundrede. Altså den periode, hvor de bibelske kilder placerer det forenede kongedømme under David og Salomo. En sådan datering af stratum VIA skubber imidlertid dateringen af stratum VA/IVB med den sekskamrede byport og de to paladser ned i det 9. århundrede f.Kr., og disse anlægsarbejder kan derfor ikke længere tilskrives Salomo, men Omri (885-874 f.Kr.) eller Akab (873-853 f.Kr.). Til støtte for denne neddatering anvender Finkelstein nu også C14-analyser af organisk materiale fra en række udgravninger (senest i Finkelstein & Piasetzky 2006b). Eftersom samme neddatering af den keramiske kronologi får lige så store konsekvenser for alle andre

udgravninger, indebærer den i sidste ende, at det gamle Israels historie skal skrives om. Det er derfor ikke overraskende, at den fra begyndelsen er blevet mødt med heftig kritik, og at diskussionen stadig fylder det meste af spekteret i den aktuelle israelshistorieforskning.

2.3.3 The Empire Strikes Back

Kritikken af “low chronology” samler sig især om to forhold. For det første anføres det, at neddateringen af det øvre, kronologiske anker fra cirka 1175 til cirka 1135 f.Kr. medfører en urealistisk komprimering af de arkæologiske lag, eftersom dateringen af det nedre anker med ødelæggelseslagene fra Tiglath-pileser III's felttog i 732 ikke står til diskussion. Der bliver med andre ord kortere tid til de enkelte bosættelsesfaser, som de arkæologiske lag repræsenterer, og mange steder – som for eksempel mellem strata VII og X på Hasor – giver det ifølge kritikerne urealistisk kort tid til disse (Ben-Tor 2000; Mazar 2000). Samtidig er mainstream-egyptologer meget faste i kødet i deres afvisning af den reviderede kronologi, som gør identifikationen af farao Sheshonq I med den bibelske Shishak umulig, og som – nok så vigtigt – gør det umuligt at tilskrive bestemte ødelæggelseslag i en række byer i Kana'an til netop Sheshonq I's felttog (Kitchen 1998; 2001; 2002; jf. Mazar 2007, 123-125). Problemet med *low chronology* handler ikke primært om identifikationen, men om kronologien. Når der nemlig hersker stor enighed om, at de konventionelle datoer for Sheshonq I til 943-922 f.Kr. skal fastholdes, så er det en oplagt følgeslutning at identificere den

bibelske Shishak med Sheshonq, ligesom det er oplagt at tilskrive ødelæggelseslag fra denne periode i for eksempel Arad, Tell el Hama, Tel Rehob, Megiddo, Ta'anak med flere til Sheshonq I's felttog, eftersom netop disse byer er nævnt i hans beskrivelse af felttoget i Amun-templet i Karnak. Og kan vi tilskrive bare ét af disse ødelæggelseslag til Sheshonq I's felttog, så har vi pludselig et absolut kronologisk anker omkring 925 f.Kr., som forhindrer neddateringen af de strata, som er afgørende for Finkelstein's *low chronology*.

For det andet er det blevet fremført, at Finkelsteins "not-found-ergo-does-not-exist"- og "no-interaction-equals-chronological-separation"-argumenter er uholdbare. Rygraden i Finkelsteins argument er således, at de arkæologiske lag uden for det filistæiske pentapolis, som ikke indeholder filistæisk monokrom keramik, skal dateres til tiden efter det egyptiske 20. dynasti trak sig ud af Kana'an omkring 1135 f.Kr. Argumentet er imidlertid baseret på en falsk antagelse om, at keramik – på trods af dets indlysende karakter som etnisk markør – *nødvendigtvis* vil krydse grænserne mellem de etniske grupper, som de er markører for, hvis der foregår interaktion mellem dem. Såvel W.G. Dever (1998), Amihai Mazar (1997), Amnon Ben-Tor og Doron Ben-Ami (1998) argumenterede i en første angrebsbølge for, at denne antagelse var uholdbar, eftersom der var andre eksempler på etnisk distinkt keramik, som ikke krydsede grænsen til en umiddelbart nærliggende anden etnisk gruppes område, og senest har Nadav Na'aman (2000), Shlomo Bunimovitz og Avraham Faust (2001) rettet en sønderlemmende kritik mod det metodisk uholdbare i Finkelsteins antagelse. Na'aman peger således på Gezer som et eksempel til modsigelse, eftersom byen, der ligger bare 11 km fra det filistæiske Ekron, som produce-

rede store mængder filistæisk monokrom keramik, ikke har kunne fremvise bare et enkelt potteskår af denne keramik, og alligevel er der blevet fundet et stykke fajance med navnet på Ramses IX (1126-1108 f.Kr.) indgraveret (Na'aman 2000). Alt tyder derfor på, at byen var beboet i den periode, hvor den filistæiske bikrome keramik med sikkerhed blev produceret og at der derfor burde være bikrom keramik, når byen lå så tæt på den filistæiske pentapolis, men det er altså ikke tilfældet. I stedet giver det et eksempel på det, som er dødstrødet mod Finkelsteins "low chronology," nemlig at to etniske grupperinger, der lever tæt op ad hinanden og interagerer med hinanden, som tilfældet var med kanaanæerne/egypterne i Gezer og filistrene i Ekron, ikke nødvendigvis bruger hinandens keramik, og at keramikken derfor i høj grad fungerer som etniske markører, der tydeligt adskiller disse fra hinanden. Bunimovitz og Faust løfter i deres artikel diskussionen op på et højere, metodisk niveau ved at tage udgangspunkt i diskussionen indenfor nyere arkæologisk teori. Finkelsteins antagelse bygger, hævder de, på forældede kulturhistoriske og procesuelle paradigmer indenfor arkæologien, mens den nyeste forskning indenfor antropologisk, etnografisk og etnoarkæologisk teori – herunder ikke mindst Frederik Barth og hans kollegaer – har vist, at den tidligere teoridannelses antagelse om etniske grupperinger som lukkede og isolerede er for simplistisk til at beskrive virkeligheden. På baggrund af empiriske studier er det således blevet påvist, at grænser mellem etniske grupperinger udmærket kan opretholdes, selvom der er stor personal trafik på tværs af dem. Studier fra så forskellige steder som for eksempel Sudan, Afghanistan/Pakistan og Etiopien viser, at opretholdelsen af etnisk distinkte grupper ikke er forbundet med fravær af interaktion

Figur I: Område A og C på Tel Qasile. Pilene angiver de 4 rum i et af firerumshusene i område A, som altså bare ligger cirka 50 meter fra det filistæiske område C.

(se referencer i Bunimovitz & Faust 2001, 3). Bunimovitz og Faust anfører således, at ... categorical ethnic distinctions do not depend on an absence of mobility, contact and information, but do entail social processes of exclusion and incorporation whereby discrete categories are maintained despite changing participation and membership in the course of individual life histories. Secondly, one finds that stable, persisting, and often vitally important social relations are maintained across such boundaries, and are frequently based precisely on the dichotomized ethnic statuses. In other words, ethnic distinctions do not depend on an absence of social interaction and acceptance, but are quite to the contrary often the very foundations on which embracing social systems are built (Bunimovitz & Faust 2001, 3).

Endnu mere relevant for vores diskussion er fordelingen af filistæisk keramik på Tel Qasile, som ligger ved Yarkon-flodens udløb i den nordlige udkant af det moderne Tel Aviv, og som i overgangen fra Tidlig til Sen Jernalder lå på grænsen mellem det filistæiske pentapolis og det israelitisk dominerede område. Her er der udgravet to forskellige boligområder i bosættelsen (område A og C), som tilhører samme byggefase og som skal dateres til det 11. århundrede f.Kr. (ifølge den konventionelle kronologi). Mens der blev fundet store mængder filistæisk bikrom keramik i det kultiske/indre kvarter i område C, blev der ingen sådan keramik fundet blandt de store mængder keramik fra område A. Og selvom udgraveren Benjamin Mazar i første omgang tolkede det som to forskellige faser og beskrev

område A som "Post-Philistine", måtte han senere revidere fortolkningen og tilskrive forskellene i keramikken sociale eller etniske årsager. Mennesker tilhørende to etniske grupper i det 11. århundrede f.Kr. kunne altså tilsyneladende bo i en afstand af 50 meter fra hinanden uden at bruge hinandens keramik! Interessant er det også, at der er blotlagt adskillige firerumshuse i beboelseskvarteret i område A, mens det ikke findes i det filistæiske område C. Og selvom firerumshuset måske ikke er en unik etnisk markør for israelitterne, ved vi, at den i hvert fald ikke var det for filistrene, så uanset om det var israelitter eller kana'anæere, der boede bare 50 meter fra filistrene i område A, så var både deres byggestil og keramik en anden. I stedet for at se interaktion mellem forskellige etniske grupperinger som udviskende i forhold til etniske markører, forholder det sig i virkeligheden modsat.

I stedet for at se en kronologisk forskel på de arkæologiske lag med filistæisk monokrom og bikrom keramik i Ekron og de arkæologiske lag, som ikke har denne keramik i Gezer og Lakish, så er det mere sandsynligt at selvom der var intensiv interaktion mellem kanaanæerne/egypterne i Gezer og Lakish og filistrene i Ekron, så var keramikken en af de "diacritical features chosen by the groups involved to mark their identity," som Barth peger på i sine studier (Barth 1969, 14). Filistæisk monokrom og bikrom keramik var med andre ord for kana'anæerne og egypterne, hvad en FCK-trøje er for Brøndby-fans! Og selvom C14-analyser både åbner mulighed for "high" og "low chronology", konkluderer Bunimovitz og Faust, så tager Finkelsteins argumenter og metodiske udgangspunkt ikke nok hensyn til de symbolske elementer i den menneskelige adfærd.

Den drastiske neddatering på 80-100

år af den relative keramiske kronologi må dermed afvises, og overgangen fra Tidlig Jernalder til den første fase af Senere Jernalder skal altså placeres tidligt i det 10. århundrede. Omfattende byggefaser i en række byer skal således stadig dateres til samme periode, som den interne bibelske kronologi placerer David og Salomo i. Inden vi skaber os et overblik over, hvad arkæologien kan fortælle os om overgangen fra det israelitiske stammesamfund i Tidlig Jernalder til statsdannelsen i Senere Jernalder, er vi imidlertid nødt til også at se på den anden store diskussion i den aktuelle israelforskning, nemlig spørgsmålet om statsdannelse.

3. Statsdannelse

Som nævnt i indledningen afviser den minimalistiske del af forskningen, at der kan have eksisteret et forenet kongerige under David og Salomo som beskrevet i Samuels- og Kongebøgerne. Afvisningen bygger imidlertid på en række problematiske antagelser. For det første er afvisningen baseret på det kildekritiske valg, at de gammeltestamentlige tekster ikke kan tages for pålydende, medmindre informationerne kan bekræftes af ikke-bibelsk kildemateriale, og at vi derfor kun har det arkæologiske materiale som grundlag for at rekonstruere det tidlige Israels historie. I indledningsartiklen har vi set, at en sådan *a priori* afvisning af de bibelske kilder som upålidelige er epistemologisk uholdbar og udtryk for en ekstrem positivism, som ikke har vundet hævd i historievidenskaben i øvrigt. For det andet tages der udgangspunkt i Finkelsteins "low chronology", som (jf. ovenfor) flytter nogle af de tydeligste spor på eksistensen af en centraladministration til en senere periode. For det tredje begrundes afvisningen, som vi skal se, i forældede teorier om statsdannelse, så der stilles urealis-

” i virkeligheden var Saul og David ikke andet end simple stammehøvdinge i det judæiske bjergland, mens Salomos ”hovedstad” i Jerusalem blot var en mindre, primitiv fæstning på en forblæst bjergkam for et lokalt ”dynasti” af stammehøvdinge.

tiske krav til for eksempel graden af boglig dannelse. Det gælder ikke mindst David W. Jamieson-Drake's studie fra 1991, som i minimalismens jubelår i 90'erne fik næsten kultagtig status, eftersom Jamieson-Drake på baggrund af sociologiske studier af centraliseret administrativ kontrol, social stratificering og professionalisering mente at kunne påvise, at fuld centralisering i Juda med Jerusalem som administrativt center først kan dokumenteres fra det 8. århundrede f.Kr. (Jamieson Drake 1991, jf. Davies 1992; Thompson 1992; Lemche 1996). På denne baggrund hævdes det, at de gammeltestamentlige kilders beskrivelse af David og Salomo er stærkt overdrevne heltebetretninger, som er skabt for at legitimere en langt senere tids politiske og religiøse besværelser. Finkelstein peger således på Josias' reformer i det 7. århundrede f.Kr. som den politiske og religiøse kontekst, fortællingerne er blevet til i, mens for eksempel Thomas L. Thompson peger på makkabæertiden i det 2. århundrede (for eksempel Finkelstein 2007, 23.94-95; Thompson 1995, 110). De fleste anerkender, at fortællingerne kan have en historisk kerne, men i virkeligheden var Saul og David ikke andet end simple stammehøvdinge i det judæiske bjergland, mens Salomos ”hovedstad” i Jerusalem blot var en mindre, primitiv fæstning på en forblæst bjergkam for et lokalt ”dynasti” af stammehøvdinge. Det interessante er imidlertid, at selv hvis vi for eksperimentets skyld begrænser kildematerialet til ikke-bibelske kilder, så viser den seneste

udvikling indenfor den syro-palæstinensiske arkæologi, at hvis vi tolker det arkæologiske materiale med de nyeste etnoarkæologiske metoder, så tegner der sig et billede, der er fuldt foreneligt med det billede, vi får tegnet i de gammeltestamentlige tekster.

3.1 Sociologiske paradigmer

Det var sociologiens fædre Max Weber og Friedrich Engels, der lagde grunden til moderne statsdannelses-teori, og mange af de kriterier for statsdannelse, som blev opstillet i sociologiens spæde barndom, gør sig stadig gældende. Det gælder ikke mindst Engels definition af staten som et territorielt bestemt, klasseinddelt samfund. Og som vi skal se, er det blandt andet dette europæiske, nationalstatsagtige efterslæb, som er skurken i de seneste årtiers diskussion om statsdannelsen i det gamle Israel.

Det springende punkt i diskussionen om statsdannelsen i Israel handler om, hvornår det israelitiske stammesamfund udviklede sig fra at være mere eller mindre separate *chiefdoms* 'høvdingedømmer' over *complex chiefdoms* med en 'overhøvding' over flere høvdingedømmer til at blive en egentlig stat. Minimalisterne hævder således, at de ”kongedømmer”, som de bibelske tekster beskriver under Saul, David og Salomo højst var *complex chiefdoms*, og at vi først kan tale om en egentlig statsdannelse fra begyndelsen af det 9. århundrede, hvor en række arkæologiske vidnesbyrd på baggrund af *low chronology* og krydsreferencer i de neo-assyriske inskriptioner kan knyt-

tes til Omri og Akab. Nøglen til at vurdere denne påstands holdbarhed er, hvis vi nu for argumentets skyld stadig ser bort fra de pålidelige bibelske kilder, om de er baseret på holdbare kriterier for at kunne tale om en statsdannelse, og her viser det sig, at minimalisterne igen baserer deres fortolkninger af det arkæologiske materiale på forældede teorier. Det gælder især den ovenfor nævnte systemiske definition af staten som et territorielt bestemt, klasseinddelt samfund, som går helt tilbage til Engels, og som bestemmer sekundære statsdannelse på baggrund af nogle få rigide kriterier om størrelse (territorial kontrol), stratifikation (overklasse med kontrol over produktionsapparatet og en arbejderklasse, som er afhængig af førstnævntes fordeling af goderne) og institutionel infrastruktur (Master 2001, 124-125).

Henri Claessen har for eksempel peget på, at ovennævnte kategorisering tager alt for lidt hensyn til den langstrakte periode, det tager at forandre et slægtsbaseret stammesamfund til en territorielt baseret, højt specialiseret og fuldt udviklet stat, og at vi for eksempel ikke nødvendigvis i de første faser oplever den grad af centralisering og opførelse af monumental arkitektur, som kategoriseringen lægger op til. Claessen skelner således mellem tre typer af stater, nemlig en "inchoate", "typical" og "transitional" statstype, hvor "inchoate" betegner en begyndende udvikling fra et helt igennem slægtsbaseret, til et samfund, hvor det slægtsbaserede ikke længere spiller nogen dominerende rolle, men hvor embedsmænd og ledere bliver udnævnt på baggrund af deres kvalifikationer eller politiske netværk (Claessen 1978, 568). Mens for eksempel Claessen har forsøgt at forædle det klassiske stamme-høvdingedømme-stat paradigme, har andre gået andre veje og grebet tilbage til det paradigme, som Engels' socio-

logiske kollega Max Weber var den første til at beskrive. I stedet for at definere staten på baggrund af, hvorvidt den er baseret på territorial autoritet og dermed i stand til at udøve territorial kontrol i dens fordeling af goderne, opdelt Weber samfund på baggrund af deres forhold til lov, autoritet og legitimitet. I dette paradigme kan samfund have det samme syn på autoritet og legitimitet, uanset hvor store eller små de er, og de kan bevæge sig mellem at være fastboende og nomadiske, uden at det får større indflydelse på forholdet mellem hersker og undersåtter. Weber skelner videre mellem autoritet, som er baseret på rationelle normer, og autoritet, som er baseret på traditioner eller på personlige relationer. Den rationelt baserede autoritet udpeger kun dem, der anses for at være kvalificerede, til en position, og begrænser deres autoritet til at gælde indenfor det område, de har kvalifikationer til. Denne model kendetegner i høj grad den moderne, vestlige verden, hævder Weber. I oldtiden – og i moderne tid også udenfor vesten – er de fleste samfund såkaldte *patrimonial societies*, det vil sige samfund, som er baseret på de traditioner og personlige relationer, som kendetegner storfamilien. Elizabeth Bloch-Smith opsummerer, hvordan den nyeste forskning bevæger sig netop i denne retning:

Most scholars now accept Øystein LaBianca's view that kin-based tribes can co-exist with larger, class-based polities such as a state (...) Lawrence Stager and his students, J. David Schloen and Daniel master, and Bruce Routledge discuss Israelite statehood from the perspective of archaeological and literary evidence, along with the symbolic value of language and artifacts (...) Master characterized Israelite society as a series of nested (hierarchical) layers of authoritarian relationships. The father-son relationship provided the model for

all levels of interaction, from the smallest and least significant unit, the household, through the clan and tribe up to the highest unit, the king. Master found Max Weber's characterization of law and authority, a 'patrimonial' regime, to fit Israel's social-political organization. Authority was bestowed by force of tradition or personal association rather than by virtue of charisma or qualification - no specific qualification were required. This 'patrimonial' regime described the authority figures of ancient Israel, be they heads of households, patriarch of clans, or kings of state. Evidence that ancient Israel used this socio-political organization is preserved in the Bible's political and judicial terminology. Fathers, 'elders,' and 'kings' exercised authority in the Iron Age: fathers at the family level, and elders at the local and state level in conjunction with kings at the level of state. Thus, the Israelite kingdom consisted of nested (hierarchical), kin-based social units (family, clan, tribe, nation) and territorial units (household, town, tribal territory, state) ruled by force of kin-based tradition (father, elder, king) (2008, 34-35).

Webers model er altså simpelthen bedre i stand til at forklare det forhåndenværende materiale – også selvom vi skulle vælge at se bort fra de bibelske kilder. Det er for eksempel præcis, hvad Avraham Faust har gjort i sin fortolkning af den udvikling i bosættelsesmønstre i regionen, som det arkæologiske materiale fra det 12.-10. århundrede, bevidner. Det vender vi tilbage til, når vi har set, hvad vi rent arkæologisk ved om perioden, hvor det israelitiske stammesamfund ifølge de bibelske kilder udvikler sig fra stammesamfund til en egentlig stat.

4. Arkæologisk overblik

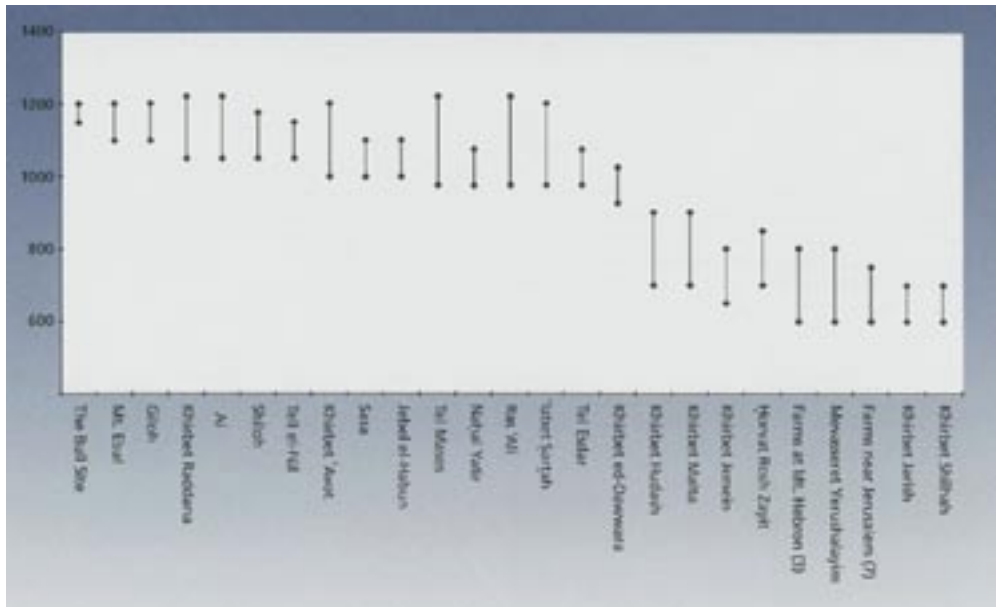
Mens den syro-palæstinensiske arkæologi traditionelt har fokuseret på de større by-

centre og de historiske begivenheder, som kunne knyttes til dem, så har der de seneste årtier været stigende fokus på at afdække større bosættelsesmønstre og de dybereliggende socioøkonomiske og klimatiske faktorer for udviklingen i disse mønstre. Nicolai Winther-Nielsen har i den foregående artikel gjort rede for resultatet af disse surveys for så vidt Tidlig Jernalder angår, og vi skal derfor koncentrere os om, hvad de kan fortælle os om udviklingen i overgangen fra Tidlig til Sen Jernalder. Når vi i det følgende skelner mellem landsbyer og byer, defineres landsbyer som bosættelser med blot nogle få huse op til et bebygget område på 0,8 hektar svarende til 100 x 80 meter, mens byer altså er bosættelser, som er større end de 0,8 hektar.

4.1 Bosættelsesmønstre

Surveys har vist, at der var to bølger af opgivelse af de landsbyer, som blev grundlagt i begyndelsen af Tidlig Jernalder. Fra begyndelsen af det 11. århundrede f.Kr. forlades landsbyer i det centrale bjergland fra Manasse i nord til Juda i syd. Der er kun kontinuitet i de bosættelser, som enten allerede var befæstede byer, som for eksempel Jerusalem, eller som på grund af tilflytningen fra landsbyerne udviklede sig til at blive egentlige befæstede byer som det for eksempel er tilfældet i Tell en-Nasbeh/Mizpa, Tell el-Far'ah North/Tirsa og kortvarigt muligvis også Tel el-Dawwara. At der er tale om et markant brud i bosættelsesmønsteret understreges af, at der først igen grundlægges nye bosættelser i det centrale bjergland fra slutningen af det 10. århundrede f.Kr., og at det kun sker i begrænset omfang og på nye steder.

Den anden bølge af fraflytning foregår i begyndelsen af det 10. århundrede f.Kr., hvor også landsbyerne i resten af landet forlades. I Negev, hvor bosættelser som for

Figur II: Oversigt over bosættelsesperioder for udvalgte byer, som viser, at de byer, som opgives omkring år 1000 f.Kr. ikke bliver beboet igen, mens de byer, som grundlægges fra midten af det 10. århundrede f.Kr. er nye bosættelser.

eksempel Tel Masos, Beersheba, Tel Esdar (Kochavi 1969) og Nahal Yatir (Govrin 1991) havde deres storhedstid i det 11. århundrede f.Kr., opgives Tel Masos, Tel Esdar og Nahal Yatir helt i løbet af det 10. århundrede f.Kr., mens Beersheba udvikler sig til at blive et befæstet bycenter. Samtidig med at de fleste bosættelser altså opgives, grundlægges de såkaldte *Negev Fortresses*, som er omkring 60 relativt små, befæstede udposter i Negevs bjergland. Keramikken på disse udposter består af en blanding af lokal, Negev-keramik og keramik, som er magen til keramikken mod nord. Et tegn på, at bosættelserne disse steder formentlig bestod af en blanding af lokale, nomadiske folk og folk fra nord. Kendetegnende for disse bosættelser er også, at der er fundet rester af et antal fire-rumshuse.

I lavlandet mellem det judæiske bjergland og det filistæiske område ved middel-

havskysten er der fundet betydelige arkæologiske rester fra det 10. århundrede f.Kr. I Lakisj vidner stratum V fra det 10. århundrede om en bosættelse med huse, der udgør omkredsen af byen, mens trekammerporten og bymuren i stratum IV enten skal dateres til enten Rehoboam, Asa eller Josafat i slutningen af det 10. eller begyndelsen af det 9. århundrede f.Kr. På Gezer er der fra det 10. århundrede i stratum XIII fundet rester af en systematisk planlagt by med dobbelt bymur, en sekskammerport magen til dem i Hasor og Megiddo og flere offentlige bygninger, mens der i Beth-Shemesh er fundet rester af en stor byport, en offentlig bygning og et omfattende vandssystem. Senest har Yosef Garfinkel på Khirbet Qeiyafa i Elahdalen (Terebintedalen) fundet rester af en befæstet by med to byporte fra begyndelsen af det 10. århundrede f.Kr.

Sharonsletten var i Tidlig Jernalder

sparsomt bosat, fordi den var et marskområde, der stort set kun kunne bruges til græsning. Tel Michal, Tel Mevorakh og måske Tel Mikhmoret blev i denne periode forladt, og Tel Hefer oplevede en nedgangsperiode. I Yarkon-lavningen fra området omkring Tel Aphek til udløbet i den nordlige udkant af det moderne Tel-Aviv eksisterede de større bosættelser som Tel Gerisa, Tel Aphek og Tel Qasile fortsat i overgangen fra Tidlig til Sen Jernalder. I det 8. århundrede f.Kr., som var en periode med velstand i hele landet, var området også sparsomt bosat. Det er derfor yderst bemærkelsesværdigt, at der lige præcis i begyndelsen af det 10. århundrede sker en opblomstring i området med grundlæggelse af et stort antal nye bosættelser. I det 10. århundrede var der bosættelser på Tel Qasile, Tel Gerisa, Tel Michal, Makhmis, Tel Aphek, Tel Hefer, Tel Mikhmoret, Tel Zeror, Tel Poleg og Tel Mevorakh. En forøgelse af bosættelsen med omkring 100% i forhold til Tidlig Jernalder. Lige så bemærkelsesværdig er den korte periode, den bosættelsesmæssige opblomstring varer. I løbet af det 10. århundrede f.Kr. opgives Tel Qasile, Tel Gerisa, Tel Michal, Makhmis, Tel Aphek, Tel Poleg og Tel Mevorakh. Kun tre bosættelser fra Dor i nord til Jaffa i syd består, nemlig Tel Zeror, Tel Hefer og Tel Mikhmoret.

I nord har blandt andet Zvi Gal's survey af Nedre Galilæa vist, at der i slutningen af det 10. århundrede grundlægges en lang række nye landsbyer i Issakars territorium. Hvad egentlige byer angår, har vi på Megiddo rester af den føromtalte sekskammerport og de to paladser i stratum VA/IVB, mens Hasor i Øvre Galilæa udvikler sig fra en mindre bosættelse til et omhyggelig tilrettelagt administrativt center med samme type sekskammerport som i Megiddo og Gezer. På Tel Dan er der fundet en kultisk struktur fra slutningen af det 10. århundrede f.Kr.

Spørgsmålet om Jerusalem, som vi ind-

til videre kun har nævnt en passant, har naturligvis stået centralt i forskningen, og nu, hvor vi har set på udviklingen i bosættelsesmønstrene og på udviklingen af de andre bycentre, er det tid til at se på Jerusalem, som rent arkæologisk er noget af et mareridt. Problemerne skyldes, at Jerusalem har været bosat uafbrudt fra Bronzealderen frem til i dag, og at man adskillige gange har fjernet rester af tidligere bosættelser og bygget nyt direkte på grundfeltet. Samme problem har vi i øvrigt i el-Jib (Gibeon), Tell en-Nasbeh (Mizpa), Tell el-Ful (Gibeon), Ramat Rahel og Khirbet Rabud (Debir), hvor der også gentagne gange er bygget direkte på grundfeltet. Særligt interessant er imidlertid Byblos, som nævnes i næsten 70 af de såkaldte Amarnabreve fra det 14. århundrede. Disse breve gør det blandt andet klart, at Byblos på denne tid var en vigtig handelsby med i hvert fald et enkelt tempel. Alligevel har udgravninger ikke kunnet påvise noget som helst fra Amarnatiden i det 14. århundrede f.Kr. Under de arkæologiske lag fra romertiden springer lagene direkte tilbage til Mellembronzen i det 16. århundrede f.Kr. Eftersom bosættelseshistorikken i Jerusalem ligner til forveksling, er det derfor ikke så overraskende, at vi også der har relativt sparsomme fund fra Tidlig Jernalder og begyndelsen af Senere Jernalder, og at de fund, som er blevet gjort, er problematiske at fortolke. Centralt i diskussionen står de fund, som er gjort syd for den nuværende tempelplads på skråningerne af den smalle bjergkam mellem Kedrondalen og Tyropoeondalen, som i dag er delvis fyldt op og skjult af senere perioders bebyggelse. Pladsen tillader ikke en detaljeret gennemgang af fundene, men der er overvejende enighed om, at den såkaldte trappestensstruktur eller støttemur skal dateres til det 12. århundrede f.Kr.; at den offentlige bygning, som Eilat Mazar for nylig

fandt oven for trappestensstrukturen, skal dateres til perioden fra det 12.-10. århundrede f.Kr., og at den derfor enten er opført af jebusitterne eller stammer fra tiden efter, at Jerusalem blev israelitisk hovedstad. I førstnævnte tilfælde har David altså i givet fald overtaget den jebusitiske fæstning på bjergkammen og flyttet ind i et allerede eksisterende palads, mens han i sidstnævnte tilfælde, som Mazar mener, har erobret den jebusitiske fæstning og efterfølgende bygget paladset. Selvom der er stor usikkerhed om befolkningstallet, så er der nogenlunde konsensus om, at befolkningen i området vest for Jordan voksede fra 50.000 i det 12. århundrede til 75.000 i det 11. århundrede, 100.000 i det 10. århundrede f.Kr. og 150.000 i det 9. århundrede f.Kr. (Dever 2004, 77; se dog McNutt 1999, 110 for det lidt lavere tal 20.000 i det 12. århundrede f.Kr.).

Det billede, der tegner sig af udviklingen i bosættelsesmønstre er altså, at der i to bølger sker en massiv fraflytning af de landsbyer, som blev grundlagt i begyndelsen af Tidlig Jernalder til allerede befæstede byer eller til landsbyer, som på grund af tilflytningen udvikler sig at blive befæstede byer. I Hasor, Megiddo, Jerusalem, Gezer, Lakish, og Beersheba etableres således større, administrative centre. Efter at der i begyndelsen af det 10. århundrede f.Kr. er en kortvarig pause i grundlæggelse af mindre bosættelser, og hvor befolkningen altså klumper sig sammen i de større, befæstede byer, grundlægges der fra midten og slutningen af det 10. århundrede en lang række nye bosættelser i Nedre Galilæa (Issakars territorium), på Sharon-sletten (især Yarkon-lavningen) og i Negevs bjergland.

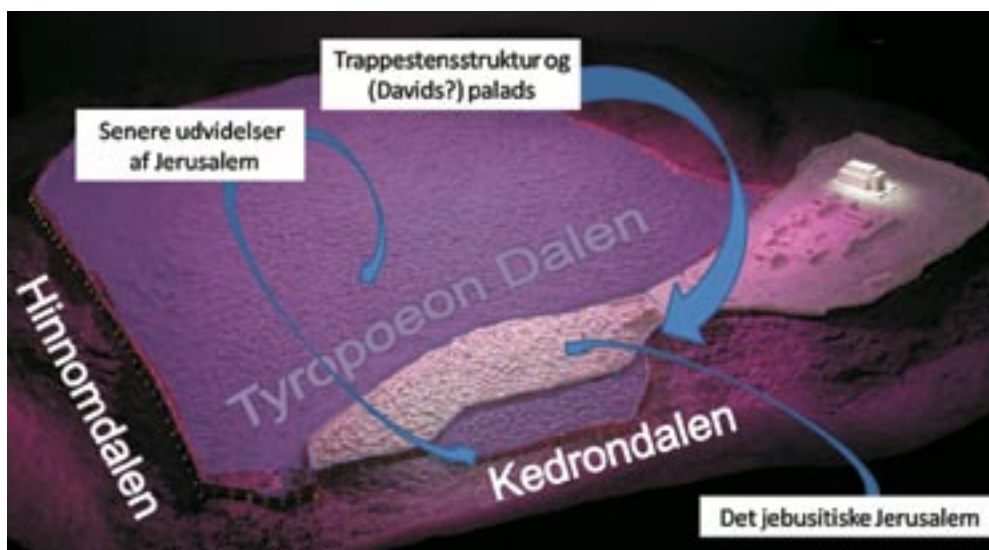
Hvis vi stadig ser bort fra de bibelske tekster, så er spørgsmålet, om vi på baggrund af de arkæologiske fund alene kan fastslå årsagerne til denne udvikling, og her har især Avraham Faust og Shlomo Bunimovitz givet

den til dato bedste forklaring. Faust peger på en række årsager til, at landsbyerne i overgangen fra det 11. til det 10. århundrede f.Kr. forlades til fordel for de befæstede bycentre; nemlig at arkæologernes præference for udgravning af større bycentre betyder, at vi bare ikke har fundet landsbyerne endnu; at bosættelserne vendte tilbage til en nomadisk tilværelse uden fast bosted; at økonomiske, økologiske eller sikkerhedsmæssige problemer tvang dem til at opgive landsbylivet, eller at centralmagt tvang dem til at bosætte sig andetsteds. Han konkluderer, at sikkerhedsproblemer og tvangsflytninger er den mest sandsynlige forklaring (Faust 2003, 152ff).

De sikkerhedsmæssige problemer, som fik beboerne til at forlade deres ubeskyttede landsbyer, først i det centrale bjergland og siden også i resten af landet, må i givet fald først og fremmest skyldes truslen fra filistinerne, og i syd måske også truslen fra nomadestammer i Edom eller det centrale Negev.

Bosættelserne i Yarkon-lavningens marskområde kan kun skyldes udviklingen i området Benjamin, Gezer, Jerusalem og Betlehem, eftersom andre ville have brugt havnene i Ashkelon og Dor. Det er derfor nærliggende at tolke dem som et udtryk for, at der var kommet en ny politisk spiller på banen i de ovennævnte områder, som tvangsflyttede folk til Yarkon-lavningen, fordi den havde brug for adgang til havet for at etablere handelsforbindelser. Fundet af en befæstet by på Khirbet Qeiyafa i Elah-dalen peger i samme retning, eftersom det ikke ville give mening med en sådan fæstning på en af indfaldsvejene til Jerusalem, hvis ikke der var en centraladministration i Jerusalem at forsvare.

Når det gælder nedlæggelsen af bosættelser i Beersheba-Arad-dalen og de nye bosættelser i Negevs bjergland, er forklaringen formentlig mere kompliceret, eftersom keramikken tyder på, at ændringen i bosættel-

sesmønstret både skyldtes tvangsflytning af folk fra nord, hvor for eksempel 'Izbeth Sarta på grænsen mellem bjergene og Yarkon-lavningen forlades på samme tidspunkt, og omplacering af lokale folk fra Beersheba-Arad dalen og Negev. De mange nye befæstede udposter i Negevs bjergland skulle formentlig tjene det formål at overvåge og beskutte karavanerne fra Arabien og Arabalavningen til Egypten og Middelhavet.

De mange nye bosættelser i Nedre Galilæa kan ikke forklares med befolknings-tilvækst i området selv, og skyldes derfor formentlig, at det først var i slutningen af det 10. århundrede f.Kr. at det lykkedes de nye bosættere fra det centrale bjergland at fordrive kana'anæerne og bosætte sig i området.

4.2 Inskriptioner

Med til billedet hører også, at der (jf. nedenstående liste) er fundet en del hebraiske inskriptioner fra det 10. århundrede. Interessant er ikke mindst alfabetrækkerne fra 'Izbet Sarta og Tel Zayit og den relativt lange potteskårsinskriftion fra Khirbet Qeiyafa,

eftersom de vidner om en eller anden form for skriveraktivitet på steder, som ikke synes at have været større administrative centre. Sammen med de andre inskriptioner er de derfor tegn på, at der selv i landsbyerne var folk, som kunne skrive, og at en i hvert fald funktionel boglig dannelse må have været relativt udbredt.

Hertil kommer så den aramaiske inskription på den såkaldte Tel Dan-stele, som både refererer til en kong Joram af Israel og en kong Akazja af Davids Hus. Særligt interessant for diskussionen om statsdannelse er naturligvis, at hvis "Davids Hus" i midten af det 9. århundrede f.Kr. var en både etableret og velkendt størrelse, så må der følgelig have eksisteret en grundlægger af dette dynasti ved navn David på et tidligere tidspunkt. En sådan tolkning understøttes af det faktum, at vi i assyriske inskriptioner har bevidnet en Omri som grundlægger af *Bit-Khumri*, "Omris Hus"; en (A)gusi som grundlægger af *Bit-(A)gusi*, "(A)gusis Hus", i kongedømmet Arpad, en Adini som grundlægger af *Bit-Adini*, "Adinis Hus", i Til-Barsip, og at den såkaldte Mesha-stele, som blev rejst i

Dhiban (Dibon) i Moab af moabitterkongen Mesha i slutningen af det 9. århundrede f.Kr. både refererer til "Omri, konge af Israel" (linie 4-5), og til "Davids Hus" (linie 31). En endnu tidligere reference til eksistensen af et davidsdynasti i Juda finder vi ifølge Kitchen i den liste over erobringer, som farao Sheshonq/Shishak opstillede i Amun Tempel i Karnak efter felttoget i Kana'an i 925 f.Kr., eftersom en af erobringerne beskrives som "the heights of David." Hvis denne læsning er korrekt, så har vi altså ikke bare to referencer fra det 9. århundrede f.Kr. til eksistensen af et davidsdynasti i det centrale bjergland, men også et vidnesbyrd fra sidste halvdel af det 10. århundrede om et område i det centrale bjergland, som var kontrolleret af en person ved navn David.

Selvom vi altså for eksperimentets skyld ser bort fra det bibelske materiale og fokuserer på bosættelsesmønstre, ikke-bibelske inskriptioner og de andre arkæologiske fund, vi har til rådighed, så er den bedste forklaring på de forhåndenværende data, at de folk, som i begyndelsen af Tidlig Jernalder bosatte sig i det centrale bjergland i sidste halvdel af det 11. århundrede, samlede sig i de større byer for at beskytte sig mod filistrene og andre udefra kommende trusler, og at denne urbaniseringsproces efterhånden ændrede områdets demografi, så de nye bosættere ikke bare kontrollerede bjerglandet, men også brød den kana'anæiske dominans i de områder, som kana'anæerne hidtil havde domineret. Nye ændringer i bosættelsesmønstret fra midten af det 10. århundrede f.Kr. tyder endvidere på, at en ny stat med base i det judæiske bjergland tog kontrol over en række nye områder ved at grundlægge en række strategisk placerede bosættelser, formentlig ved hjælp af tvangsflytninger og omplacering af lokale beboere. Inskriptionerne fra Tel Dan, Moab og Karnak antyder desuden, at en person

ved navn David senest 925 f.Kr. var leder af denne nye stat, og at han grundlagde et dynasti, som senest i begyndelsen af det 9. århundrede f.Kr. eksisterede side om side med nordriget Israel.

4.3 De bibelske kilder

Inddrager vi nu det bibelske materiale og tolker såvel dette som de ikke-bibelske kilder i lyset af den nyeste teoridannelse indenfor arkæologien og socialvidenskaberne, tegner der sig et relativt klart billede af den proces fra stammesamfund til statsdannelse, som det gamle Israel gennemgik i overgangen fra Tidlig Jernalder til Senere Jernalder.

De bibelske tekster beskriver en række beslægtede israelitiske stammesamfund, som er bosiddende i det centrale bjergland, og som forenes i kampen mod en række eksterne trusler, ikke mindst fra filistrene. Stammerne udpeger i fællesskab Saul og David til at stå i spidsen for kampene. Davids succes baner vejen for en egentlig statsdannelse under sønnen Salomo, som for sin del pålægger de forskellige stammesamfund store skatter og tvangsarbejder for at udbygge infrastrukturen og konsolidere den territoriale kontrol. Byrderne fører under Salomos søn og efterfølger Rehabeam til en rigsdeling, hvor 10 af stammerne gør oprør og etablerer nordriget Israel, mens Rehabeam og Davids Hus bevarer kontrollen over sydriget Juda. I tillæg til den politiske katastrofe ødelægges de administrative centre i forbindelse med farao Shishaks felttog i 925 f.Kr. Eftersom hverken Saul, David eller Salomo havde forandret den slægtsbaserede samfundsstruktur i forbindelse med statsdannelsen, overlevede den imidlertid både rigsdelingen og de materielle ødelæggelser i forbindelse med Shishaks felttog, og det traditionelle forhold mellem far og søn, stamme og storfamilie, hersker og undersåt forblev grundlæggende for samfundsstrukturen i

hele perioden fra tiden med det løse stamme forbund (complex chiefdom) under Saul og David over perioden med storriget under Salomo og frem til den sidste konge i det gamle Israel måtte forlade tronen og gå i eksil i begyndelsen af det 6. århundrede f.Kr.

Den interne bibelske kronologi placerer denne proces i overgangen fra Tidlig til Senere Jernalder, og de ovenfor beskrevne ændringer i bosættelsesmønstrene viser, at truslen fra filistrene tømte de israelitiske landsbyer og lagde store landområder øde i det meste af den første halvdel af det 10. århundrede f.Kr. Israeliterne flygtede til de større byer, som udviklede sig til store, befæstede bycentre, og først da David havde fjernet truslen fra filistrene mod vest og fra forskellige andre folkeslag mod syd og øst, begyndte israeliterne igen at befolke landområderne. I forbindelse med den konsolidering af kongemagten, som Salomo ifølge 1 Kg 4-5 foretog, grundlagdes en række strategisk placerede bosættelser i Yarkon-lavningen, i Nedre Galilæa, i Beersheba-Arad Lavningen og i Negev. Som følge af rigsdelingen og ikke mindst farao Sheshonq/Shishaks felttog blev bosættelserne i både Negev og Yarkon-lavningen ødelagt og/eller opgivet, og der skulle gå et helt århundrede før Israel igen blev en betydelig politisk aktør i regionen under Omri og Akab, mens Juda først under Akaz og Hizkija i det 8. århundrede f.Kr. synes at have været af stor nok betydning til for alvor at interesse de omkringliggende supermagter.

5. Konklusion

Der kunne nævnes mange andre argumenter for, at de bibelske kilder tegner et billede af statsdannelsen i Israel, som er fuldt foreneligt med de ikke-bibelske kilder. Kitchen har for eksempel vist, hvordan en række konger udnyttede det politiske vakuum i Levanten fra det 12.-10. århun-

drede f.Kr. til at opbygge en række mini-imperier (Tabal, Charchemish, Aram-Zobah), der til forveksling ligner det storrigte, som David overlod til Salomo omkring 970 f.Kr., og at disse mini-imperier derfor er stærke analogier, som støtter troværdigheden i de bibelske kilders beskrivelse af Davids og Salomos kongedømmer (Kitchen 2002). Og selvom der ikke er fundet rester af Salomos tempel i Jerusalem, så viser fund af syriske templer med nærmest identisk arkitektur i Tell Tainat og Ain Dara, at hvis Salomo virkelig byggede et tempel, ville det højst sandsynligt have set ud som beskrevet i de bibelske kilder. Rick Hess har vist, at listen med Salomos guvernører i 1 Kg 4,7-19 afspejler de litterære standarder for geografiske og personale lister, som vi kender fra kileskriftstavler andre steder i den gamle Orient, ligesom det kun ville give mening at omtale en guvernør i Tana'ak 4,12 på netop dette tidspunkt, eftersom Tana'ak blev ødelagt kort tid efter for ikke at blive beboet igen (Hess 1997).

Sammenlagt må vi derfor konkludere, at når såvel arkæologisk materiale, inskriptioner, ikke-bibelske tekster og de bibelske kilder analyseres ved hjælp af den nyeste teoridannelse, så falder alle de bærende argumenter i afvisningen af de bibelske kilders beskrivelse af statsdannelsen under David og Salomo til jorden. På den baggrund kan vi nu tegne et billede af statsdannelsen i det gamle Israel, som ikke bare gentager den personal- og begivenhedsorienterede åndshistorie fra de bibelske kilder, men som inddrager det arkæologiske materiale til at beskrive de dybereliggende socioøkonomiske og økologiske konjunkturer, som udgjorde rammen for og øvede indflydelse på denne åndshistorie. Den nyeste teoridannelse kan med andre ord vise os, at når israelitterne i forbindelse med den interne, politiske krise efter Salomos død går ”hver

til sit telt”, så er det ikke bare en rudimentær frase, som tilfældigvis har overlevet på linie med andre sproglige arkaismer, men et vidnesbyrd om den slægtsbaserede stammekultur, som stadig udgjorde den autoritetsmæssige ryggrad i samfundet, og som stammerne derfor greb tilbage til, da kongedømmet som *supra-tribal* overbygning faldt fra hinanden. I mangel på en konge eller ”overhøvding”, som kunne repræsen-

tere alle stammer, måtte stammelederne vende tilbage til hver deres ”telt” eller storfamilie og sammen med de andre storfamilier i stammen beslutte sig for, hvad der nu skulle ske. Det havde vi ikke vidst uden hjælp fra det arkæologiske materiale og de socialvidenskabelige statsdannelsesteorier, ligesom vi ikke havde kendt den åndshistoriske og realpolitiske årsag til krisen, hvis ikke vi havde haft de bibelske kilder.

NOTER

- 1 Udtrykkene ”minimalister” og ”maksimalister” bruges her i fuldstændigt neutral betydning om dem, der antager en på forhånd skeptisk respektive åben epistemologisk tilgang til de bibelske tekster som kilder til det gamle Israels historie.
- 2 Det gælder også både Tel Dan-Stelen og Meshah-Stelen, som refererer til henholdsvis Davids Hus og David.
- 3 Den seneste modificering af K. A. Kitchens konventionelle datering af Sheshonq I's regeringstid fra 945-924 til 943-922 synes nu at have bredest tilslutning, og følges derfor her.

LITTERATUR

- Barth, Fredrik 1969: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Bergen: Universitetsforlaget.
- Ben-Tor, Amnon 2000: ”Hazor and the Chronology of Northern Israel: A Reply to Israel Finkelstein” i: *BASOR* 317, 9-15.
- Ben-Tor, Amnon, and Doron Ben-Ami 1998: ”Hazor and the Archaeology of the Tenth Century BCE” i: *IEJ* 48, 1-37.
- Bloch-Smith, Elizabeth 2003: ”Israelite Ethnicity in Iron I: Archaeology Preserves What Is Remembered and What Is Forgotten in Israel's History” i: *JBL* 122/3, 401-425.
- Bloch-Smith, Elizabeth 2008: ”Bible, Archaeology, and the Social Sciences” i: *The Hebrew Bible: New Insights and Scholarship*, Frederic E. Greenspahn (red.), New York: New York University Press, 24-42.
- Bunimovitz, Shlomo, and Avraham Faust 2001: ”Chronological Separation, Geographical Segregation, or Ethnic Demarcation? Ethnography and the Iron Age Low Chronology” i: *BASOR* 322, 1-10.
- Claessen, Henri J. M 1978 : ”The Early State: A Structural Approach” i: *The Early State*, Henri J. M. Claessen and P. Skalník (red.), The Hague: Mouton, 3-29.
- Davies, Philip R. 1992: *In Search of 'ancient Israel'*, Sheffield: JSOT Press.
- Dever, William G. 1998: ”Archaeology, Ideology, and the Quest for an 'Ancient' or 'Biblical Israel'” i: *NEA* 61/1, 39-52.
- Dever, William G. 2004: ”Histories and Non-Histories of Ancient Israel: The Question of the United Monarchy” i: *In Search of Pre-Exilic Israel*, John Day (red.), London: Continuum, 65-94.
- Faust, Avraham 2003: ”Abandonment, Urbanization, Resettlement and the Formation of the Israelite State,” *NEA* 66/4, 147-161.
- Faust, Avraham 2006: *Israel's Ethnogenesis*, London: Equinox.

- Finkelstein, Israel 1995: "The Date of the Settlement of the Philistines in Canaan 1995" i: *Tel Aviv* 22, 213-39.
- Finkelstein, Israel 1996: "The Stratigraphy and Chronology of Megiddo and Beth-shan in the 12th-11th Centuries B.C.E." i: *Tel Aviv* 23, 170-184.
- Finkelstein, Israel 2007: *The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Finkelstein, Israel & Eli Piasezky 2006: "14C and the Iron Age Chronology Debate: Rehov, Khirbet en-Nahas, Dan and Megiddo" i: *Radiocarbon* 48, 373-386.
- Finkelstein, Israel & Neil Asher Silberman 2006: *David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition*, New York: Free Press.
- Hess, Richard S. 1997: "The Form and Structure of the Solomonic District List in 1 Kings 4: 7-19" i: *Crossing Boundaries and Linking Horizons: Studies in Honor of Michael C. Astour*, G. D. Young, M. D. Chavalas, and R. E. Averbeck (eds.), Bethesda: CDL, 279-292.
- James, Peter 1991: *Centuries of Darkness: A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*, London: J. Cape.
- Jamieson-Drake, David W. 1991: *Scribes and Schools in Monarchic Judah: A Socio-Archaeological Approach*, Sheffield: Almond Press.
- Kitchen, K. A. 2001: "The Shoshenqs of Egypt and Palestine" i: *JSOT* 93, 3-12.
- Kitchen, K. A. 2002: "Ancient Egyptian Chronology for Aegeanists" i: *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 2, 5-12.
- Kitchen, K. A. 2002: "The Controlling Role of external evidence in Assessing the Historical Status of the Israelite United Monarchy" i: V. Philips Long, David W. Baker & Gordon W. Wenham (red.), *Windows into Old Testament History: Evidence, Argument, and the Crisis of Biblical Israel*, Grand Rapids: Eerdmans, 111-130.
- Kitchen, K. A. & M. Bietak 1998: "The Historical Chronology of Ancient Egypt: A Current Assessment" i: *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean during the Second Millennium B.C.* Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 39-52.
- Lemche, Niels Peter 1996: "From Patronage Society to Patronage Society" i: *The Origins of the Ancient Israelite States*, Volkmar Fritz & Philip R. Davies (red.), Sheffield: Sheffield Academic Press, 106-120.
- Master, Daniel M. 2001: "State Formation Theory and the Kingdom of Ancient Israel" i: *JNES* 60/2, 117-131.
- Mazar, Amihai 1997: "Iron Age Chronology: A Reply to I. Finkelstein" i: *Levant*, 157-167.
- Mazar, Amihai 2000: "Will Tell Rehov Save the United Monarchy?" *BAR* 26/2, 38-51.
- Mazar, Amihai 2007: "The Search for David and Solomon: An Archaeological Perspective" i: *The Quest for the Historical Israel*, Israel Finkelstein and Mazar (eds.), Atlanta: Society of Biblical Literature, 117-140.
- McNutt, Paula 1999: *Reconstructing the Society of Ancient Israel*, Louisville: Westminster John Knox.
- Na'aman, Nadav 2000: "The Contribution of the Trojan Grey Ware from Lachish and Tel Miqne-Ekron to the Chronology of the Philistine Monochrome Pottery" i: *BASOR* 317, 1-7.
- Rohl, David M. 1995: *Pharaohs [sic] and Kings: A Biblical Quest*, New York: Crown Publishers.
- Thompson, Thomas L. 1992: *Early History of the Israelite People: From the Written and*

Archaeological Sources. Leiden: Brill.

Thompson, Thomas L. 1995: "The Intellectual Matrix of Early Biblical Narrative: Inclusive Monotheism in Persian Period Palestine" i: *The Triumph of Elohim*, Diana V. Edelman (red.), Kampen: Kok Pharos, 107-124.

FORFATTEROPLYSNING

Lektor i Gammel Testamente

Jens Bruun Kofoed

Hovedgaden 13

2690 Karlslunde

+ 45 46 15 43 99

jbk@dbi.edu

EKSILET OG TIDEN EFTER

Oversat af Troels Toft fra **A Biblical History of Israel**. ©2003 Iain Provan, V. Philips Long and Tremper Longman. Oversat med tilladelse fra Westminster John Knox Press.

Professor Tremper Longman

Med Jerusalems overgivelse til babylonerne i 597 f.Kr. og deportationen af kongen og de ledende borgere står vi på overgangen til den periode af Israels historie, som man almindeligvis kalder "eksilet" – skønt byen og dens indbyggere endnu havde det værre i vente, at babylonerne returnerede for at ødelægge byen og affolke landet yderligere. Vi kan diskutere graden af ødelæggelsen og omfanget af deportationen, ja selv graden af folkets kvaler, men de bibelske tekster efterlader ikke læseren i tvivl om, hvilken rædsel denne begivenhed fremkaldte hos Guds folk på denne tid. Den teologiske problemstilling var eftertrykkelig, og meget eksilsk og posteksilsk bibelsk materiale brydes med denne periodes efterdønninger.

1. Kilder til den eksilske periode

Stik mod forventning giver Bibelen os ikke en udførlig beskrivelse eller fortælling om selve eksilet (McConville 1999, 527). En række tekster (2 Kong 25,1-21. 2 Krøn 36,15-21; Jer 39) bevidner Jerusalems fald, men

perioden mellem Jerusalems fald og Kyros' dekret, som tillod jøder at vende tilbage til Palæstina for at genopbygge templet (2 Krøn 36,22-23), er kun overleveret glimtvis. Af disse sparsomme glimt synes Klagesangene, en poetisk respons på Jerusalems ødelæggelse, at indtage en særlig plads. Der berettes også fra den tidlige eksilperiode om dem, som forbliver i landet, særligt om begivenheder som udspiller sig i forbindelse med profeten Jeremias' virke (Jer 40-44). Andre beretninger hævdes at beskrive begivenheder i eksilet i denne periode (Dan 1-5); og Ezekiel profeterer til dem, som fra og med 597 f.Kr. føres til Babylon. I Habakkuks Bog proklamerer Gud: "Nu rejser jeg kaldæerne" (Hab 1,6), og Obadias har formentlig også sin baggrund i det virvar, der fulgte i kølvandet på Jerusalems ødelæggelse. Der er naturligvis mange meninger om brugen af disse bøger som historiske kilder.

Der findes imidlertid eksempler på arkæologisk bevismateriale, som muliggør en

rekonstruktion af denne tidsperiode. Williamson beretter, at dette materiale peger i retning af “widespread destruction of major towns in Judah to the south of Jerusalem (e.g. Lachish, Azekah, Ramat Rahel, Arad), but of greater continuity (or reestablishment) of habitation to the the north, in the territory of Benjamin (Bethel, Gibeon, Tell el-Ful, and Mizpah, the probable site of Babylonian administration)” (Williamson 1999, 252). McNutt tilføjer, at de grave, man har fundet i Hinnomdalen, indikerer, at nogle forblev i områderne omkring Jerusalem under eksilet (McNutt 1999, 184). Ikke-kanoniske tekster, som vedrører den neo-babylonske periodes begyndelse og afslutning, såsom den babylonske krønike (Hallo & Younger 1997, 467f) og Nabonids krønike (*ANET*, 305-7), er relevante for vores studie, eftersom vi her kan få et indblik i, hvordan mesopotamierne opfattede denne periode.

Det knappe udvalg af bibelsk og arkæologisk for ikke at tale om ikke-kanonisk materiale gør det vanskeligt at rekonstruere denne periode. Som vi skal se, har sociologiske analyser forsøgt at udfylde hullerne, og det har afstedkommet en række interessante hypoteser, som til tider er blevet afprøvet på den bibelske tekst. Med tanke på den sociologiske metodes noget spekulative karakter bør man imidlertid sætte spørgsmålstegn ved en sådan praksis.

2. Jerusalems fald

Den babylonske konge Nebukadnesar havde allerede inden og i høj grad efter sin tronbestigelse i 605 f.Kr. måttet tage affære med hvad man kunne kalde Jerusalem-problemet. Hans midlertidige løsning var at føre Jojakin i lænker til Babylon i 597 f.Kr. og indsætte en ny konge – “en konge efter sit hjerte”, som den babylonske krønike omtaler ham (Ibid., 564, under “year

7.”). Denne konge er ifølge 2 Kong 24,17ff Jojakins farbror Mattanja, som fik navneforandring til Sidkija (jf. Jer 37,1; 2 Krøn 36,10ff).¹ Strategien fra Nebukadnesars side var således at holde en davidisk arving på tronen for hermed at kunne kontrollere Juda med kongelige marionetter. Af Jer 27-29 fremgår det imidlertid, at Sidkija allerede tidligt i sit styre (Jer 27,1; 28,1) var involveret i diskussioner med nabofolkene om muligheden for en revolte. I Juda var meningene om en sådan strategi delte, og man var i det hele taget ikke sikker på, hvor længe det babylonske overherredømme ville bestå. Der eksisterer intet bevis for, at hverken Juda eller nabofolkene gjorde opstand mod babylonerne i årene umiddelbart efter Jerusalems overgivelse. Jeremias 51,59 fortæller os ganske vist, at Sidkija rejste til Babylon omkring det førnævnte tidspunkt, og vi må formode, at det havde at gøre med en fornyelse af troskabseden. På et eller andet tidspunkt ikke mange år efter overgivelsen gjorde Juda imidlertid oprør under omstændigheder, som ikke er klarlagt, men som uden tvivl er forbundet med Egyptens rænkespil under Psammetichus II (595-589).² Sidkija stoppede med at svare skat til Babylon,³ og derpå fulgte endnu en belejring af Jerusalem (2 Kong 25,1ff; Jer 52,4ff).⁴ Denne belejring blev kortvarigt bragt til ophør, da den nye farao, Apries (589-70), sendte en hær ind i Palæstina (se Jer 37,1-10, samt Herodot 2.161 og Diodorus Siculus 1.68.1.), men blev genoptaget, da den ægyptiske hær trak sig tilbage. Byen faldt endelig i 587 eller 586 f.Kr.⁵ efter to år, hvor alt forråd af fødevarer var opbrugt.

På dette tidspunkt besluttede Nebukadnesar at gennemtvinge en mere radikal løsning på Jerusalem-problemet. Det lykkedes Sidkija at undslippe ved nattetide, da nederlaget var uomtvisteligt, og han flygtede

i retning af Transjordan. Han blev dog senere overmandet af babylonerne ved Jeriko. Hans sønner blev henrettet, og han selv blev frarøvet synet og deporteret til Babylon hvorefter man ikke hører mere til ham. Nebukadnesar beordrede så en systematisk destruktion af byen hvilket omfattede så prominente institutioner som templet og paladset (2 Kong 25,8-10). Han nedbrød på samme tid byens befæstning, herunder bymuren som udgjorde den betydeligste del. Det er interessant at bemærke, at den babylonske officer, som stod i spidsen for den hårdhændede ødelæggelse, i de babylonske tavler refereres til som en højststående embedsmand.⁶ Flere blev henrettet, og Nebukadnesar førte mange af Judas ledende borgere i eksil til Babylon.⁷ Det præcise formål med dette eksil og dets beskaffenhed diskuteres stadig.

2.1 Omfanget af ødelæggelserne

De bibelske skrifter beretter konsekvent om, at den fysiske ødelæggelse af byen var massiv. Huse og kongens palads samt byens befæstning blev destrueret, men formentlig udgjorde tabet af templet den værste katastrofe. Templet var for folket ensbetydende med Guds nærvær, også selvom, som Salomo havde gjort det klart i sin indvielsestale (1 Kong 8), Gud ikke reelt bor i det. Af Jeremias' tempeltale fremgår det, at selv de, som ikke fulgte Jahves forordninger konsekvent, dog var umådeligt stolte af templet og havde en, omend noget formastelig, formening om at templets tilstedeværelse ville bevare dem fra nederlag (Jer 7,26). I sidste ende blev dog Ezekiels syn om, at Jahve ville forlade templet aftenen inden nederlaget opfattet som et mere præcist udtryk for, hvad der i virkeligheden var ved at ske (Ez 9-11).

At ødelæggelsen af byen havde svære konsekvenser for Judas folk kan ses i Kla-

gesangene. Denne bog er et digt som har sit udspring i den litterære tradition omkring de mesopotamiske klagesange, såsom *Klagen over ødelæggelsen af Sumer og Ur*, som begræder Urs ødelæggelse, udført af henholdsvis elamitterne fra øst og amoritterne fra vest på overgangen fra det tredje til det andet årtusinde (Hallo & Simpson 1998, 71f.83). Den bibelske klagesang blev højst sandsynligt skrevet i den tidlige eksilperiode, selvom nogle forskere argumenterer for, at genrens *Sitz im Leben* skal findes i løbet af opbygningen af templet. Hvorom alting er, så giver den fra begyndelsen udtryk for trøstesløshed og ødelæggelse: "Ak! Hun sidder alene, byen der var fuld af folk: Hun er som en enke, hun der var mægtig blandt folkene. Dronningen blandt landene gør nu hoveriarbejde" (Klages 1,1). Gud havde selv vendt sig bort fra sit folk. Gennem dets historie var Gud utallige gange stået frem som krigeren for at hjælpe det med at overvinde langt stærkere fjender. Nu var det som om Gud selv var fjenden: "Som en fjende spændte han sin bue, hans højre hånd var fast, som en modstander dræbte han al øjnenes lyst. I Zions datters telt udøste han sin harme som ild" (Klages 2,4). Selvom altså ødelæggelsen af Jerusalem og templet øjensynligt var omfattende og ekstremt alarmerende for folket – et faktum som ikke skal forklejnes – så kan en rest af det gamle tempel have overlevet eller være blevet tarveligt genopbygget. I Jer 41,4-7 hører vi nemlig om folk, som kommer for at lovprise Gud med afgrødeofre og røgelse, og selvom ødelæggelsens grufulde betydning bekræftes af deres sorgfulde adfærd, så er tilbødelsen selv i denne vanskelige periode ikke ophørt på templets grund.

2.2 Omfanget af deportationen

De som kun læser Bibelen lejlighedsvist kommer ofte til den konklusion at så godt

som hele Judas befolkning blev ført af sted til Babylon på denne tid, mens kun de allerringeste blev tilbage. Denne konklusion er ikke uden videre rigtig. H. M. Barstad er for eksempel enig i, at Nebukadnesar forårsagede voldsomme ødelæggelser og lammede det nationale styre, men han fortolker alligevel de arkæologiske og tekstuelle vidnesbyrd derhen, at den basale samfundsstruktur i store træk forblev intakt (Barstad 1996). Vi må under alle omstændigheder indrømme en vis tvetydighed i det bibelske vidnesbyrd. På den ene side har vi Kongebøgerne og Krønikebøgerne. Kongebøgerne oplyser, at "chefen for livvagten, Nebuzar'adan, førte dem, der var tilbage i byen, og overløberne, som var gået over til babylonerkongen, og resten af folket i eksil. Kun nogle af de fattigste i landet lod han blive tilbage til at arbejde i vingårdene og på markerne" (2 Kong 25,11-12, se også Jer 39,9-10). 2 Krøn 36,21 beskriver endvidere landet som øde og understreger de braklagte jorde, som kun forsætligt burde være sådan beskafte i sabbatårene.⁸ På den anden side giver Jeremias os imidlertid præcise opgivelser, som stiller spørgsmålstegn ved den beskrivelse, Kongebøgerne giver: "Dette er tallet på de folk, som Nebukadnesar førte i eksil: I det syvende år 3023 judæere, i hans attende år 832 personer fra Jerusalem, i hans treogtyvende år førte chefen for livvagten, Nebuzar'adan, 745 judæere i eksil, i alt 4600 personer" (Jer 52,28-30).

Ødelæggelsen af Jerusalem som vi her behandler, indtraf i Nebukadnesars attende regeringsår; det vil ifølge Jeremias altså dreje sig om en deportation af 832 personer.⁹ Er man fristet til at mene, at 832 personer udgør en stor andel af befolkningen på dette tidspunkt, så tyder endnu et forhold på, at Kongebøgerne og Jeremias faktisk anvender tallene forskelligt. Sagen er, at Jeremias i forbindelse med deporta-

tionen i 597 f.Kr. taler om 3023 personer, mens 2. Kongebog rapporterer om 10.000 mennesker, heriblandt den samlede styrke af krigere på 7000 mand (2 Kong 24,14-17), og her karakteriseres denne deportation som omfattende "hele Jerusalem" (2 Kong 24,14). Forsøg på at harmonisere teksterne ved at sige at Jeremias kun opgiver tallet på mændene, mens Kongebøgerne også inkluderer kvinder og børn (se for eksempel Huey 1993, 448), er i sig selv plausible, men de har bestemt en tydelig ad hoc-karakter og savner enhver berettigelse i teksten selv. Det er langt mere sandsynligt at de høje tal fra Kongebøgerne, og visse andre forhold fra 2. Kongebog, ikke skal forstås bogstaveligt.¹⁰ Det, vi med sikkerhed kan sige ud fra teksterne, er altså, at mange blev dræbt og andre deporteret i 586 f.Kr. Det enstemmige vidnesbyrd fra bibelteksten lyder, at eliten, og formentlig skal vi her læse den "urbane" elite, blev deporteret, og de tiloversblevne identificeres som "nogle af de fattigste" (2 Kong 25,12) - dem skal vi vende tilbage til senere. Først skal vi dog se på de eksileredes situation. De var tvunget til at forlade deres hjem og det land deres forfædre havde taget i besiddelse århundreder før. Som Klein siger: "Exile meant death, deportation, destruction, and devastation" (Klein 1979, 2). De ville ikke længere kunne pleje deres egne interesser, men måtte adlyde babylonernes befaling. Berquist argumenterer for, idet han både fortolker bibelteksten og anvender sociologiske teorier, at judæerne blev ført bort til hjertet af Babylon for at arbejde både i markerne og administrationen (Berquist 1995, 15-17). Det ekspanderende babylonske rige havde behov for mere arbejdskraft end den oprindelige befolkning kunne klare, men selv om deres krigsfanger var undertrykte, var de dog ikke slaver. Når vi tænker på de bibelske fortællinger om Daniel og hans tre venner i Babylon

” Dette forhold siger noget om, at i det mindste nogle af dem, som forblev i Persien og ikke vendte tilbage til Palæstina, blev socialt integreret. ”

og Mordokaj, som opholdt sig i diasporaen i Persien, ser vi, hvordan de eksilerede til tider oplevede at hæve sig fra blot og bar overlevelse til velstand og en position i (over)magtens korridorer. Ikke-kanoniske tekster så som Murashu-familiens dokumenter støtter denne vurdering. Murashu-familien var en prominent handelsagent fra midten og sidste halvdel af det 5. århundrede f.Kr., og den overlapper dermed i tid med begivenheder som beskrives hos Ezra og Nehemias. Arkæologer har udgravet 879 tavler, som stammer fra dette familiearkiv og fortæller om deres handelsbedrifter (se Stolper 1985). De blev fundet i Nippur i det achæmenidiske (persiske) Babylon, og herfra kan man spore udløberne fra deres handler. Af særlig interesse for vores studie er benævnelsen af omtrent firs enkeltpersoner med jødiske navne (se Zadok 1979 og Coogan 1976). Dette forhold siger noget om, at i det mindste nogle af dem, som forblev i Persien og ikke vendte tilbage til Palæstina, blev socialt integreret, også selvom det i dette tilfælde tydeligt fremgår, at jøderne ikke befandt sig øverst på den sociale rangstige – de er nævnt som vidner og mindre jordejere. Samtidig er det sandt, at selv ikke de mest vellykkede integrationer lindrer den lidelse mange af de tilbageblevne i diasporaen oplevede (se Smith-Christopher 1997). En af de mest interessante ikke-kanoniske tekster, der beskriver elementer af deportationen, er et administrativt dokument, som sættes i forbindelse med Jojakin, den judæiske konge, som under belejringen af Jerusalem i 597 f.Kr. blev deporteret til Babylon. Dette dokument opregner de rationer, som Jojakin og hans sønner fik, an-

giveligt i fangenskab i Babylon (*ANET*, 308), og det bevidner ligeledes, at Jojakin i løbet af sit fangenskab blev løsladt af Evil-Merodak, Nebukadnesars søn og efterfølger for en stund. Ifølge 2 Kong 25,27-30 løsladtes Jojakin i år 561 f.Kr.¹¹

2.2.1 De tilbageblevne

Alle kilder er enige om, at babylonerne lod nogle tilbage i landet, oftest beskrevet som “nogle af de fattigste af folket fra landet” (2 Kong 25,12; Jer 39,10; 52,16). Nebukadnesar udstationerede en garnison af soldater i Jerusalem for at bevogte disse mennesker og udpegede en indfødt, (ikke-davidisk) judæisk leder kaldet Gedalja¹² – måske den samme Gedalja, hvis navn er blevet fundet på to seglaftryk.¹³ Efter Jerusalems ødelæggelse blev Gedaljas nye hovedstad byen Mispá, som er blevet identificeret som Tell en-Nasbeh omtrent ti kilometer fra den tidligere hovedstad. Vores oplysninger om, hvad der dernæst skete, stammer hovedsagelig fra Jer 40-43, som er den længste redegørelse om Juda i den posteksilske periode, skønt fokus ligger på, hvad der skete med Jeremias selv. Denne profet, som på Guds anvisninger havde opfordret Juda til at underkaste sig Babylon, fik af Nebukadnesar mulighed for at besegle sin egen skæbne. I stedet for at følge med til Babylon valgte han at blive tilbage i Palæstina, hvor han blev vidne til Gedaljas forsøg på at samle de tiloversblevne judæere for med deres hjælp at opdyrke landet. Mange af judæerne var som følge af babylonernes angreb tilsyneladende blevet spredt til de omkringliggende nationer: Moab, Ammon og Edom.

Blandt disse var Ismael, en mand med

blåt blod i årene (Jer 41,1), og som måske af denne grund gjorde sig forhåbninger om at kunne modstå det babylonske hegemoni og lede en genoprejsning af landet. Hvordan han end har tænkt, spandt han rænker mod og myrdede Gedalja og foranledigede en massakre på de babylonske tropper i Juda. Denne handling kunne selvfølgelig kun medføre én ting; Nebukadnesar måtte hævne forbrydelsen og genoprette ro og orden. Ismael, som stod i tjeneste hos kongen af Ammon, begik i øvrigt andre uhyrligheder, ikke kun mod babylonerne, men også mod sine egne landsmænd. Johanan af Karea, en anden judæisk leder, modsatte sig ham, men blev alligevel overbevist om, at det var sikrere at forlade Palæstina, eftersom Nebukadnesar var på vej med sin hær. Jeremias blev så ufrivilligt ført med til Egypten af Johanan og hans medsammensvorne. Vi hører ikke senere noget fra denne judæiske gruppering, men begivenheden kunne i hvert fald delvist være årsagen til det senere, store jødiske fællesskab man finder i Egypten, kendt fra såvel de elefantinske papyri som fra tilvejebringelsen af den tidlige, græske oversættelse af Det Gamle Testamente, Septuaginta.

Selv efter affolkningen i landet, blev mange tilbage. Det ligger lige for at forestille sig, at disse mennesker overtog nogle af de rømmede områder, og hvis det er tilfældet, ville modtagelsen af dem der måtte vende tilbage, hvis de da vendte tilbage (se næste afsnit), have været en blandet fornøjelse. Som også Williamson påpeger, tyder senere beviser på, at fremmede folk, såsom edomitterne, drog fordel af situationen og immigrerede til judæisk territorium (Williamson 1999, 253), et forhold som muligvis attesteres af Obadias.

2.2.2 Tvivl om eksilet

I forlængelse af en generel skepsis ved-

rørende det gamle Israels historie er der opstået en del polemik omkring eksilet. Så godt som alle forskere går med til, at Jerusalems indbyggere var udsat for traumatiske oplevelser i det 6. århundrede, men ud over som før nævnt at diskutere graden af disse traumer er flere inde på, at det for teksterne nærmere drejer sig om en deportation end om et eksil. Nogle hævder nemlig, at det kræver en tilbagevenden, før man kan tale om et eksil, og tillige, at de som vendte tilbage til det forjættede land, tildelte særrettigheder både frem for dem, som var forblevet i landet, og for dem, som måtte forblive i diasporaen. På samme vis forudsætter et eksil, i modsætning til en deportation, en etnisk sammenhæng mellem dem, som eksilerer og dem, som vender hjem – et forhold som ikke alle forskere kan bekræfte.

Dette spørgsmål er vigtigt, eftersom eksilet, ligesom udvandringen fra Egypten, udgør et omdrejningspunkt for Israels senere historie. Eksilet udgør et stort tema hos israelitternes efterkommere, og også for den moderne forskning har denne begivenhed en central plads. Det ses blandt andet deraf, at Israels historie i nyere perspektiv inddeles i en præ- og posteksilsk æra. De nutidige forskere, som sætter spørgsmålstegn ved eksilets betydning, ser tilbage til C. C. Torrey som en veritabel banebryder. Torrey såede tvivl om eksilet, men hans synspunkter blev desavoueret af tidens historiske optimisme, fortrinsvis næret af W. F. Albright og hans disciple (se Albright 1920/1970, 285-340). Torreys holdninger vinder atter genklang nu, hvor en form for historisk skepticisme vinder fodfæste, i denne udgivelse repræsenteret af P. R. Davies og R. P. Carroll (se deres respektive kapitler i Grabbe 1998). Meget af denne debat kan relateres til spørgsmålet om historisk metode. Ét er, at de ideologiske tendenser,

som de bibelske fortællinger om eksilet og hjemkomsten bærer præg af, forhindrer Davies, Carroll og de andre i at behandle dem som udtryk for faktiske begivenheder. Andre forskere har imidlertid pointeret, at den ideologiske bias, man ofte finder hos andre af oldtidens historiske beretninger, ikke resulterer i, at vi kasserer dem som kilder til faktiske begivenheder.¹⁴ Endvidere, som også B. Becking slår til lyd for, bør det faktum, at der eksisterer beviser for eksilet uden om den bibelske fortælling (se diskussionen vedrørende teksten om Jojakins rationer ovenfor) medføre en tiltro til, at andre bibelske beretninger, som ikke er understøttet andetsteds, også kunne være sandfærdige.¹⁵

3. Babylons fald

Babylon var under Nabopalassar (626-605) og hans søn Nebukadnesar (605-552) et frygtindgydende imperium. Efter Nebukadnesars død fulgte imidlertid, i relativt kortvarige successioner sønnen Evil-Merodak, svigersønnen Neriglissar og sønnesønnen Labashi-Marduk. Det står ikke helt klart, hvilke omstændigheder, der førte den sidste konge, Nabonid (555-539), til magten; men hans særheder bidrager kraftigt til en forståelse af, hvad der førte til det babylonske imperiums endeligt. Nabonid stammede fra Harran, som var hovedsæde for dyrkelsen af måneguden Sin. Vi ved fra en pseudoselvbiografisk fremstilling af hans mor, at Nabonids hengivenhed til måneguden hørte til familiens religiøse beskæftigelse (se Longman 1991, 97-103). Imidlertid medførte den forrang, han gav månegudskulten, en fremmedgørelse af det indflydelsesrige Marduk-præsteskab og i sidste ende et tab af folkets yndest. Nabonid flyttede af uklare årsager til Tema¹⁶ i det nuværende Saudi Arabien og efterlod sin søn og medregent, Belshassar, på tronen i Babylon (ved-

rørende Nabonid og Belshassar, se Beulieu 1989). Visse kilder indikerer at han vendte tilbage til Babylon i 543 f.Kr. på foranledning af faren hinsides Zagros' bjerge.

På den anden side af disse bjerge var Kyros på vej mod magtens tinder. Han var søn af en persisk konge (Kambyses I), der havde ægtet en datter af den mediske konge, Astyages, som Kyros vandt sit første slag mod (550 f.Kr.) Med sejren over sin bedstefar forenede Kyros perserne og mederne. Den næste, der stod for skud, var kong Krösus af Lydien. Hovedstaden Sardes faldt efter en kortvarig belejring; og herefter rettede han sin opmærksomhed mod det neo-babylonske rige. Dan 5 beskriver tiden umiddelbart inden imperiets fødsel: Kong Belshassar holdt gilde og så skriften på væggen, hvilket var ensbetydende med hans nærmest øjeblikkelige nederlag. Før Kyros nåede Babylon, havde han besejret en stor babylonsk hær ved Opis. Traditionen fortæller at visse babylonere hjalp Kyros, så han kun mødte ringe modstand da han nåede byen.¹⁷ Året var 539 f.Kr. – en dato som på grund af det, der fulgte efter Kyros' sejr, markerer overgangen til den posteksilske episode.

4. Kilder til den posteksilske periode

Det bibelske vidnesbyrd er langt større for den posteksilske periode, end det er for eksilet. Kyros' dekret og de eksileredes begyndende tilbagevenden til Juda beskrives summarisk i slutningen af Krønikebøgerne (2 Krøn 36,23-24). Den mest detaljerede vidnebeskrivelse af denne periode finder vi hos Ezra-Nehemias, som i realiteten er én samlet bog.¹⁸ Ved nærmere bekendtskab viser det sig dog at bogen præsenterer et rimelig begrænset udsyn. Ezra 1-6 er en historisk bevidnelse af den tidlige posteksilske periode, nemlig fra Kyros' dekret til genopbygningen af templet, det vil sige fra 539-515 f.Kr. Ezras og Nehemias' erindringer,

som diskuteres senere, beskriver, hvad der sker i de første år efter Ezras tilbagevenden (458 f.Kr.) samt i de tolv år hvor Nehemias tjener som statholder i den persiske provins Jehud (445-433 f.Kr.). Esters bog foregiver at beskrive en krisesituation i det jødiske samfund i Persien under Xerxes'/Artaxerxes' styre (mellem 486 og 465 f.Kr.), og de posteksilske profeter Haggaj, Zakarias og Malakias giver også et vist indblik i denne tidsperiode.

Ikke-kanoniske kilder, som er relevante for dette studie, er talrige. Blandt de mest oplysende er Kyros' cylinder, den behitunske inskription, Udjahorresnets inskription og den aramæisk-elefantinske papyrus. Disse og andre tekster må i spil, når vi skal forsøge at give et detaljeret billede af denne periode. Som yderligere, interessante kilder forefindes også vidnesbyrder fra flere tidlige græske historikere, såsom Herodot, Xenophon og Ctesias, alle samtidige med det persiske imperium. Herodot er almindeligvis blevet anset som en forholdsvis pålidelig kilde eftersom hans produktion er præget af nøje gennearbejdning, og af at han ofte forholdt sig kritisk til sine kilder; Xenophon, og i særlig grad Ctesias, er derimod aldrig blevet vist samme tiltro. I disse skeptiske tider går ingen af oldtidens historikere imidlertid fri; og det gælder også den jødiske historiker Josephus, der skrev i det 1. århundrede e.Kr. Med ham er det særligt udpræget, fordi han skrev så lang tid efter de her omtalte begivenheder, og fordi han ofte nøjedes med at omskrive den bibelske fortælling.

Ifølge eksperterne er det arkæologisk set svært at finde sporene fra den persiske periode (i arkæologisk terminologi ofte betegnet som Jernalder III) i Palæstina (Meyers 1994, 26). McNutt er indforstået med denne kendsgerning men tilkendegiver forsigtigt, at "the archaeological data we do have do

seem to be consistent with some elements in the biblical record" (McNutt 1999, 185).

5. Den tidlige posteksilske periode

5.1 Kyros' dekret

Tre steder hører vi, at Kyros udsteder et dekret, som giver de eksilerede fra Juda lov at rejse tilbage til Jerusalem og genopbygge det af Nebukadnesar ødelagte tempel. Vi citerer versionen fra Ezras bog 1,2-4 (se også 2 Krøn 36,23 og, på aramæisk, Ezra 6,3-5): "Dette siger perserkongen Kyros: Herren, himlens Gud, har givet mig alle jordens kongeriger, og han har pålagt mig at bygge ham et hus i Jerusalem i Juda. Må Gud være med enhver iblandt jer af hele hans folk! Enhver skal drage op til Jerusalem i Juda og bygge på Herrens, Israels Guds, hus; det er den Gud, der er i Jerusalem. Overalt, hvor der er nogen tilbage, der bor som fremmede, skal stedets befolkning forsyne dem med sølv og guld, gods og kvæg tillige med frivillige gaver til Guds hus i Jerusalem".

Dette dekret udløste en tilbagevenden til Juda, som formentlig foregik i bølger, hvoraf vi er uvidende om de fleste. Denne tekst er selektiv i og med, at vi kun hører om de grupper, som vendte tilbage for at genopbygge templet under Belshassars og Zerubbabels ledelse. Umiddelbart synes denne gestus at vidne om et bemærkelsesværdigt storsind hos den persiske monark; i hvert fald opfattede de eksilerede det som Guds indgriben, og de udtrykte deres taknemmelighed over for Kyros.

Andre efterretninger om Kyros og hans udenrigspolitik giver dog grund til at betvivle, at Kyros gjorde det for sine blå øjnes skyld, eller fordi han havde nogen som helst interesse i Juda eller dennes Gud. I 1879 fandt Rassam et tøndeformet kileskrift, som nu er på British Museum, og som oftest refereres til som Kyros' cylinder.

I dette dokument, som fokuserer på et Babylon som på dette tidspunkt træller for Kyros, afslører kongen, at hensigten med at genoprette fremmede kulter ikke blot vedrører Juda, men en masse andre nationer tillige. Det relevante afsnit lyder: “All the kings of the entire world from the Upper to the Lower Sea, those who are seated in throne rooms, (those who) live in other [types of buildings as well as] all the kings of the West land living in tents, brought their heavy tributes and kissed my feet in Babylon. (As to the region) from ...as far as Ashur and Susa, Agade, Eshnunna, the towns of Zamban, Me-Turnu, Der as well as the region of the Gutians, I returned to (these) sacred cities on the other side of the Tigris, the sanctuaries of which have been ruins for a long time, the images which (used) to live therein and established for them permanent sanctuaries. I (also) gathered all their (former) inhabitants and returned (to them) their habitations. Futhermore, I resettled upon the command of Marduk, the great lord, all the gods of Sumer and Akkad whom Nabonidus has brought into Babylon to the anger of the lord of the gods, unharmed, in their (former) chapels, the places which make them happy” (oversættelsen stammer fra *ANET*, 316).

Som man måtte forvente i et dokument, som fokuserer på Babylon, nævnes hverken Jahve eller Juda. Til gengæld løftes her sløret for, hvad der ser ud til at have været en udbredt persisk udenrigspolitik: At i hvert fald visse af de nationer, der havde været underlagt Babylon, fik lov at rejse hjem for at genopbygge deres kulter. På grund af Nabonids ovenfor beskrevne, særegne religiøse holdninger drog også babylonerne, inklusive det magtfulde Marduk-præsteskab, nytte af Kyros' dekret om at genoprette visse af de nationale kulter. Perserne var interesserede i, at deres vasalstater

var veltilfredse – især dem, der som Juda lå i imperiets randområder, da disse kunne tjene som stødpude for rigets fjender, hvad enten det nu var Egypten eller Grækenland eller dem begge.

Det har længe været en udbredt holdning, at Kyros' dekret, sådan som det fremstilles i Krønikebøgerne og Ezra, synes at skildre forholdene ud fra et jødisk perspektiv, og dette har medført, at nogle sætter spørgsmålstegn ved dets autenticitet. I den forbindelse bør man imidlertid bemærke, at Kyros' cylinder anlægger et babylonisk perspektiv på sine beskrivelser.¹⁹ Måske lod Kyros disse dekretter fremstille af nationale skrivere i et sprog så modtagerne kunne forstå det; alternativt er det, som vi møder i Ezra 1,2-4, en parafrastisk og selektiv gengivelse af Kyros' originale dekret (Halpern 1990, 93). Lige meget hvordan vi end skal forstå det persiske incitament for denne genopbygning, så så det eksil-jødiske samfund Guds hånd i dette dekret.

5.2 Sheshbassars og Zerubbabels identitet og funktion

Sheshbassar og Zerubbabel sættes ofte i forbindelse med den tidlige posteksilske periode. De beskrives begge som ledere af samfundet, og de har begge at gøre med genopbygningen af templet. Deres identitet er imidlertid omgærdet af en vis usikkerhed, og ikke uventet er forskerne uenige om hvilken relation de indbyrdes har stået i, og hvad deres roller har været.

Sheshbassar er kun nævnt i Ezras bog (1,8.11; 5,14.16).²⁰ Her kaldes han “Judas fyrste” (1,8), og selvom der hermed ikke nødvendigvis signaleres en forbindelse til den royale, davidiske familie (se nedenfor), så bekræfter titlen, at han var en accepteret og betydningsfuld leder. Han omtales i relation til den første hjemkomst efter Kyros' dekret hvor han betroes opgaven med at få

hjembragt de tempelkar, som Nebukadnessar stjal og placerede i sit tempel i Babylon. I kapitel 5 nævnes Sheshbassar igen; denne gang i forbindelse med et brev, der beskriver hans tidligere bedrifter i Dareios' regeringsperiode (522-486 f.Kr.). Her berettes det, at Kyros havde udpeget Sheshbassar som statholder over Jehud (persernes navn for den provins, som gjorde det ud for det tidligere Juda), og at han lagde grunden til templet.

Zerubbabel, som får langt mere omtale hos Ezra-Nehemias samt hos Haggaj og Zakarias,²¹ nævnes også i forbindelse med en tidlig hjemkomst til Jehud kort efter Kyros' dekret, men denne hjemkomst finder sandsynligvis sted senere end den, der førte Sheshbassar tilbage. Førstnævnte skal efter alt at dømme have fundet sted sidst i 520'erne. Zerubbabel associeres med Jeshua/Josva, ypperstepræsten fra Ezra 2, og disse omtales ligeledes hos Zakarias. Ifølge Ezra 3 genopbyggede Zerubbabel og Jeshua alteret og indledte de officielle ofringer, og de siges besynderligt nok (Ezra 3,10) at være tempelgrundens bygmestre, selvom denne bedrift som ovenfor nævnt tilskrives Sheshbassar (5,16). Teksten oplyser, at Zerubbabel og Jeshua og de øvrige møder "Judask og Benjamins fjender", som ønsker at hjælpe til med genopbygningen, men da "fjenderne" afvises, forhindrer disse for en tid, at arbejdet kan udføres. På dette tidspunkt beretter teksten på abrupt vis om en senere modstand mod Guds folks bosættelse (4,6-23) for derefter at genoptage fortællingen om genopbygningen af templet. Ezra 4,24-5,1 fortæller så, hvordan Haggaj og Zakarias formaner folket til at færdiggøre tempelarbejdet. Dette finder sted i Dareios' andet regeringsår (520 f.Kr.), og endnu engang møder arbejdet modstand; denne gang i forbindelse med Tattenaj, statholderen over provinsen Hinsides Floden. Da

Dareios imidlertid får gransket de officielle dekreter fra Kyros' hånd, beslutter han, at projektet skal færdiggøres, og som sagt så gjort.

Det første kapitel af Haggajs Bog beskriver Guds budskab til Zerubbabel om at vende tilbage for at forestå arbejdet med templets genopbygning. Haggaj gengiver også Zerubbabels lydige gensvar på den befaling fra Gud som lyder i Dareios' andet regeringsår. I samme kapitel hører vi, at Zerubbabel er statholder over provinsen Jehud. Haggajs på sin vis pinefulde konklusion i form af det guddommelige ord til Zerubbabel lyder, at Guds folk til trods for den tvivlsomme, stedlige situation har en glørværdig fremtid i vente. Således slutter bogen med en fyndig erklæring til statholderen: "På den dag, siger Hærskarers Herre, tager jeg dig, min tjener Zerubbabel, Shealtiels søn, siger Herren, og gør dig til en segtring, for dig har jeg udvalgt, siger Hærskarers Herre" (Hag 2,23). Zakarias, en profet som også tilskynder til genopbygningen af templet på denne tid, kommer med et ord fra Gud som ikke blot tilskynder Zerubbabel, Jeshua og de øvrige til det forestående arbejde, men som også giver en positiv vurdering af statholderen. Dennes betydning knyttes atter til genopbygningen af templet (Zak 4,7-8). Han og Jeshua er to oliventræer ved siden af de to guldrør, som tømmer olien ud i guldstagen. De er "de to, der er salvet med olie: De står foran hele jordens Herre" (Zak 4,14).

Det ovenstående er en simpel opremsel af Bibelens beretning om disse to betydelige personer. Nogle forskere ser imidlertid visse problemer med denne præsentation. Et af de mest iøjnefaldende går på forholdet mellem Sheshbassar og Zerubbabel i tilknytning til templet: De siges begge at have lagt grunden til templet. Denne forvirring har givet anledning til spekula-

tionen om at disse to er en og samme person som lyder begge navne (se Lust 1987, 90-95). Vi skal bare skele til Daniels bog for at bekræfte at samme person kan lyde to navne (Daniel/Beltshassar), og Daniels bog er ikke det eneste sted det forekommer; gennem Bibelen optræder adskillige personer med mere end ét navn, heriblandt Abram/Abraham, Jakob/Israel, Ruth/Naomi, Tiglat-Pileser/Pul. Som vi skal se levner teksten imidlertid plads til en ret fornuftig harmonisering som overflødig gør teorien om at der skulle være tale om to navne for samme person.

Mere interessant er den mulige forbindelse mellem disse to mænd og Davidsslægten. David var blevet lovet en søn, som skulle sidde på tronen evindeligt (2 Sam 7), men eksilet havde kastet en alvorlig skygge over dette løfte. Tidligere i det forrige århundrede troede mange forskere, at Sheshbassar var en efterkommer af David. Det skyldes for det første, at Ezra som før nævnt kalder Sheshbassar for "Judas fyrste", men ved nærmere eftersyn viser det sig, at ordet *nasi*, som ofte oversættes med "prins" [eller "fyrste" i dansk oversættelse], ikke nødvendigvis signalerer en kongelig afstamning, eftersom ordet i visse sammenhænge slet og ret kan betyde "leder" (således artiklen om *nasi* i NIDOTTE, 3,171-72). Andre har peget på, at navnet på den davidiske efterkommer, Shenassar, som nævnes i 1 Krøn 3,18, minder så meget om Sheshbassar, at det kunne være den samme person. Denne forestilling er dog inden for de senere år blevet stærkt betvivlet (mest interessant er Berger 1971, 98-100). På den anden side finder man i Bibelteksten en enstemmig opbakning til Zerubbabel som davidisk arvtager; således placerer 1 Krøn 3,19 utvetydigt Zerubbabel i slægtskab med David.²² På baggrund af synet i Zakarias bog 4,6-10 har man argumenteret for at Zerubbabel,

den davidiske efterkommer, skulle være "a royal actor in the temple rebuilding ceremony" (Petersen 1974, 372). Man ser for sig, hvordan den messianske forhåbning nærmedes, da Zerubbabel blev statholder, og hvis vi dertil føjer Haggajs guddommelige erklæring til Zerubbabel, kan vi være sikre på, at mange forventede den snarlige genoprettelse af Davids trone. Zerubbabel udfører den opgave, han bliver betroet, at genopføre templet – så meget er vi sikre på. Derefter forsvinder han tekstligt anskuet ud i den blå luft. Hvad skete der? Blev han fjernet af perserne af selvsamme grund, som lige er redegjort for? Det er én teori, men sikkert er det, at vi ikke aner noget om det – udover at han jo ikke bliver den endelige løsning for Guds folk.

Vi kan konkludere, at Sheshbassar og Zerubbabel var indsat som statholdere af babylonerne over en lille del af det persiske imperium. De fik lov at vende tilbage samme med andre eksilerede for at påbegynde genopbygningen af templet og det jødiske samfund i Jerusalem. Arbejdet påbegyndtes i Kyros' regeringsperiode, men blev midletidigt sat i bero på grund af modstand fra "Judas og Benjamins fjender". Det blev så færdiggjort i Dareios' regeringsperiode i 515 f.Kr. Den bredere historiske sammenhæng afslører at perserne havde deres dagsorden og var interesserede i at have loyale vasaler som i de repektive lande kunne bistå imperiet i deres defensive og ekspansive strategier. Man har i denne sammenhæng set Udjahorresnet som en egyptisk pendant til Sheshbassar og Zerubbabel (for ikke at tale om de senere Ezra og Nehemias). Han var admiral i den egyptiske flåde under Amasis og senere Psammetichus III indtil Egyptens nederlag til Persiens Kambyses i 525 f.Kr. Kambyses havde overtalt Udjahorresnet til at slå følge med sig til gengæld for at han genoprettede den egyptiske kult. Ef-

ter Kambyes' utidige død tjente Udjahoresnet Dareios i egyptiske anliggender, og Dareios støttede på samme vis ham i den videre opbygning af egyptiske institutioner, herunder "the codification and enforcement of local lawcodes" (Blekinsopp 1987, 413). Sheshbassar, Zerubbabel, Ezra og Nehemias er altså alle en del af et større politisk spil, som bedst beskrives som en listig strategi fra det persiske overherredømme. Fra bibelsk perspektiv er det imidlertid netop Persien, som indgår i Guds "strategi" om at genoprette Juda, ligesom han tidligere brugte Nebukadnesar til at dømme Israel (Dan 1,1-3).

5.3 De posteksilske statholdere over Jehud og dets naboer

Bibelen beskriver de følgende personer som oppebærende hvervet statholder over det persisk kontrollerede Jehud i perioden efter erobringen (se Williamson 1988, 59-82): Først Sheshbassar (Ezra 5,14), som udnævnes af Kyros til at påbegynde de eksileredes tilbagevenden. Dernæst Zerubbabel, formentlig statholder i den periode, hvor genopbygningen af templet blev genoptaget, måske mellem 520 til 510 f.Kr. Han er udpeget som statholder i Hagg 1,1 og 4. Efter en tid (hvad angår grundene for vores datering se nedenfor) blev Nehemias statholder fra 445 til 433 f.Kr. (Neh 4,14; 12,26).

Tidligere i forrige århundrede hævdede A. Alt at Ezra var Jehuds første provinsielle statholder, og at statholderne før denne tid regerede fra Samaria (Alt 1934, 5-28). Med denne forklaring forsøgte Alt, og de som delte hans holdninger, at forklare de spændinger som opstod mellem Nehemias og folk som Sanballat. Dette synspunkt ignorerer imidlertid ganske den bibelske kendsgerning, at Zerubbabel og Sheshbassar også kaldes statholdere. Man modificerede så Alts synspunkt ved at hævde, at

Zerubbabel nærrede den davidisk-messianiske forhåbning i en sådan grad, at han blev afsat – et forhold som ikke nævnes nogetsteds, men angiveligt skal forudsættes – og at hvervet som statholder blev genindført med Nehemias.

I forbindelse med oplysninger fra indgraverede mønter, signetter og keramik har vi nu et bedre indblik i forholdene omkring Jehuds posteksilske statholdere, og dette har undermineret Alts teori (En vigtig udgivelse, som tilfører ny information om seglaftryk og signetter, er Avigads 1976). Fra et seglaftryk og en signet hører vi om Elnatan, som var gift med en kvinde ved navn Shelomit. Elnatan var antagelig statholder over Jehud efter Zerubbabel eftersom 1 Krøn 3,19 indikerer, at Shelomit er datter af Zerubbabel (se Meyers 1985, 33-38). Shelomits davidiske slægtskab har sikkert øget Elnatans muligheder for at blive statholder.²³ Navnet Jeho'ezer, som stammer fra et aftryk på en krukke,²⁴ menes at have været statholder i perioden 490 til 470 f.Kr. Vi kender til navnet på endnu en statholder fra denne periode, nemlig Ahzai, hvis navn også stammer fra et krukkeaftryk. Nehemias var altså tydeligvis ikke den første statholder i Jehud, sådan som Alt mente. Vi har også informationer fra andre kilder om statholdere efter Nehemias' tid, mest fremtrædende er her Bagohi, som nævnes i den elefantinske papyrus. Bagohis betydning for dateringen af Nehemias' Bog behandles nedenfor.

5.4 Et Citizen-Temple-samfund?

Her skal kort berøres en ofte diskuteret, men sjældent afvist teori, som omhandler social-politiske forhold under hjemkomsten. Denne teori præsenterer en model for det posteksilske Jehud med tilnavnet "citizen-temple community" udfærdiget af J. P. Weinberg (se Weinberg 1992, som dog

” På denne tid prædikede Haggaj og Zakarias, at det var Guds vilje, at templet nu skulle færdiggøres. Denne tale handlede Zerubbabel på, og med ham som leder af arbejdet stod templet færdigt i 515 f.Kr. ”

er baseret på et meget tidligere arbejde) Weinberg argumenterer for, at der opstod en uoverensstemmelse mellem den persiske provins Jehud og det jødiske samfund, som vendte tilbage fra eksilet. I henhold til teorien blev jøderne vist et særlig hensyn, da de vendte tilbage, og det skabte en spænding i forhold til den øvrige, persiske befolkning. Ifølge Weinberg var det jødiske samfund i undertal under genopbygningen af templet, men i overtal på Ezras og Nehemias' tid. Af denne grund var ledere som Sheshbassar og Zerubbabel ikke herskere over provinsen, men over en jødisk minoritet med persisk opbakning. Templet var omdrejningspunkt i det jødiske samfund, og det er i denne kontekst, Weinberg og hans disciple forstår den konflikt, som de tilbagevendte stod i, da de forsøgte at bygge templet og senere muren.

Weinbergs teori har tiltrukket sig stor opmærksomhed, men også en kritik som synes overbevisende. Blandt problemerne hører, at Weinberg holder sig til Alts fejlslagne forståelse af provinsen Samaria som ovenfor beskrevet. Hertil kommer, at han misbruger Ezra 2 og Neh 7 i et forsøg på at fastslå Jehuds befolkning på Nehemias' tid. Nylige beregninger af befolkningstallet baseret på langt bedre metoder har vist, at han i høj grad overvurderede befolkningens størrelse på det tidspunkt hvor de eksilerede vendte hjem (Carter 1999 antyder, at Weinbergs model afhænger af hans fejlagtige anslåelse af befolkningstallet). Vi konkluderer med Williamson, en af hans mest effektive kritikere, “that there was a consi-

derably closer overlap between the Jewish community and the Persian province of Judah in terms of both population and administration than the citizen-temple community model suggests, and nowhere is there evidence that the Jewish community was treated differently from others who may have lived within the province” (Williamson 1999, 251f; se også mere dybdegående i Williamson 1988, 59-82).

5.5 Opbygningen af templet

“Kyros' dekret” fokuserer på templet. Ifølge Kyros havde Gud udvalgt ham til at genopbygge templet, som babylonerne ødelagde. Denne betroede opgave fik ham til at sanktionere tilbagekomsten, så snart han havde fået kontrol over Babylon og dennes vasalstater. Ifølge Berquist var det ikke så meget de teologiske årsager, som drev Kyros til at handle, som han gjorde, men snarere det militærøkonomiske formål (Bergquist 1995, 62f). Jehud lå i udkanten af det persiske imperium, og i tilfælde af fremtidig ekspansion og/eller forsvar af grænserne var det en stor hjælp med en tilfreds og relativt stærk vasalstat i imperiets perifere områder. Særligt i forhold til Persiens interesseområder i Egypten var det nødvendigt med sikre veje gennem Jehud og mulighed for at skaffe proviant til hærstyrkerne.

Med det in mente gav Kyros ikke bare tilladelse til genopbygningen af det ødelagte tempel, men skaffede også de nødvendige ressourcer til det. For det første tilbageleverede han tempelkarrene til Jerusalem (Ezra 1,7-11). Disse skåle, kar og andre remedier

tog Nebukadnesar (Dan 1,1-2), og han opbevarede dem i sin guds tempel, formentlig Marduk i Babylon. Denne handling var symptomatisk for Judas trælleforhold til Babylon, og overdragelsen af disse effekter må have været en kolossal opmuntring for Guds folk. Som en gestus der, måske med forsæt, kunne minde om den fra udvandringen,²⁵ gav nabofolkene de hjemvendte jøder kostbare metaller og andre gaver, og deriblandt nogle som kunne bruges til opbygningen af templet.

Der hersker en vis usikkerhed omkring spørgsmålet om tempelområdets beskaffenhed i eksilperioden. De postteksilske kilder giver i hvert fald indtryk af at hele området havde behov for at blive restaureret. I Jer 41 omtales imidlertid en gruppe af mennesker som angiveligt kort tid efter 586 f.Kr. kommer til Jerusalem fra de omkringliggende områder for at ofre i "Herrens tempel" (v. 5). Mange er af den opfattelse, at citatet tilkendegiver, at alteret stadig stod der på det tidspunkt (se Knoppers 1999, 232, samt referencer her til P. R. Ackroyds studier). Man kunne dog sagtens forestille sig, at de, der søgte templet, ville være tilfredse med at bringe provisoriske ofre uden brug af et alter; men når alt kommer til alt, ved vi ikke, hvordan det er foregået. En anden mulighed er, at Nebukadnesar ødelagde alteret, da han i 582 f.Kr. atter angreb byen og deporterede flere af dens indbyggere. En simple årsag kunne være, at det forfald, som årene mellem Jer 41 og hjemkomsten til Jerusalem i 539 må have forårsaget, har nødvendiggjort en grundig reparation, hvis ikke ombygning, af alteret.

Hvorom alting er, fortæller Ezra os, at alteret var den første del af templet som blev restaureret, og det relativt tidligt i Kyros' regeringsperiode. I tillæg blev også fundamenterne repareret i denne periode. Spørgsmålet er, hvem der var ansvarlig

for denne tidlige genopbygning? En umiddelbar læsning af teksten synes at afsløre en selvmodsigelse; i nogle tekster beskrives Zerubbabel som initiativtager og bygmester for genopførelsen og som den, der lægger fundamentet (Ezra 3,8; Zak 4,6-10; Hagg), mens det andre steder synes at være Sheshbassar (Ezra 5,14-16). Måske var de imidlertid begge involveret i arbejdets forskellige faser, og måske stod de i et arbejdsforhold til hinanden (Se T. C. Eskenazi, "Sheshbazzar", i *ABD*, 5:1207-8, i hvilken han citerer M. B. Yashar, "On the Problem of Sheshbazzar and Zerubbabel," *Beth Mikra* 27 (1981): 46-56 (på hebraisk)) – uden altså, at Bibelteksten har villet gå i detaljer med, hvordan det foregik. Williamson tilbyder en alternativ, mulig tolkning af de forskellige udtalelser omkring templets genopbygning i den tidlige postteksilske periode (se Williamson 1985, 40-51). Han ligger på linie med Talmon, når det drejer sig om den opfattelse, at det relevante afsnit i Ezras bog ikke er kronologisk fortløbende, men at Ezras bog kap. 4,4-5 er en slags sammenfattende erklæring (Talmon 1976, 332). Derfor er den rædsel, der beskrives i Ezra 3,3, altså den samme som den, der citeres i Ezra 4,4. Resultatet er så, at Ezra 3,1-6 henviser til den dedikation til alteret, som var at finde under Kyros' styre, mens forløbet i Ezra 3,7-4,3 skal ses som en begivenhed under Dariois' styre efter 520 f.Kr.²⁶I alle tilfælde var dette arbejde blot begyndelsen til, hvad der skulle vise sig at blive en meget lang proces. Modstanden mod arbejdet voksede hurtigt, og vores kilder angiver, at denne modstand, måske i sammenhæng med finansielle problemer, ja selv folkets manglende interesse, førte til en standsning af arbejdet indtil slutningen af Kyros' regeringsperiode. Ezra 4,1-5 beskriver denne tidlige modstand mod genopbygningen.

Der blev ikke bygget på templet før ef-

ter Dareios' magtovertagelse. Efter Kyros' død overtog hans søn Kambyses tronen og regerede fra 530 til 522 f.Kr. Kambyses er bedst kendt for sejren over Egypten. Han døde på tilbagevejen fra slaget til Persien hvor han skulle tage sig af en revolte, som var opstået i hovedstaden Persepolis. I spidsen for dette oprør var hans (formodede afdøde) bror Baridya (Smerdis). Kambyses død skabte en usikkerhed med hensyn til tronfølgen. Efter at have kæmpet med en tronprætendent ved navn Gaumata, tog usurpatoren Dareios dog tronen, og han skulle vise sig at være en yderst egnet hersker over det persiske imperium (522-486 f.Kr.). På denne tid prædikede Haggaj og Zakarias, at det var Guds vilje, at templet nu skulle færdiggøres. Denne tale handlede Zerubbabel på, og med ham som leder af arbejdet stod templet færdigt i 515 f.Kr. Frem til dets ødelæggelse i år 70 fik templet og dets tilknyttede præsteskab en stadigt vigtigere funktion at udfylde for den posteksilske religiøse udfoldelse.

5.6 Hvem var Jehuds fjender i den tidlige posteksilske periode?

Som tidligere nævnt mødte de først tilbagekomne modstand i deres arbejde med at rekonstruere og genopbygge, særligt templet. Ezra 4,1-5 beskriver konflikten som opstår, da en gruppe refereret til som "Judas og Benjamins fjender" møder Zerubbabel og de øvrige ledere og spørger dem, om de må bistå i arbejdet med genopbygningen. Lederne er ikke sene til at afvise tilbuddet om hjælp, og derpå forsøger "fjenderne" at standse genopbygningen. Disse fjenders identitet er uklar for den nutidige læser, og forsøg på at komme en identifikation nærmere har ofte afstedkommet en del debat. De beskriver sig selv som mennesker, der tilbeder den samme Gud, og det har de gjort, siger de, siden den dag, de kom til

landet på assyrerkongen Esarhaddons tid. I tillæg beskriver fortælleren dem som "landets folk" (Ezra 4,4). Mange mener dog at se en uoverenstemmelse i denne beskrivelse.

Nogle forskere har foreslået, at de tilbagevendte indgik i en konflikt med flertallet af den befolkning, som var blevet i landet og ikke var eksileret.²⁷ Vi tog tidligere det standpunkt, at kun en lille del af befolkningen, formentlig kun størstedelen af lederskabet, blev deporteret. Da de altså vendte tilbage, tørnede de sammen med de øvrige tilbageblevne, og denne spænding blev forværret, måske fordi de eksilerede, som stammede fra den øverste sociale klasse, kan have opført sig nedladende over for de tiloversblevne. Ifølge denne teori skal der endog være tale om, at de hjemvendte fordrev de tilbageværende fra de bedste huse og ejendomme (se for eksempel McNutt 1999, 183.199). Selvom denne teori er interessant, har den ikke rod i faktiske beviser – i hvert fald ikke i den bevisbyrde, som har påvist, at der var rigeligt jord til alle de eksilerede, da de kom tilbage til landet i anledning af Kyros' dekret.²⁸ Teorien ignorerer helt konkret den del af Bibeltekstens overlevering, som giver nøje oplysning om modstandernes identitet. Disse mennesker har rødder, der ikke går længere tilbage end den assyriske konge, Esarhaddon, hvilket vil sige til slutningen af det 8. eller de første par årtier af det 7. århundrede f.Kr. (Margalith 1991, 316). De var formentlig efterkommere af fremmede folk, som eksilerede til den nordlige del af riget, og som havde antaget den lokale religion og sikkert også havde giftet sig med nogle af dem, som var tilovers i de nordlige stater efter Assyriens deportation af Israel i 722 f.Kr. Måske giftede de sig så ind i nogle af sydrigets familier efter 586 f.Kr. De mennesker, Zerubbabel indlod sig i skænderier med, udgjorde altså kun den del af befolkningen som var af blandet et-

nisk oprindelse, og som dyrkede en religion med synkretistiske anstrøg – og altså ikke med “masserne”. Han så det utilstedelige i, at netop denne gruppe af mennesker skulle hjælpe til med at genopbygge templet, og på den baggrund afviste han deres tilbud. Senere ser vi, at Nehemias og Ezra løber ind i de samme problemer da de forsøger at rekonstruere samfundet i Jehud og Jerusalems mure.²⁹

To af tempelbyggeriets modstandere omtales med navns nævnelse – Tattenaj og Shetar-Bozenaj – og de identificeres som embedsmænd for provinsen Hinsides Floden. Som Yamauchi pointerer: “Tattenai was at first mistakenly identified by scholars with Ushtannu, the satrap over Babylon and Trans-Euphrates, until Olmstead pointed out the correct identification in 1944. In a document dated June 5, 502, we have attested a Ta-at-nan-ni the *pahat* or governor subordinate to the satrap. Sethar-Bozenai may have functioned as a Persian official known as the *patifrasa* or *frasaka* (inquisitor or investigator)” (Yamauchi 1992, 156).

6. Den mellemliggende posteksilske periode: Esters Bog

Vi har kun ringe information om perioden mellem de første hjemkomster under Sheshbassar og Zerubbabel samt om den senere genopbygning under Ezras og Nehemias’ lederskab. Den første halvdel af det 5. århundrede f.Kr. var en periode som, efter en periode med ro og orden efter grundlæggelsen af det persiske imperium, var præget af megen tumult. Nu var Persien nødt til at komme overens med Grækenland og Egypten, og ikke alt foregik i Persiens favør.

Selvom C. L. og E. M. Meyers bud på en datering af Zakarias’ profetier i Zak 9-14, fatsat til det tidlige 5. århundrede, er muligt, er det ikke sikkert. I stedet vil vi vende os mod Esters bog, hvis egenskab som hi-

storisk kilde i høj grad selv er genstand for debat, for at afgøre, om vi for denne periodes vedkommende kan komme i hvert fald ét aspekt af jødisk eksistens nærmere.

Ezra og Nehemias giver os indblik i to adskilte perioder: Den tidlige eksilske periode fra den første hjemkomst til genopbygningen af templet (cirka 539-515 f.Kr.) og perioden fra Ezras hjemkomst til genopbygningen af Jerusalems mure under Nehemias (se nedenfor). Historien om Ester begynder i det andet år af den persiske konge, Ahasverus’ (også kendt ved sit græske navn Xerxes) regeringsperiode (486-465 f.Kr.) og altså mellem de to tidsperioder beskrevet i Ezra-Nehemias. I sidstnævntes beretning beskrives historien om dem, som vender tilbage fra fangenskab til det forjættede land. Der mødes de atter med efterkommerne af dem, der var blevet i landet. Esters Bog giver os derimod beretningen om et helt tredje samfund af Guds folk, nemlig dem som valgte at blive i de fremmede lande. De er en del af diasporaen, Guds folks spredning, som fortsætter ned gennem historien til i dag.

Esters bog giver ikke svar på, hvorfor Mordokaj, Ester og de øvrige valgte at blive. Grundene har sikkert været mange. Nogle kunne sikkert ikke rejse, hvor meget de end gerne har villet; andre havde måske opnået en succes og lykke, de nok måtte give afkald på, hvis de tog tilbage til en uden tvivl hård tilværelse som hjemvendte. Måske tilhørte Mordokaj og Ester den sidste gruppe. Én ting er sikker: Mordokaj og Ester er persiske navne,³⁰ hvilket kunne antyde, at de var velintegrerede. Mordokaj var i hvert fald en meget betydelig person i det persiske bureaukrati.

Vi kender noget til denne tidsperiode uden om den bibelske beretning, primært fra græske og persiske kilder. Faktisk levede én af de største græske historikere, Herodot

(490-425 f.Kr.), under Xerxes' regeringstid. I den nuværende skeptiske tidsalder tvivler nogle på, at man kan stole på den græske historiker³¹ (Sancisi-Weerdenburg & Kuhrt 1987), men under alle omstændigheder kan vi med sikkerhed i grove træk følge det persiske imperiums historie fra 515 f.Kr. til Xerxes' tidlige styre. Persiens store problem, som voksede i styrke fra slutningen af det 6. århundrede og den første del af det 5. århundrede, hed Grækenland. Persien havde håbet på at kunne øge sine statsindtægter ved at annektere dele af Grækenland, men ved det legendariske slag ved Marathon i 490 f.Kr. blev der sat en stopper for Dareios. Xerxes tog kampen op tidligt i sit styre og besejrede Athen og satte ild til byen, men hans bestræbelser skærpede blot den græske modstand. Med afsæt i Sardes gjorde Xerxes i 481 f.Kr. atter udfald mod Grækenland og vandt en betydelig sejr ved Thermopylæ – året efter tabte han dog slaget ved Salamis. Det Deliske Søforbund stod stærkt mod perserne, og de vedblev med at genere dem helt indtil 333 f.Kr., hvor Aleksander en gang for alle brød Persiens magtmonopol.

Med opmærksomheden rettet mod Grækenland ydede Xerxes ikke den samme bistand til Jehud, som Darius havde gjort. Imperiets finansielle behov øgedes, og forskellige forhold tyder på, at skatterne gik i samme retning, mens bistanden til interne projekter i Jehud aftog. Bortset fra Esters bog nævnes Xerxes kun i Ezra 4,6 i listen over tilfælde, hvor Jehuds befolkning mødte modstand i byggeriet af templet. I denne kontekst lever Ester – hvis vi da accepterer, at Esters bog er i stand til, for ikke at sige overhovedet har til hensigt, at præsentere historiske kendsgerninger om denne person og hendes samtid. Det er dog ifølge fortolkningshistorien ganske vist, at Esters bog gennem tiderne er blevet opfat-

tet som en historisk pålidelig beretning. Et udslag heraf kan ses i Septuagintaens tekstopstilling, som moderne kristne bibeloversættelser følger, hvor bogen placeres blandt de historiske skrifter.³² Denne genrebestemmelse er imidlertid ikke i høj kurs blandt nutidens forskere, og den skal bestemt også nuanceres. De fleste opfatter Esters bog som en historisk ridderroman eller novelle. For eksempel argumenterer S. Talmon for, at bogen er gennemsyret af en visdomskarakter som går dårligt i spænd med en historisk præsentation (Talmon 1963).³³ Berg har gjort opmærksom på en række paralleller mellem Josef-historien og Ester (Berg 1979, 123-142), og Gerleman har tilsvarende gjort opmærksom på paralleller til Exodus-fortællingen (Gerleman 1966 og Gerleman 1970-1973). Denne praksis har til hensigt at minimere forfatterens historiske og understrege dennes litterære og teologiske intention med Esters bog. Dillard og Longman har kritiseret begge tilgange og insisterer på det utilstedelige i, at man på denne måde lader et historisk anliggende stå i et modsætningsforhold til et litterært kunstgreb og særligt visdomstemaer (Dillard & Longman 1994). Esters Bog er i høj grad en litterær *tour de force*, som på mesterlig vis anvender ironi, satire og gentagne temaer og motiver (McClarty 1993, 216-229), men al historieskrivning har en selvbevidst præsentation (Long 1994). Genresignaler i bogen kommunikerer, mener de, et historisk anliggende (Est 2,23; 10,1-3).

Selv de forskere, som er mest skeptiske omkring bogens historiske kvaliteter, anerkender, at forfatteren havde indgående kendskab til persiske institutioner, skikke og begivenheder. Levenson, som ikke har tiltro til tekstens historicitet og beskriver bogen som en novelle, medgiver, at forfatteren har styr på detaljer vedrørende det

persiske imperium. Han udtaler, at: “The author knows, for example, its size, its postal systems, and a considerable number of details about its court life (3,13; 8,10) and employs a number of words and a few names of indisputable Persian origins” (Levenson 1997, 23). Mange forskere går på samme måde med til at bekræfte bogens præcise beskrivelser af den sociale og historiske baggrund, men benægter samtidig dens historicitet med den begrundelse, sådan som A. Berlin så godt formulerer det: “To judge a story’s historicity by its degree of realism is to mistake verisimilitude for historicity” (Berlin 2001, 10).³⁴ En gruppe af forskere vurderer altså bogen som en historie med en eller anden form for historisk kvalitet; en anden gruppe vurderer den som historieskrivning med en eller anden form for historiekvalitet. I en sådan situation går diskussionen ikke på sagens fakta. Begge grupperinger både anerkender beretningens dramatiske og i høj grad litterære kvaliteter og bekræfter sandfærdigheden af den generelle historiske baggrund – detaljerne er af en sådan karakter, at de under alle omstændigheder aldrig ville kunne bekræftes uafhængigt af hinanden. Den ultimative historiske troværdighed afhænger altså af ens udgangspunkt: Går læseren med til at opfatte det angiveligt historiske vidnesbyrd fra Esthers Bog, med mindre han/hun finder tvingende beviser for det modsatte, eller vil læseren indtage en mere skeptisk indstilling, som insisterer på, at beretningen i bogen må bevises at være historisk korrekt, før den kan opfattes som sådan?

Hele spørgsmålet om “bevisbyrde” på detaljeniveau er selvfølgelig kompliceret. Ifølge den bibelske beretning var Ester for eksempel Xerxes’ dronning fra hans syvendte til hans tolvte regeringsår. Ifølge græske kilder er imidlertid Amestris hans dronning

i dette tidsrum. Man har forsøgt at identificere Amestris med enten Vashti eller Ester (Wright 1970, 37-47; Shea 1976, 227-246), men dette problem har endnu ikke fundet en løsning. Er det et bevis på, at Esters bog tager fejl? Eller drejer det sig om, at vi endnu ikke besidder viden nok til at nå til en afgørelse? Et andet forhold går på de persiske dronninger: Ifølge Herodot (3:84) skulle disse vælges fra én af syv persiske familier, en kendsgerning som udelukker kongens valg af en jødisk kvinde. Vi ved imidlertid, at Amestris ikke stammede fra en af de syv familier, og derfor synes det princip, Herodot henviser til, ikke at være absolut. Hvad siger dette om Herodots eget vidnesbyrd, og hvordan skal det vægtes i forhold til Biblens vidnesbyrd? Historikerens pligt er at håndtere alle kilder, og ikke blot vise af dem, med kløgt.

7. Den sene posteksilske periode

Den primære tekstkilde til den sene posteksilske periode er Ezra-Nehemias; og særligt afsnittet mellem Ezra 7 og Neh 13. Inden for disse kapitler anerkender forskerne to memoireskrifter, en i Ezras Bog (Ezra 7-10; Neh 8) og en i Nehemias’ Bog (1-7; 12,27-43; 13,4-31). For at kunne anvende dem i vores historiske rekonstruktion må vi forstå, hvad der menes med “memoirer”.

For det første er genren i Ezra-Nehe-mias afgjort erindringsskildring. De fleste historiografiske tekster i Bibelen præsenteres af en alvidende fortæller i tredje person. Denne form hævder at være en direkte øjenvidneberetning, og nogle har i kraft af denne form dannet et meget positivt syn på muligheden for at hævde tekstens historicitet. Hvis nogen faktisk var til stede, da det skete, hvordan kan vi så modsige deres beretning? Ikke desto mindre skal man huske, at øjenvidner kan give data en fejlagtig drejning, lige så vel som en senere beretning

kan, og denne beskyldning har især været rettet mod Nehemias' erindringsskildring (Clines 1990, 124-164, jf. også Grabbe 1992, 1,30). Endvidere kan et øjenvidne personligt have mere i klemme i det der beskrives end en senere ikke-deltagende. Her kan man blot skimme Neh 13 som et eksempel på, hvor dybt et øjenvidne (Nehemias) kan være involveret i det, han beskriver. På den anden side er en beretning i første person ikke per definition problematisk, når det drejer sig om at skaffe sig adgang til de "faktiske begivenheder", og hvis Nehemias vil forsvare sig over for sin samtid, så må han også belave sig på at møde modkrav, hvilket forklarer den positur, han indtager. I tillæg dertil har Williamson påvist, at Nehemias' skildringer i første person generelt er understøttet af skildringer i tredje person (Williamson 1987, 189-207), hvilket "serves both to support the general historical drift of the narrative and to underscore Nehemiah's own bias from a different direction" (Williamson 1999, 257). Kritikken af Ezras erindringsskildring er hos nogle forskere endnu barskere og går fra kritik af den ofte ideologisk farvede tale i første person til påstanden om, at Ezra aldrig har eksisteret (Garbini 1988, 151-169). Atter mener vi, at Williamson på troværdig vis har forsvaret brugbarheden af dette materiale til historisk rekonstruktion, men fordi hans argumenter er for komplekse til at blive præsenteret her, nøjes vi med at referere til hans grundige arbejde (Williamson 1985, xxviii-xxxii og Williamson 1999, 258). Et andet aspekt, vi skal være opmærksomme på, er, at teksterne fra Ezra 7 til Neh 13 kun dækker et begrænset antal år i anden halvdel af det 5. århundrede. For det første udgør overgangen mellem kapitel 6 og 7, på trods af at den er markeret med et simpelt og svagt "senere", faktisk en periode på adskillige årtier.³⁵ For det andet skal den tid,

som dækkes i de to erindringsskildringer, forstås episodisk, og dens placering og kronologiske forløb er til diskussion (se afsnittet "Rækkefølgen af Ezras og Nehemias' virke"). Williamson opsummerer teksternes episodiske karakter således: "It is impressed upon us yet again to what an extent we are dependent upon the somewhat spasmotic light which our sources shed upon this period. Well illuminated are the buildings of the second temple, the twelve months of Ezra's work, the building of the wall under Nehemiah and its immediate sequel (say 12 months), and an unchronological account of various reforms some twelve or fifteen years later" (Williamson 1987, 198).

På baggrund af en bedre forståelse af karakteren af vores kildemateriale er vores holdning den, at Ezra-Nehemias udgør en vigtig kilde til forståelsen af den tid, som Ezra og Nehemias agerede i. Andre tekstvidner kaster til tider lys over denne tidsperiode, og dem vil vi referere til, hvor de er relevante.

7.1 Rækkefølgen af Ezras og Nehemias' virke

Ezra-Nehemias tilvejebringer data, som er relevante for dateringen af de to mænds levned som midtpunkt for fortællingen. I Ezra identificeres Artaxerxes som Persiens konge på det tidspunkt, hvor Ezra vender tilbage til provinsen Jehud, og mere præcist da han "kom til Jerusalem i kong Artaxerxes' syvende regeringsår" (Ezra 7,8). Ved første øjekast virker dette som et simpelt regnestykke, eftersom vi ved at Artaxerxes blev indsat i 465 f.Kr., og at hans syvende år derfor må være 458 f.Kr. Med samme tydelighed indleder Nehemias: "I det tyvende år (af Artaxerxes' regeringsperiode), i måneden kislev," hvilket angiveligt fastsætter indledningen til hans virke til år 445 f.Kr.

Det er imidlertid ikke helt så ligetil

som man skulle tro, og det har forskerne ikke været sene til at pointere. Noget er umiddelbart problematisk, andet af særlig indviklet karakter. Til den første kategori hører – ifølge visse læsninger af teksten³⁶ – at Ezras og Nehemias' virke ikke overlapper med hinanden hvad man ville forvente i denne situation, hvor vi har to store personligheder med et fælles ønske om at tjene Gud i en relativt lille by. Ezra byder ikke Nehemias velkommen med åbne arme, og intetsteds hører man om at de arbejder sammen. Til det mere indviklede hører, at Meremot, Urijas søn, som fremstår som en formidabel bygningsarbejder (Neh 3,4), i Ezras bog beskrives som en moden præstefører med Ezra (Ezra 8,33-34). Mener man, at Ezra kronologisk bør placeres før Nehemias, er dette forhold temmelig besynderligt. Ezra nævner også en på tidspunktet for hans hjemkomst allerede eksisterende mur, hvilket også er besynderligt, hvis Nehemias' bedrifter samtidig skal ses i fremtidigt perspektiv. Et sidste eksempel forslår. I Ezra 10,6 går Ezra til en vis Eljashibs søn, Johans kammer, og spørgsmålet er om denne Eljashib er den samme som den, der nævnes i den elephantinske papyrus (AramP 30,18). Hvis det kan bekræftes, ved vi, at den sidstnævnte levede i 408 f.Kr., og det ville gøre et møde med en tidligere dateret Ezra vanskelig, hvis ikke umulig.

Af disse grunde foreslår nogle forskere en anderledes datering af Ezra. Det mest accepterede alternativ placerer denne efter Nehemias. Et forslag, som ikke møder den store tilslutning længere, går på, at den tekst, som beskriver Ezras virkes begyndelse til det syvende år i Artaxerxes' styre, skulle være ødelagt, og at der i virkeligheden skal stå det "syvogtyvende" år (det vil sige 438 f.Kr) eller det "syvogtredivte" år (428 f.Kr) i hans regeringsperiode. Dette forslag har imidlertid ingen tekstlig opbak-

ning og bør derfor forkastes (se Yamauchi 1980, 12f). Et andet alternativ fastholder, at det er i Artaxerxes' syvende år, dog ikke Artaxerxes I's, men derimod i Artaxerxes II's regeringsperiode, og det ville i givet fald betyde, at Ezras virke begyndte i 398 f.Kr.

Nu er det imidlertid sådan, at de problemer, som afstedkom alternative læsninger, ikke kan betegnes som egentlige problemer. En nøjere læsning af beretningen hos Ezra indikerer, at den kun spænder over et års tid (Grabbe 1992, 1.89f) og det kan forklare, hvorfor de to profeter ikke overlapper hinanden (altså fordi Ezra var der kun en meget kort tid). Ja, selv hvis de to overlappede, ville det ikke være nødvendigt at nævne, at de optrådte sammen. Yamauchi henviser til flere af samtidens berømted, som ikke er nævnt sammen, såsom Jeremias og Ezekiel samt Zakarias og Haggaj (Yamauchi 1980, 9). Hvad angår de mere indviklede problemstillinger, kunne vi fremdrage eksemplet med muren, som omtales i Ezra 9,9. Denne mur skal ifølge visse beviser opfattes metaforisk som de persiske kongers beskyttelse og ikke som en faktisk mur (Williamson 1985, 136). Williamson minder os ligeledes om, at navnene Johanan og Eljashib er meget almindelige, ligesom også Meremot og Urija er det (Williamson 1985, 151.121f). Sammenfattende kan vi sige, at langt størstedelen af nutidens forskere foretrækker den traditionelle forståelse af begivenhedernes gang, nemlig at Ezra ankom i 458 f.Kr. og Nehemias i 445 f.Kr. (se Williamson 1999, 256).

7.2 Ezra og Nehemias i persisk politisk kontekst

Nylig forskning i denne tidperiode lader formode, at kongens lyst til at prise Gud kan have været styret af mere jordiske hensyn. K. Hoglund bidrager til en ny forståelse af Ezras og Nehemias' virke i og med at

han ser deres handlinger i lyset af datidens militærpolitiske situation (Hoglund 1992). Hans læsning bygger på arkæologiske fund i Jehud af en særlig type af befæstning bygget i midten af det 5. århundrede. Hertil føjer han så græske kilders beretning om forskellige begivenheder i dette område. Resultatet, han kommer frem til, er, at Artaxerxes støttede Jehud, så han i denne provins havde en veltilfreds og relativt stærk allieret til et forsvar mod det stadig stærkere Grækenland og Egypten.

Andre forskere har annekteret og udviklet denne tanke (se McNutt 1999, 182; Margalith 1986, 110-112; Meyers & Meyers 1993, 20f; Meyers 1994, 27-30; Eskenazi 1992, 71f) og den følgende oversigt stammer direkte fra J. Berquists forskning (Berquist 1995, 105-120). Ligesom Hoglund mener Berquist, at Artaxerxes' ønske om at hjælpe Jehud var grundet, i at hans vestlige grænse var truet af Egypten og Grækenland. Lederne af Egypten og Grækenland, Inarus og Perikles, indgik en alliance mod Persien (Lewis et al. 1992, 144.266.276). Artaxerxes' øverste general, Megabyzos, allierede sig med Sparta, og sammen besejrede de fjenden. Artaxerxes gav så de græske ledere deres frihed i 454 f.Kr., og Sparta allierede sig med Athen. De blev imidlertid også besejret af Megabyzos og underskrev en fredstraktat (The Peace of Callias) i 449 f.Kr. Artaxerxes' næste problem var hans egen generals oprør. Denne var på det tidspunkt i Syrien, men det skulle dog vise sig kun at være et midlertidigt problem, for Megabyzos sluttede sig atter til den persiske lejr.

Hoglunds, Berquists og andres forskning lægger vægt på, at Jehud, i det mindste i Artaxerxes' tidlige regeringsperiode,³⁷ drevet af selvplejende interesse, nød godt af den persiske beskyttelse, som inkluderede støtten til Ezras forordning af retsreglerne og genbekræftelse af Israels lov

(Steiner 2001, 623-646).³⁸ Berquist mener, at så snart faren fra vest aftog, i hvert fald midlertidigt, ydede Persien ikke Jehud de samme generøse privilegier.³⁹

7.3 Hvem var "Jehuds fjender" i den sene eksilske periode?

Vi har tidligere været inde på den modstand som de første eksilerede mødte, da de vendte tilbage for at genopbygge templet. Ifølge Ezra-Nehemias fortsatte modstanden i den senere periode, da en ny etape i rekonstruktionen af byen begyndte. To eksempler herpå finder vi i Ezra 4,6-23.⁴⁰ Modstanden kom i form af naboer som kontaktede de persiske myndigheder for at anmode om en ulovliggørelse af genopbygningen. Først gives der en svag reference til et anklageskrift skrevet i Xerxes' regeringstid, 486-465 f.Kr (Ezra 4,6); dernæst følger en længere redegørelse som beskriver en anden modstand mod byggeriet under Artaxerxes. Denne episode er ikke dateret præcist, men det må have været tidligt i Artaxerxes' styre, uden tvivl tidligere end Nehemias' kongeligt autoriserede og veludførte bedrifter. Teksten beretter ligeledes om det vellykkede forsøg, foranlediget af embedsmænd fra den persiske provins Hinsides Floden, på at stoppe genopbygningen af murene. Embedsmændene argumenterer med, at en sådan genopbygning signalerer et potentielt oprør, og for at understøtte denne påstand giver de et historisk eksempel på et sådant oprør mod fremmed herredømme. Der oplyses navnene på tre embedsmænd: Bishlam, Mitredat og Tab'el. Ifølge deres eget vidnesbyrd var de blevet deporteret til Samaria af den assyriske konge, Asnappar.⁴¹

Ifølge Neh 2 ændrede Artaxerxes i sit tyvende regeringsår standpunkt og besluttede sig for at hjælpe Nehemias med at genopbygge murene og andre bygningsværker i Jerusalem. Ovenfor diskuterede vi den mu-

lighed, at ændringen i kongens opfattelse kunne være motiveret af den potentielle fare fra Grækenland og Egypten. Hvorom alting er, skrev kongen et brev til provinsen Hinsides Floden, hvori han giver embedsmændene instrukser om at bistå Nehemias med de materialer, han måtte behøve for at udføre arbejdet. Nehemias skriver imidlertid med bange anelser: "Da horonitten Sanballat og den amonitiske træl Tobija hørte det, blev de forbitrede over, at der var kommet et menneske, der ville israelitternes vel" (Neh 2,10). Da Nehemias og jøderne fik påbegyndt arbejdet på murene, slog en tredje, arabereren Geshem, følge med de ovenfor citerede, og de truede arbejderne og brokkede sig over for kongen. Selvom kongen altså havde givet sit samtykke, kunne denne gruppe let have forårsaget problemer ved at sprede det rygte, at arbejderne møjede, i stedet for at være et udtryk for kongelig loyalitet, snarere måtte opfattes som et oprør. Nehemias holdt dog stand, og veg hverken for deres beskyldninger, eller gav dem del i arbejdet (Neh 2,20). De, der anklagede Nehemias, følte øjensynligt, ligesom Zerubbabels modstandere, at de havde krav på en andel i det arbejde, der skulle udføres i Jerusalem. Kapitel 4 beskriver de dramatiske omstændigheder under byggeriet: Sanballat, Tobija og Geshem fremturer med dødstrusler, og derfor må der opstilles vagter under arbejdet udførelse.

Men hvem var disse mænd, og hvorfor var de så store modstandere af det, som Nehemias gjorde? Selvom det er muligt at komme frem til en del af svaret på disse spørgsmål, så er teksten ikke interesseret i at forsyne læseren med den store forklaring. Sanballat var statholder over Samaria,⁴² og han og hans familie bevidnes i andre skrifter. I den elephantinske papyrus oplyses at hans søn Delaia efterfulgte ham som statholder over Samaria. En papyrus

fundet i Wadi ed-Daliyeh i 1962 angiver, at han havde en sønnesøn ligeledes med navnet Sanballat og ligeledes statholder over Samaria. Dette forhold antyder, at der har været en dynastisk tilgang til dette erhverv, og i øvrigt at skikken med at opkalde sønnesøn efter farfaderen har eksisteret på denne tid (Cross 1975, 4-18). Sanballats fjendskab mod den jødiske genopbygning og Nehemias kan være begrundet i jalousi og fortrydelse over, at de ikke måtte være med i arbejdet. Tobijas navn antyder, at han også kan have set sig selv som tilhænger af samme religion som Nehemias.⁴³ Ifølge Mazar var Sanballat statholder over Ammon. En ypperstepræst ved navn Eljashib var tæt beslægtet med begge disse mænd (Tobija og Sanballat). Han udlejede opbevaringsrum til Tobija i templet (Neh 13,4-5), og en af hans sønnesønner giftede sig ind i Sanballats familie (Neh 13,28). Af denne grund ville Nehemias ikke have noget at gøre med denne ypperstepræst. Disse to naboer fik følgeskab af arabereren Geshem. Der eksisterer nu en reference til Geshem, kongen af Qedar, på et sølvetui som blev fundet ved tell-el-Maskhuta i Egypten (se Williamson 1985, 192). Dumbrells forskning af Qedar-slægten viser at "her confederate or allied peoples were distributed from the Syrian desert to North-Arabia and were found in the Persian period to the south of Palestine and in the Deltal region" (Dumbrell 1971, 33f.44; citeret fra Williamson 1985, 192). Forbindelsen til Palæstina kan forklare, hvorfor Geshem var optaget af Nehemias' arbejde, selvom han ikke på samme måde som Sanballat og Tobija, som nævnes noget oftere, var tæt knyttet til området.

8. Overgange til den intertestamentale periode

Eskenazi har begået et mesterligt arbejde, hvori hun inden for Ezra-Nehemias skit-

” Sanballats fjendskab mod den jødiske genopbygning og Nehemias kan være begrundet i jalousi og fortrydelse over, at de ikke måtte være med i arbejdet. ”

serer tre store temaer og dernæst demonstrerer, hvordan de genlyder gennem hele fortællingen (Eskenazi 1988). Disse temaer indikerer, at landet på Ezras og Nehemias tid forandredes fra en situation med elitære ledere, begrænset hellighed og den orale traditions forrang til en situation med et faktisk samfund, med en udbredt hellighed og med den skriftlige dokumentations autoritet. Med reference til Hegel, den tyske filosof fra det 19. århundrede, bemærker hun, at landet bevæger sig fra en poetisk til en prosaisk tidsalder. Det er beundringsværdigt, at hun ikke tilsværter denne overgang, men taler om den som det prosaiskes helliggørelse.

For det første ses et skift fra ledere til samfund. Det Gamle Testamente excellerer i karismatiske personligheder: Abraham, Moses, Samuel, David og Daniel er bare nogle af dem. Ezra og Nehemias er ganske vist slående karakterer, men Eskenazi dokumenterer, hvordan disse mænd begge absorberes i samfundet, Ezra af egen fri vilje, Nehemias modvilligt. Det er samfundet, som udfører opgaven med at genopbygge templet og Jerusalems mur, og i sidste ende vender folket sig i fælles troskab mod Herren.

For det andet er hellighed ikke længere en aktivitet, der begrænses til bestemte, særlige steder. Dette tema er særlig tydeligt, da templet genopbygges. Genopbygningen er målet for hjemkomsten, og da bygningen er færdig og indviet, forventer vi nærmest, at bogen slutter. Men Guds hus' byggeri er ikke afsluttet efter at templet er færdigbygget (Ezra 6,15), det fortsætter og mere af

Jerusalem opbygges. Da murene er færdige, bliver også de indviet, hvilket indikerer, at de også blev regnet som en del af "den hellige by" (Neh 11,1). Først da templet, byen og murene er genopbygget, kommer den store "åbningsceremoni" (Neh 8-13).

Bogens tredje store tema er ifølge Eskenazis analyse bevægelsen fra en mundtlig til en skriftlig praksis. Det er utroligt at lægge mærke til, hvilken rolle den skriftlige dokumentation spiller i bogen. Breve fra kongerne indleder og afslutter handlinger både i forhold til de aktuelle begivenheder og i forhold til historien. Det vigtigste dokument er dog ikke af menneskelig oprindelse; det er Jahves Tora. Folket hengiver sig atter til denne guddommeligt overleverede bog, og det sker officielt i forbindelse med en stor ceremoni for pagtens fornyelse i slutningen af bogen (Neh 8-10).

Selvom Eskenazis analyse er overbevisende og grundig, så er den dog ikke udtømmende i forhold til det teologiske budskab i denne dybsindige bog. D. Green bemærker at Ezra-Nehemias handler om byggeriet af "to mure". Man bemærker naturligvis "Nehemias' mur", en mur som fysisk adskilte Guds folk fra dets fjender, de urene "hedninger". Men der er også en anden mur, "Ezras mur", og den udgøres af Guds lov, som det bliver Ezras opgave at undervise i. Den forårsagede også en adskillelse, nemlig en åndelig adskillelse mellem Israel og de andre folkeslag. Helt grundlæggende skabte "Ezras lov", med dens stærke understregning af forbuddet mod blandede ægteskaber, et folk, som var egnet til at bo inden for Nehemias' mure; og til sidst i Ezra-Ne-

hemias møder man et helligt folk, som bor i en hellig by.

9. Konklusion

Med Ezra og Nehemias er vi nået til afslutningen af denne redegørelse for Israels historie. Disse bøger præsenterer den sidste narrative behandling af Israels fortid, inden for grænserne af de kanoniske skrifter. Ganske vist kan nogle af profetierne og visdomsbøgerne være produkter af en senere periode,

men denne påstand hviler på spekulationer. På samme måde ser nogle af Daniels syner og profetier nogle få århundreder frem i tiden. Den narrative fortælling er imidlertid ophørt og med den ligeledes vores udvidede refleksioner over den. Denne artikel har nu nået sin afslutning, men Israels historie fortsætter som bekendt ned gennem den intertestamentale periode og Det Nye Testamente og videre endnu.

NOTER

- 1 I 2 Krøn 36,10 identificeres Sidkija imidlertid som *bror* til Jojakin. 1 Krøn 3,15-16 oplyser, at Jojakin både havde en bror og en onkel ved navn Sidkija, og forslaget har således været, at disse ganske enkelt er blevet forvekslet i 2 Kong 24. Det er dog ikke videre sandsynligt eftersom begge er kendt af forfatterne, og den ene tydeligt er henvist til i de for dem kendte kildetekster (Kongebøgerne og Jeremias' Bog). En anden plausibel forklaring er at betegnelsen bror skal opfattes i den bredere betydning slægtning.
- 2 Hvad angår en bibelsk reference til Judas tiltro til Egypten på denne tid, se for eksempel Ez 17,11-21, hvor Sidkija anklages for at bryde pagten med Nebukadnesar. Af ikke-kanoniske eksempler på samme forhold, se lertavlerne fra Lakish i *ANET*, 332. Disse breve synes at beskrive en judæisk delegations rejse gennem Lakish på vejen til Ægypten. Ammon og Tyrus var åbenbart også involveret i opstanden (Ez 21,18-23; 26-28).
- 3 Ifølge Josefus (*Ant.* 10.108-115) begyndte Sidkija at sætte sin lid til Egypten i sit niende regeringsår. Ifølge Voigtlander 1963, 112: "Yielding to foolish counsels, [Zedekiah] decided to break his agreement with Babylon and to omit, or perhaps reduce, the amount of the yearly tribute".
- 4 Man må gå ud fra, at Nebukadnesar også angreb andre judæiske byer, hvilket også indikeres hos Jeremias (Jer 34,6-7). Lertavlerne fra Lakish (*ANET*, 321-22) illustrerer angiveligt, hvordan livet levedes i en af byerne fra omtalte passage før det babylonske angreb. Nogle af lertavlerne fra Arad (*ANET*, 568-69) stammer muligvis også fra denne tid, men dateringen og tydingen af disse tavler er mere usikker end pendarterne fra Lakish.
- 5 Det diskuteres, om Jerusalem faldt i 587 eller 586. I en nyere oversigt har Edwards redegjort for denne problematik og kommet med en interessant løsning. Vi vil i det følgende henholde os til datoen 586 f.Kr. (Edwards 1992, 101-106).
- 6 Nabuzar'adan, som nævnes i Jer 52,12, er den samme som Nabu-zer-iddinam, se hertil Voigtlander, *A Survey*, 133.
- 7 Denne periodes strabadser synes at være et omdrejningspunkt i Obadias' Bog, og det antydes her, som i andre bibelske tekster, at Edom udnyttede situationen til egen fordel.
- 8 Angående at den forståelse at tal og tale her skal forstås symbolsk, se Dillard 1987, 302.
- 9 Det er vanskeligt at vurdere, hvor stor en andel af befolkningen vi her taler om; og befolkningstallet er i øvrigt altid vanskeligt at anslå. Smith-Christopher noterer, at buddene på Jerusalems befolkningstal på denne tid varierer fra 24.000 til 250.000 (Smith-Christopher 1997, 17).
- 10 At betegne noget som *hele* skal i Det Gamle Testamente ofte forstås i en svækket betydning (se for eksempel Jos 10,40-42; 2 Kong 11,1-2), og opgivelser har ofte en bredere funktion end blot nøgternt at reflektere en historisk realitet. Tallene ti tusind (2 Kong 24,14) og syv tusind (2 Kong 24,16) optræder således tidligere i Kongebøgerne, nemlig i forbindelse med den rest, som overlevede de onde tider (jf. 2 Kong 13,1-7 om Israels kong Joakaz's fodfolk som overlevede aramæerkongen Hazael's under-

- trykkelse. Ligeledes også 1 Kong 19,18 om den rest, som Herren skåner på Elias' tid). Forfatterne af Kongebøgerne kan altså her ville udtrykke en teologisk pointe, nemlig at de dage, hvor Gud skånede en rest, er forbi. Omend det altså i denne sammenhæng er umuligt at sige noget eksakt om deportationens størrelse, så står det – *ceteris paribus* – til troende, at det drejede sig om en så stor del af den for Judas selvstændige dømme og vækst afgørende befolkning, at judæernes fremtidige muligheder for at organisere og forberede opstand var alvorligt indskrænkede.
- 11 Siden Noth og von Rad har det været diskuteret, om denne løsladelse afslutter Kongebøgerne på en positiv eller negativ måde. Se Murray 2001, 245-65.
  - 12 Gedalja var angiveligt sønnesøn til kong Josijas sekretær, Shafan (2 Kong 22,3-14). Præcist hvilken position han har haft under de babylonske embedsmænds årvågne tilsyn er usikkert. Ordet "statholder", som i mange oversættelser af 2 Kong 25,22-24 optræder i forbindelse med hans navn, findes nemlig ikke i de hebraiske tekster – han er sandsynligvis af babylonerne (hvis ikke af de bibelske forfattere) blevet opfattet som konge.
  - 13 Se Avigad 1976, 25. Avigad sætter spørgsmålstegn ved parallellen mellem seglaftrykkenes Gedalja og Gedalja fra Jer 36. Se mere hertil i Dearman 1990, 412-13.
  - 14 Se R. Albertz kapitel: "The Exile as an Urgent Case for Historical Reconstruction without biblical Texts: The Neo-Babylonian Royal Inscriptions as 'Primary Sources'" (Grabbe 1998). Albertz argumenterer for, at den eksplicite ideologi, som man finder i datidens babyloniske dokumenter, ikke har ført til, at man afviser dem som historiske kilder.
  - 15 Man bør imidlertid notere sig, at Becking ikke kan skrive under på at de bibelske tekster gengiver begivenhederne præcist (se dennes bidrag: "Ezra's Re-Enactment of the Exile," i Grabbe 1998). I samme udgivelse deler Barstad samme holdning: "The Strange Fear of the Bible: Some Reflections on the 'Bibliophobia' in Recent Ancient Israel Historiography" (Grabbe 1998, 126).
  - 16 Måske var Tema bygget som en helligdom for måneguden og/eller som en måde at udvikle handels- og militærforbindelse på. Mere sandsynligt er det dog, at Nabonid flyttede dertil som et resultat af en voksende magtkamp mellem ham og Marduk-præsterne.
  - 17 Herodot henviser til en alternativ tradition, ifølge hvilken Kyros opdæmmede vandstrømmen i en byens vandføringer for derigennem at indtage byen med magt.
  - 18 Således Williamson 1985, xxxiii-xxxv, og mange andre; men det synspunkt, at Ezra og Nehemias er to separate bøger oplever en renaissance i dele af den nyere forskning, se B. Becking, "Ezra's Re-Enactment," i Grabbe 1998, 47-48
  - 19 Kuhrt 1983, 83-97 refererer til "the Babylonicity of the text."
  - 20 Shesbassar nævnes også i 1. Ezras bog (2,12.15; 6,18.20).
  - 21 Zerubbabel nævnes også i 1. Ezras bog og i Siraks bog.
  - 22 1 Krøn 3,19 præsenterer imidlertid Zerubbabel som søn af Pedaja, hvorimod Haggaj og Zakarias ser ham som Shealtiels søn. Konklusionen i Japhet 1982, 72, lyder: "In spite of these difficulties, there is no doubt (...) that Zerubbabel son of Shealtiel is of Davidic lineage".
  - 23 Hvis dette er sandt, står det ikke til troende, at Zerubbabel blev afsat på grund af davidisk slægtskab.
  - 24 Krukke- og seglaftryk repræsentative for denne periode samt kontroverset vedrørende læsningen og tolkningen af det hebraiske ord som oftest oversættes "statholderen" (*hp h*) beskrives i Grabbe 1992, 68-69.
  - 25 Dette synspunkt bakkes op af Williamson i hans udgivelser om denne periode.
  - 26 Referencen til "det andet år, efter at de var kommet til Guds hus i Jerusalem" (Ezra 3,8) skal i overensstemmelse hermed ikke forstås som det andet år efter 539 f.Kr., men i stedet to år efter de for alvor var kommet i gang med genopbygningen (se Williamson 1985, 47). Jeg mener, at dette synspunkt udgør en svaghed i Williamsons argumentation, eftersom kap. 3,1, med den umiddelbart forudgående kronologiske oplysning, refererer til den syvende måned efter den første hjemkomst, og, som vi har set af Jer 41, eftersom selv det ødelagte tempel blev regnet for at være "Guds hus".
  - 27 Berquist opererer faktisk med tre konkurrerende grupper på denne tid: En som var forblevet i landet, og to grupper blandt de hjemvend-

- te – én som var eksileret fra byen og en anden, som var eksileret fra landområderne. Han er af den opfattelse at de eksilerede fra byen var mest interesseret i at bevare en persisk-kejserlig politik, som indbefattede planen om templets genopbygning (Berquist 1995, 26).
- 28 Bemærk den reviderede og radikalt lavere anslåelse af befolkningstallet for den persiske periode, sådan som den er beskrevet hos Carter 1999, 440.
- 29 En del af problemet betår deri, at *am ha are* bruges andetsteds i Bibelen som reference til den øvre sociale klasse af Guds folk. I denne sammenhæng siger frasen imidlertid noget om folk som i mere generel betydning blot lever i landet.
- 30 Mordokaj betyder ”Marduks mand”, mens Esters navn ifølge én hypotese er forbundet med gudinden Ishtar. Vi ved, at Ester også havde et jødiske navn Hadassa (Est 2,7).
- 31 A. D. Godley har besørget en engelsk oversættelse af Herodot, se Godley 1922.
- 32 Esters bog følger efter Ezras og Nehemias’ Bog. I den jødiske tradition skal Esters bog findes blandt Skrifterne, en noget blandet samling af hvad der synes at være sene fremstillinger. Dette gælder i særdeleshed for Esters Bog, som er placeret i Megillot, de fem ”festruller”, knyttet til jødernes vigtige fester. For Esters Bog drejer det sig om purimsfesten.
- 33 Se dog Fox’ afslørende kritik af denne afhandling (Fox 1991, 142-144). Bickerman henleder opmærksomheden på paralleller til *Arabian Nights* og konkluderer at bogen må være et folkeeventyr (Bickerman 1967, 171-240).
- 34 L. M. Wills når frem til samme konklusion: ”But alas, the perception of historiography, like the perception of reality, is an illusion. The author of Esther was not writing history; he was imitating the writing of history even making a burlesque of it. Historiography is not a comic genre, and Esther is very comic” (Wills 1995, 7).
- 35 Nedenfor argumenterer vi for, at springet mellem kapitel 6 og 7 i Ezras består af årene mellem 515 til 458 f.Kr.
- 36 De to profeter beskrives som værende sammen under oplæsningen af loven i Neh 8, men visse forskere mener, at Nehemias’ Bog var en senere tilføjelse til denne beretning (se Blenkinsopp 1988, 288f).
- 37 Atter er analogien til forholdet mellem Udjahorresnet og Dareios såvel som Sheshbassar og Zerubbabel tydelig: se de tidligere kommentarer hertil, samt Blenkinsopp 1987.
- 38 Steiner har her atter påvist hvordan persisk støtte af lignende karakter som den til Ezra kan genfindes andre steder i imperiet, særligt i Egypten. Han argumenterer for, at palæstinensiske reformer tog længere tid at implementere end egyptisk reformer.
- 39 Janzen argumenterer for, at Artaxerxes’ brev, som befuldmægtiger Ezra (Ezra 7,12-26), er i modstrid med Ezras egentlige handlinger, sådan som de er beskrevet i beretningen. Han slår til lyd for, at beretningen er historisk mere pålidelig end brevet af den grund at Ezra i beretningen agerer som en babylonsk *satammu*, en tempeltjener (Janzen 2000, 619-643). Om dette påviser en uforklarlig divergens mellem brevet og beretningen er dog ingenlunde sikkert. Senest har R. Steiner leveret en for Janzens argumentation sønderlemmende kritik, (Steiner 2001, 638-643).
- 40 Det litterære studie af Ezra 4 er i første omgang temmeligt forvirrende. Kapitlet begynder med at fortælle om den modstand, som voksede under genopbygningen af templet; så afbrydes denne fortælling af en beskrivelse af de beskyldninger, som florerede under Xerxes og Artaxerxes. Endelig vendes der i de sidste vers tilbage til genopbygningen af templet under den tidligere Dareios’ styre. Williamson introducerer på afklarende vis begrebet ”repetitive resumption” når han skal forklare kapitlets konturer (Williamson 1985, 57).
- 41 Selvom vi ikke har en ekstern bekræftelse på en sådan deportation på Asnappars tid, er referencen til Elam i vers 9 interessant, eftersom Asnappar var den eneste neo-assyriske konge, som besejrede Susa. Han tilskrives i øvrigt flere strejftog mod dette område.
- 42 Han identificeres som ”horonit”, hvilket måske er en henvisning til Bet-Horon i den nedre del af Samaria.
- 43 Hans navn slutter på et *-yah* (se Mazar 1957 17-45).

LITTERATUR

- Albright, W. F. 1920/1970: "The Exile and the Restoration," i: *Ezra Studies*, New York: STAV.
- Alt, A. 1934: "Die Rolle Samarias bei der Entstehung des Judentums" i: *Festschrift Otto Proksch zum 60. Geburtstag*, Leipzig: A. Deichert und J. C. Hinrichs.
- Avigad, N. 1976: *Bullae and Seals from a Post-Exilic Juduan Archive*, Qedem 4, Jerusalem: Institute of Archaeology, Hebrew University.
- Baker & Arnold (red.) 1999: *The Face of Old Testament Studies*, Baker Academic.
- Barstad, H. M. 1996: *The Myth of the Empty Land: A Study in the History and Archaeology of Judah during the "Exilic" Period*, Oslo: Scandinavian University Press.
- Berg, S. B. 1979: *The Book of Esther: Motifs, Themes, and Structure*, SBLDS 44, Missoula, Mont.: Scholars Press.
- Berger, P.-R. 1971: "Zu den Namen ššb r und šn r" i: ZAW 83.
- Berlin, A. 2001: *Esther*, Philadelphia: JPS Publishing Company.
- Berquist, J. 1995: *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach*, Minneapolis: Fortress Press.
- Beuleiu, P.-A. 1989: *The Reign of Nabonidus King of Babylon (556-539 B.C.)*, Yale Near Eastern Researches 10, New Haven/London: Yale University Press.
- Bickerman, E. 1967: *Four Strange Books of the Bible*, New York: Schocken.
- Blenkinsopp, J. 1987: "The Mission of Udjahorresnet and Those of Ezra and Nehemiah," i: *JBL* 106.
- Blenkinsopp, J. 1988: *Ezra-Nehemiah*, OTL, Philadelphia: Westminster Press.
- Carter, C. E. 1999: "Opening Windows onto Biblical Worlds: Applying the Social Sciences to Hebrew Scripture" i: Baker og Arnold 1999.
- Clines, D. J. A. 1990: "The Nehemiah Memoir: The Perils of Autobiography" i: *What Does Eve Do to Help? And Other Readerly Questions to the Old Testament*, JSOTS 94, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Coogan, M. D. 1976: *West Semitic Personal Names in the Murasu Document*, HSM 7, Atlanta: Scholars Press.
- Cross, F. M. 1975: "A Reconstruction of the Judean Restoration" i: *JBL* 94.
- Dearman, J. A. 1990: "My Servants the Scribes: Composition and Context in Jeremiah 36", i: *JBL* 109.
- Dillard, R. B. 1987: *2 Chronicle*, WBC, Waco, Tex.: Word Publishing Company.
- Dillard, R. B. & Longman T. 1994: *An Introduction to the Old Testament*, Grand Rapids: Zondervan.
- Dumbrell, W. 1971: "The Tell-el-Maskhuta Bowls and the Kingdom of Qedar" i: *BASOR* 203.
- Edwards, O. 1992: "The Year of Jerusalem's Destruction" i: *ZAW* 104
- Eskenazi, T. C. 1988: *In Age of Prose: A Literary Approach to Ezra-Nehemiah*, Atlanta: Scholars.
- Eskenazi, T. C. 1993: "Current Perspectives on Ezra-Nehemiah and the Persian Period" i: *Currents in Research: Biblical Studies* 1.
- Fox, M. V. 1991: *Character and Ideology in the Book of Esther*, Columbia: University of South Carolina Press.
- Garbini, G. 1988: *History and Ideology in Ancient Israel*, New York, Crossroad.
- Gerleman, G. 1966: *Studien zu Esther*, BibS[N] 48, Neukirchener-Vluyn: Neukirchener Verlag.

- Gerleman, G. 1970-1973: *Esther*, BKAT 21, Neukirchener-Vluyn: Neukirchener Verlag.
- Godley, A. D. 1922: Loeb Classical Library, New York: G. P. Putnam's Sons. Green, D.: "Ezra-Nehemiah" i: Ryken and Longman (red.), *Literary Guide*.
- Grabbe, L. L. 1992: *Judaism from Cyrus to Hadrian*, vol. 1, Minneapolis: Fortress.
- Grabbe, L. L. (red.) 1998: *Leading Captivity Captive: "The Exile" as History and Ideology*, JSOTS 278, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Hallo, W. W. & Younger, K. L. (red.) 1997: *The Context of Scripture*, vol. 1, Leiden: Brill.
- Hallo, W. W. & Simpson, W. K. 1998: *The Ancient Near East: A History*, 2. ed., Fort Worth, Tex.: Harcourt Brace College Publishers.
- Halpern, B. 1990: "A Historiographic Commentary on Ezra 1-6: Achronological Narrative and Dual Chronology in Israelite Historiography" i: *The Hebrew Bible and Its Interpreters*, Biblical and Judaic Studies 1, W. H. Propp, B. Halpern og D. N. Freedman (red.), Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- Hoglund, K. 1992: *Achaemenid Imperial Administration in Syria-Paestine and the Missions of Ezra and Nehemiah*, SBLDS 125, Atlanta: Scholars Press.
- Huey, F. B. Jr. 1993: *Jeremiah; Lamentations*, New American Commentary, Nashville: Broadman.
- Janzen, D. 2000: "The 'Mission' of Ezra and the Persian-Period Temple Community" i: *JBL* 119.
- Japhet, S. 1982: "Sheshbazzar and Zerubbabel – Against the Background of the Historical and Religious Tendencies of Ezra-Nehemiah" i: *ZAW* 94.
- Klein, R. W. 1979: *Israel in Exile: A Theological Interpretation*, Philadelphia: Fortress Press.
- Knoppers, G. N. 1999: "The Historical Study of the Monarchy: Developments and Detours" i: Baker & Arnold 1999.
- Kuhrt, A. 1983: "The Cyrus Cylinder and Achaemenid Imperial Policy", i: *JSOT* 25.
- Levenson, J. D. 1997: *Esther*, OTL, Louisville, Ky.: Westminster John Knox Press.
- Lewis, D. M. et al. (red.) 1992: *CAH*, vol. 4, 2. ed., Cambridge: Cambridge University Press.
- Long, V. P. 1994: *The Art of Biblical History*, red. Moisés Silva, FCI 5 (Grand Rapids: Zondervan, 1994).
- Longman, T. 1991: *Fictional Akkadian Autobiographi*, Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- Lust, J. 1987: "The Identification of Zerubbabel with Sheshbazzar" i: *ELT* 63.
- Margalith, O. 1986: "The Political Role of Ezra as Persian Governor" i: *ZAW* 98.
- Margalith, O. 1991: "The Political Background of Zerubbabel's Mission and the Samaritan Schism" i: *VT* 41.
- Mazar, B. 1957: "The Tobiads" i: *IEJ* 7.
- McClarty, W. 1993: "Esther" i: *A Complete Literary Guide to the Bible*, Grand Rapids: Zondervan.
- McConville, J. G. 1999: "Faces of Exile in Old Testament Historiography" i: *Israel's Past in Present Research Essays on Ancient Israelite Historiography*, SBTS 7, Long, V. P., Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns.
- McNutt, P. M. 1999: *Reconstructing the Society of Ancient Israel*, London/Louisville, Ky.: SPCK/Westminster John Knox Press.

- Meyers, E. M. 1985: "The Shelomith Seal and the Judean Restoration: Some Additional Considerations" i: *Eretz Israel* 18.
- Meyers, C. L. & Meyers, E. M. 1993: *Zakariah 9-14*, AB 25c, Garden City, N. Y.: Doubleday.
- Meyers, E. 1994: *Second Temple Studies, II. Temple Community in the Persian Period*, JSOTS 175, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Murray, D. F. 2001: "Of all the Years of Hopes – or Fears?: Jehoiachin in Babylon (2 Kings 25,27-30)", i: *JBL* 120.
- Petersen, D. L. 1974: "Zerubbabel and Jerusalem Temple Reconstruction" i: *CBQ* 36. Sanci-si-Weerdenburg, H. & Kuhrt, A. (red.) 1987: *Achaemenid History II: The Greek Sources*, Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten.
- Shea, W. H. 1976: "Esther and History" i: *AUSS* 14.
- Smith-Christopher D. L. 1997: "Reassessing the Historical and Sociological Impact of the Babylonian Exile (597/587-539 BCE)" i: *Exile: Old Testament, Jewish, and Christian Conceptions*, J. M. Scott (red.), Leiden: Brill.
- Steiner, R. 2001: "The *mbqr* at Qumran, the *epikopos* in the Athenian Empire, and the meaning of *lbqr*" in Ezra 7:14: On the Relation of Ezra's Mission to the Persioan Legal Project" i: *JBL* 120.
- Stolper, M. W. 1985: *Entrepreneurs and Empire: The Murashu Archive, the Murashu Firm, and Persian Rule in Babylonia*, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul 54, Leiden: Brill.
- Talmon, S. 1963: "Wisdom in the Book of Esther" i: *VT* 13.
- Talmon, S. 1976: "Ezra and Nehemiah" i: *The Interpreter's Dictionary of the Bible, Supplementary Volume*, Abingdon: Nashville.
- Voigtlander, E. Von 1963: *A Survey of Neo-Babylonian History*, University of Michigan (ph. d.-afhandling).
- Weinberg, J. P. 1992: *The Citizen-Temple Community*, JSOTS 151, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1992.
- Williamson, H. G. M. 1985: *Ezra, Nehemiah*, WBC, Waco, Tex.: Word Publishing.
- Williamson, H. G. M. 1987: "Post-Exilic Historyography" i: *The Future of Biblical Studies: The Hebrew Scriptures*, R. E. Fridman and H. G. M. Williamson (red.), Atlanta: Scholars Press.
- Williamson, H. G. M. 1988: "The Governors of Judah under the Persians" i: *TynBul* 39.
- Williamson, H. G. M. 1999: "Exile and After: Historical Study", i: *The Face of Old Testament Studies*, D. Baker og B. Arnold (red.), Grand Rapids: Baker Book House.
- Wills, L. M. 1995: *The Jewish Novel in the Ancient World*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Wright, J. S. 1970: "The Historiocity of the Book of Esther" i: *New Perspectives on the Old Testament*, Waco, Tex.: Word.
- Yamauchi, E. 1980: "The Reverse Order of Ezra/Nehemiah Reconsidered" i: *Themelios* 5
- Yamauchi, E. 1992: *Persia and the Bible*, Grand Rapids: Baker.
- Zadok, R. 1979: *The Jews in Babylonia during the DChaldean and Achaemenian Period*, SHJPLI 3, Haifa: University of Haifa.

Når det regner på præsten
- en kulturhistorie om præster og sognefolk 1550-1750
Charlotte Appel og Morten Fink-Jensen
Hovedland 2009
380 sider

Anmeldt af **Lektor Kurt E. Larsen**

Præsterollen er til debat i disse år. Fritids- og erhvervsmønstret i samfundet har ændret sig betydeligt, så præsternes forhold til deres tjeneste, familie, bopæl og menighed ikke er, som den var i 1980, for ikke at sige i 1960. Med sekularisering og multireligiøsitet har befolkningens syn på præsten også gennemgået en forandring. Midt i vores noget kaotiske situation kunne en og anden måske i et svagt øjeblik drømme sig tilbage til en tid, hvor en præst simpelthen var en præst. Hvor sognets folk kendte deres plads i kirken, og hvor man slap for alle nutidens teologiske og kirkepolitiske stridigheder og idelige forandringer.

Som kirkehistoriker er det mig altid en kær pligt at være med til at punktere sådanne dagdrømme. Jeg udfordrer folk: "Lad mig endelig høre, hvornår disse "gode gamle dage" var? Hvornår og hvor var det helt nøjagtigt, at denne idyl var en virkelighed?". Nogle vil tænke på den lutherske enhedsperiode mellem reformation og oplysnings-tid som en periode med noget forbilledligt over sig. Men holder det?

En ny bog kaster glimrende lys over danske præsters konkrete tjeneste i denne efterreformatoriske tid. Otte danske præster har af forskellige grunde efterladt sig et arkivmateriale, der gør det muligt at få et klart blik for den virkelighed, de var præster ind i. Ved at præsentere disse "små historier" har to kulturhistorikere givet os andre mulighed for at leve os ind i den store

historie om en evigt skiftende dansk præsterrolle.

Bogen er ualmindeligt flot i udstyr, præget af metodisk sikkerhed og rigtig god indlevelse i og præsentation af gammelluthersk tankegang. Forholdet mellem kirkelighed og bodsforkyndelse, mellem dåb og omvendelse, var åbenbart genstand for spændinger længe før Indre Mission og Tidehvervs opgør hermed. Kirketugt og offentligt skriftemål var nogle ret vanskelige dele af den gammellutherske præsts embedspligter. Med største interesse har jeg læst kapitlet om en stor strid om en slags karismatisk bevægelse i Thy lige omkring år 1700. Hvordan der var forskel på menighedernes og myndighedernes syn på den åndelige virkelighed og de ekstraordinære nådegaver.

Hvordan den typiske gammellutherske var og tænkte, kan vi ikke mere vide, for kildematerialet findes sjældent. De to forskere skal have tak for at have fremdraget noget af det, der findes. Tanker om sorgløse præstetider kan vi godt parkere på luftkastellernes holdeplads. I stedet smøger vi ærmerne op og kaster os ud i opgaverne i den herlige og særlige tid, vi har fået lov at leve og virke i.

Giv bogen som en gave til en præst eller en kommende præst, så han bliver klar over, at det bedste ved de gode gamle dage er - at de er forbi.

Jes Fabricius Møller
Hal Koch - en biografi
Gad 2009
352 sider

Anmeldt af **Lektor Kurt E. Larsen**

Blandt unge og yngre historikere har der i de senere år været en glædelig tendens til at arbejde i mere mentalitetshistorisk retning med kirkelige bevægelser. Det har betydet, at man ikke på nedladende vis vurderer fortidige begivenheder og de for en selv fremmedartede bevægelser ud fra en medbragt positivistisk, materialistisk forestillingsverden. Man prøver i stedet at leve sig ind i tankegangene og forstå det indefra, søge personernes egne forudsætninger og se på de åndshistoriske sammenhænge. Det har for eksempel betydet en langt mere nuanceret og forstående tilgang til studiet af Indre Mission som bevægelse og til det kirkelige arbejdes betydning for landet som helhed.

Som et nyt værk i denne strømning vil jeg anse denne nye bog af Jes Fabricius Møller, der er lektor i historie på Københavns Universitet, og som tidligere (2005) har udgivet en god lille bog om grundtvigianismens nyere historie. Han er aktuel med et større værk om Hal Koch (1904-1963), professor i kirkehistorie i København, dansk teologis vidunderbarn, en hovedperson i både periodens kirkeliv og kulturliv. I min bog om dansk kirkeliv i det 20. århundrede nominerede jeg Hal Koch til at gælde som årtiets mand i 1940'erne, og det fortryder jeg ikke, efter at han nu er blevet gjort til genstand for denne biografering. Møller er gået grundigt til værks i kilderne, og ud fra

sit almene historiske overblik har han gode forudsætninger for at sætte Hal Koch ind i den rette sammenhæng. Glædeligvis kender Møller også dansk teologi godt. Derfor er han i stand til at præsentere for eksempel Tidehvervsbevægelsen på en så saglig, indforstået og pædagogisk måde, at jeg ikke mindes at have læst noget bedre. Sprogligt er bogen suveræn, som for eksempel, når det om misantropen Sløk, der var en af de få, der havde skrevet noget negativt om Hal Koch, hedder: "Nu skal det retfærdigvis siges, at Johannes Sløk generelt så ned på alle sine lærere (...) Ifølge sine erindringer havde staklen været omgivet af åndelige undermålere hele sit liv".

Møller anerkender Indre Missions betydning, kirkeligt og socialt, og giver en god beskrivelse af Hal Kochs kærligt-kritiske forhold til bevægelsen. Det kniber dog med at få påvist sammenhængen mellem dette og andre af Kochs tanker, vistnok fordi forfatteren ikke gør nok ud af barthianismen som en særlig teologisk tendens, adskilt fra Tidehverv. Dette er så også min eneste reservation over for denne bog, der vil være et godt sted at begynde, hvis man vil have en dybere forståelse af nogle vigtige årtier i 1900-tallet.

Det er glædeligt for teologien, for ikke at sige dansk offentlighed, at vi har den slags "profanhistorikere".

N.T. WRIGHT PÅ DANSK

Den engelske biskop N.T. Wright har de seneste år vakt stor opmærksomhed. Det skyldes blandt andet, at han som få inspirerer og udfordrer evangelikale teologer verden over. Mange finder stor inspiration hos Wright, mens andre beskylder ham for at underminere protestantisk teologi og at true det kristne evangelium. Næste nummer af Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke er redigeret således, at den første artikel, en oversættelse af en af Wrights artikler, giver et indblik i hans Jesus-forskning. Den anden artikel, en oversættelse af en anden af Wrights artikler, giver indblik i hans Paulus-forskning. Herefter præsenteres og vurderes udvalgte aspekter af

Wright's Jesus-forskning af tidligere dekan ved Det Teologiske Fakultet i Lund Bengt Holmberg. Siden præsenteres og vurderes udvalgte aspekter af Wrights Paulus-forskning af adjunkt ved Dansk Bibel-Institut Nicolai Techow. Endelig præsenterer professor ved Menighedsfakultetet Asger Chr. Højlund nogle overvejelser om, hvilken betydning Wrights eksegese har for den systematiske teologi. Der foreligger endnu ikke noget litteratur om N.T. Wright på dansk. Det er derfor glædeligt at kunne bidrage til at udbrede kendskabet til denne inspirerende og udfordrende engelske teolog i Danmark. Temanummeret udkommer primo december 2009.

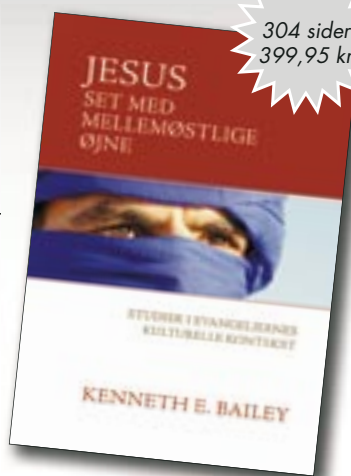
KENNETH E. BAILEY

JESUS SET MED MELLE- ØSTLIGE ØJNE

STUDIER I EVANGELIERNES
KULTURELLE KONTEKST

»I mit arbejde med Det Nye Testamente skelner jeg mellem et før og et efter, jeg lærte Kenneth E. Baileys bøger at kende. Indtil videre har jeg ikke mødt en teologisk forsker, der har kunnet give mig så mange, så dyrebare og så overraskende vinkler på evangelierne. Bailey har levet årtier i Mellempøsten og er fortrolig med det miljø, evangelierne er blevet til i. ... 50-60 års intenst arbejde med evangelierne er samlet i denne udgivelse, som er et originalt bidrag til evangelieforskningen og en uvurderlig håndsrækning til almindelige bibellæsere og alle andre, der ønsker nyt lys over kendte og fortrolige tekster.«
Børge Haahr Andersen, rektor for Dansk Bibel-Institut

Dette er første bind i serien. Bind II udkommer 1. oktober.

KOLON CREDO

FORLAGSGRUPPEN LOHSE
TLF.: 75 93 44 55
WWW.FORLAGETKOLON.DK

SEKULARISERING OG RELIGIØS VITALITET

- Kristendom i Danmark i det 21. århundrede

Mange kirkefolk ser sekularisering som tidens største udfordring – men hvad ved vi, og hvad tror vi på? Nye interviews med danskere fra alle samfundslag giver udtryk for kristendom i sammenblanding med stort set hvad som helst. Men også for en forbavsende religiøs vitalitet - i mange tilfælde sammen med en form for national selvforståelse. Formålet med Økumenisk Efterårskursus 2009 er at sætte fokus på vor tids sekularisering ud fra et økumenisk perspektiv, hvor vi afsøger fælles betingelser i tiden snarere end kirkelige skel.

Kurset giver baggrundsviden samt tid til drøftelse og fordybelse i, hvorledes kirkefolk kan møde det 21. århundredes nye former for tro. Økumenisk Efterårskursus henvender sig til alle, der er engagerede og har ansvar i kirke og samfund: som menighedsrådsmedlem, kirkelig medarbejder, præst, bestyrelsesmedlem, aktiv i økumenisk samarbejde, leder, ansat eller frivillig medarbejder i en kirkelig organisation. Programmet vil veksle mellem oplæg, drøftelse, workshops og gudstjeneste.

TID:

Fredag den 6. til lørdag den 7. november 2009.

STED:

Hotel Nyborg Stand, 5800 Nyborg.

ARRANGØRER:

Bibelselskabet, Dansk Missionsråd, Danske Kirker Råd, Folkekirkens Mellemkirkelige Råd, Folkekirkens Nødhjælp og Økumenisk Ungdom.

LÆS MERE PÅ:

<http://www.oekumenisk-efteraarskursus.dk>

INDHOLD

INTRODUKTION

Forord fra gæsteredaktøren Jens Bruun Kofoed	3

ARTIKLER

Prolegomena til Israels historie Jens Bruun Kofoed	5

Virkelig verden - eller? Om historisk troværdighed for patriarkfortællingen i Genesis Hans-Ole Bækgaard	25

Exodus - teologisk myte eller historisk begivenhed? Carsten Vang	47

Israels bosættelse - om generobring af en historisk forpost Nicolai Winther-Nielsen	69

Statsdannelsen Jens Bruun Kofoed	91

Eksilet og tiden efter Tremper Longman	113

ANMELDELSER

Når det regner på præsten Kurt E. Larsen	142

Hal Koch - en biografi Kurt E. Larsen	143